

НАШ УКРАЇНСЬКИЙ ДІМ

Науково-популярний часопис для вчителів

Ніжин – 2012

Науково-популярний часопис
для вчителів
"Наш український дім"
№ 2, 2012 рік.

Свідectво про державну
реєстрацію
Друкованого засобу масової
інформації
Від 06.03.2007 р.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Ніжинського
державного університету
Імені Миколи Гоголя.
Протокол № 4 від 29.11.2012 р.

Засновники:

Центр гуманітарної співпраці з
українською діаспорою
Ніжинського державного
університету
Імені Миколи Гоголя
(Ніжин, Україна).

Склад редакції:

Бойко О. Д.,
Докт. Політ. Наук, проф.;
Мельничук О. В.,
Докт. Фіз.-мат. Наук, проф.;
Астаф'єв О. Г.,
Докт. Філол. Наук, проф.;
Михед П. В.,
Докт. Філол. Наук, проф.;
Онищенко Н. П.,
Директор Центру, член Нац.
Спілки журн. України;
Самойленко Г. В.,
Докт. Філол. Наук, проф.;
Сидоренко В. О.,
Канд. Філол. Наук, доц.;
Овдієнко О. І.,
Фахівець Центру;
Стребкова І. О.,
Фахівець Центру.

Верстка, макетування:

Овдієнко О. І., Косяк В. М.

Літературний редактор:

Лісовець О. М.

Коректор:

Конівненко А. М.

Зміст**Українознавство**

Корольова Н. Ніжинське коріння космонавтики	4
Райбедюк Г. "Політ в'язня": гуманістично-екзистенційний вимір свободи в ліриці Тараса Мельничука.....	25
Луняк Є. Значення Конотопської битви в політиці Речі Посполитої за листами французького Дипломата п'єра де Нуае.....	30

Наукові розвідки

Луняк Є. Феодосій Спаський: ніжинський період Біографії.....	35
Шевченко С. Дієприкметник у народних піснях Чернігівщини.....	38
Кайль Р.-Д. Гоголь.....	40
Дацько О. Особистісно-колективний вимір Гоголя в інтерпретації В. Шевчука.....	64

Методичні матеріали

Бутурлим Т. Виховний захід із української мови "Мовний олімп ХХІ ст."	66
Бутурлим Т. Контрольні завдання на уроках Української літератури в 10–11 класах.....	78

Поезія, проза, переклади

Забарний О. Лінара.....	93
Окраєць чужого щастя.....	95

Шановні добродіі!

Часопис, який Ви тримаєте в руках, є науково-популярним виданням, що може бути цікавим не тільки учителям-практикам, а й усім, хто причетний до вивчення та викладання української мови, літератури, історії, культури в Україні та поза її межами.

На нашу думку, на сьогодні вже назріла потреба в такого типу періодичних виданнях, оскільки вони надають можливість обмінюватися думками, ділитися досвідом і фахівцям із діаспори, які довгий час були відірвані від України, проте завжди переймалися проблемами українознавства.

Публікації, які представлені в нашому часописі, охоплюють доволі цікаве коло питань, актуальних і водночас проблемних: наукові розвідки, методичні матеріали для шкільництва, поетичні, прозові та драматичні твори й переклади сучасних маловідомих авторів. Маємо надію, що в нашому журналі Ви знайдете відповіді на свої запитання та зможете використати його у своїй практичній діяльності, пропагуючи ідею українства.

Будемо щиро вдячні за співпрацю з нами, за надіслані матеріали для публікації, за висловлені побажання та пропозиції щодо роботи редакції.

З повагою, редакційна колегія

Наталія Корольова

НІЖИНСЬКЕ КОРИННЯ КОСМОНАВТИКИ

Виповнюється 105 років з дня народження Сергія Павловича Корольова, якого радянська історіографія записала до російських засновників космонавтики. В 2001 р. В московському видавництві "Наука" вийшла книжка "Батько". В Ніжині вона представлена з таким дарчим написом: *"Бібліотеке Нежинського городського педагогічного університету ім. Н. В. Гоголя от автора – дочки академіка С. П. Королева. 20 февраля 2002 г."*

На основі архівних документів Наталія Корольова з великою любов'ю розповідає про свій український родовід, про сімейний устрій, що сформував майбутнього конструктора космічних кораблів.

Рід наш по лінії батька веде свій початок із України. Кілька поколінь наших предків, починаючи з XVII ст., жили в Ніжині. Саме тут минуло дитинство мого батька. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Ніжин був невеликим містом, розташованим на обох берегах річки Остер, притоки Десни, за вісімдесят три кілометри від Чернігова й сто двадцять шість кілометрів від Києва. В 1893 р. Він відзначив своє дев'ятсотліття. Хоча це було лише повітове місто Чернігівської губернії, воно жило досить активним життям, тому що поруч проходила Московсько-Київська залізниця, а Чернігів задовольнявся вузькоколійкою. Будівництво залізниці пожвавило місто. Автомобільний транспорт з'явився в Ніжині лише в 1913 р.

Наприкінці XIX ст. Населення Ніжина досягло тридцяти п'яти тисяч чоловік. У центрі міста й поблизу нього розташовувалися будинки з присадибними ділянками. На околицях жили селяни й ремісники. Селяни мали багато коней, волів і корів, свиней і домашніх птахів. Крім присадибних городів, часто мали наділи ріллі за містом. Тому Ніжин не потребував привізних продуктів. Ремісники займалися ткацтвом, бондарством, ковальською й столярною справою, чоботарювали. Професійна майстерність їх була високою.

Місто мало окружний суд, чоловічу й жіночу гімназії, ремісниче училище й навіть Історико-філологічний інститут князя Безбородька – колишню Гімназію вищих наук, яку закінчив Микола Гоголь. Ремісниче училище й жіноча гімназія подаровані місту наприкінці XIX ст. Добродійником Олександром Кушакевичем. Гімназія носила ім'я Пелагеї Кушакевич, дружини його брата, Павла. Будівлями училища й гімназії родина Кушакевичів зробила великий внесок у розвиток міської освіти й культури.

У центрі Ніжина розташований невеликий сквер із пам'ятником Гоголю роботи скульптора Пармена Забіли. Спершу селяни, що проїжджали повз нього, вважали, що це новий святий і, довго молячись, били йому земні поклони.

Прикрасою міста були стародавні церкви й собори. Своєю монументальністю й вирашним розташуванням вони надавали йому врочистого і представницького вигляду. Найдавніший із них – п'ятикупольний Миколаївський собор у стилі українського козацького бароко. Будівля його була завершена ще в 1658 р.

Із середини XVII ст. Ніжин протягом сторіччя був одним із найбільших полкових козацьких центрів Лівобережної України, який за зразком військової організації Запорізької Січі ділився на полки й сотні. Одним зі стройових козаків Ніжинського полку був мій прапрадід – Матвій Іванович Фурса, що народився в 1820 р. Його старший брат Іван також служив у Ніжинському полку. Пізніше він став осавулом і дворянином. Про більш ранніх предків знаю, що були вони люди заможні й, за сімейними переказами, гроші не рахували, а міряли "цеберком" відповідно за кількістю важких монет.

Найбільш глибоке коріння нашої родини за відомостями, отриманими з Державного архіву Чернігівської області, веде в XVII ст. До Симона Фурсана Підчашія-Парнавського, польського шляхтича. Його син, Архип Фурса-Карсницький, переселився в Малоросію. Син Архипа – Панас Фурса – був сотенним отаманом, а онук Симон, що народився в 1725 р., – квартирмейстером козацького полку. В Симона було п'ятеро синів. Старший із них Яків був військовим товаришем. У 1786 і 1793 рр. Дворянська комісія Новгород-Сіверського намісництва двічі ухвалила внести Якова Фурсу в II частину родовідної книги. В 1791 і 1805 рр. Він уже

значився в списках дворян Ніжинського повіту, а в 1840 р. Подав прохання в Чернігівські губернські дворянські депутатські збори про внесення його в родовідну книгу Чернігівського дворянства.

Безпосереднє відношення до нашої родини має інший син Симона, Прокіп, батько Івана Фурси, що народився в 1795 р., дід мого прапрадіда Матвія Івановича Фурси.

Як сказано в "Малоросійском родословии" В. Л. Модзалевского (Київ, 1914), "Малоросійське дворянство в більшій частині його родів є прямим спадкоємцем Малоросійської старшини часів Гетьманщини (1648–1782). Лише дуже незначне число Малоросійських дворянських родів належить до потомства "шляхти", що жила в Чернігівщині й Сіверщині ще до Хмельницького; небагато й таких прізвищ, які походять від достовірних вихідців у Малоросію в XVII–XVIII ст. З інших держав. Стародавня шляхта злилася потім зі старшиною й усім козацтвом". Так трапилося й у нашій родині.

Моя прапрабабуся Євдокія Тимофіївна Петренко народилася в 1832 р. Вона стала другою дружиною Матвія Івановича Фурси, який овдовів і до цього часу мав уже дорослого сина Федора. Через прапрабабусю, по лінії її матері, до нас прийшла грецька кров. За Богдана Хмельницького з його дозволу із захопленої турками Греції в Ніжин переселилася велика група багатих греків. У 1675 р. Вони заснували тут колонію й зберігали в ній свої національні й релігійні традиції. Основним їхнім заняттям була торгівля. Гетьмани України своїми "універсалами", а російські царі – грамотами надавали грекам-торговцям усілякі пільги. Торгували вони сукняними виробами, тканинами, золотом, сріблом, візерунковими килимами. Одним з найцікавіших справ заповзятливих греків можна вважати соління огірків. Греки виростили на ніжинській землі новий сорт огірків і розробили спосіб їх консервування, який передавали з покоління в покоління. Неперевершеному, загальновизнаному смаку цих огірків, безсумнівно, сприяла і ніжинська вода, яка містила особливі солі. Треба сказати, що водогону до революції в Ніжині не було. Водопостачання забезпечувалося артезіанською свердловиною з водонапірним баком, розташованим на базарній площі. А звіди водовози розвозили воду в будинки.

Євдокія Тимофіївна була однієї з трьох сестер, що вважалися в той час найкрасивішими дівчатками Ніжина. Особливо гарна була молодша сестра – Агрипина Тимофіївна. Вона вмерла молодою, і в родині довго зберігали її написаний олією портрет.

Світських жіночих навчальних закладів у той час у Ніжині не було. Дворяни, переважно поміщики, виховували своїх дочок вдома гувернерами-іноземцями або відвозили їх в інститути шляхетних дівчат.

Освіта підлітків, хлопчиків і дівчаток, з менш забезпечених родин починалася в церковно-парафіяльній школі. В Ніжині було 27 церков і половина з них мала дворічні церковно-парафіяльні школи. Штат такої школи складався з однієї вчительки й панотця. Тут в основному навчали тільки початкової грамоти.

Наступний рівень освіти представляли земські трирічні школи. В них, крім панотця, було дві-три вчительки. Земські школи мали два будинки: навчальний і житловий для вчительок. Житло їм земство надавало безкоштовно. В обов'язки вчительки входило й готування шкільного приладдя. Із присланого земством паперу вони самі шили й лініювали зошити. Якість цієї початкової освіти була досить високою. Після закінчення такої школи можна було працювати бухгалтером або писарем. Учителі земських шкіл користувалися великою повагою учнів і їх батьків.

Після закінчення церковно-парафіяльної або земської школи діти могли переходити в чотирирічні міські загальноосвітні училища.

Старшу сестру моєї прабабусі Агафію Тимофіївну віддали навчатися в жіночий монастир – найбільш достойний тоді центр жіночої освіти й виховання в Ніжині. Дівчаток черниці навчали грамоти, художнього вишивання, скромності, слухняності, ну й, звичайно, вселяли віру в Бога. Черниці були мистецькими рукодільницями. Забезпечені родини замовляли їм придане для своїх дочок. Це були добротні високоякісні речі, виконані з тонким художнім смаком: м'які, легенькі, стьобані ватяні ковдри з мудрими візерунками, прекрасна постільна білизна з голландського полотна з вишитими монограмами, гарні рушники, нічні сорочки з мереживами, вишукана спідня білизна на всі сезони. Крім того, черниці виготовляли сумочки, гаманці, розшиті золотом черевички, гарні закладки для книг. Вони розводили квіти й робили з них букети. На вокзалі був кіоск, у якому ці вироби продавалися.

При жіночому монастирі теж діяла дворічна церковно-приходська школа. Ігуменя монастиря мала середню освіту. На відміну від чоловічого монастиря, який не користувався особливою популярністю, жіночий монастир був широко відомий.

Навчання в монастирі для Агафії тривало доти, поки одного разу взята в коротку відпустку додому дівчинка не розповіла, що в її обов'язки входить час від часу пробиратися ввечері через монастирський сад до стіни й у певному місці закидати через неї мотузкову драбинку, а потім проводити молодого офіцера до матінки в келію. Коли високоповажні батьки дізналися про це, навчання дівчинки в монастирі закінчилося.

Агафія була тричі заміжною, але всі три чоловіки її вмерли, і вже немолодою вдовою вона доживала віку в родині мого прапрадіда Матвія Івановича Фурси. Він, овдовівши, хотів з нею одружитися, але тому що не був багатим і не відрізнявся красою, одержав відмову й одружився з її сестрою Євдокією Тимофіївною.

Матвій Іванович і Євдокія Тимофіївна утримували заїжджий двір і мали вітряний млин. Вони також продавали жорна. Про ці жорна мені розповідала моя бабуся Марія Миколаївна, яка бачила їх, і вони видалися їй, тоді ще дівчинці, величезними колесами з каменів.

Будинок Матвія Івановича і Євдокії Тимофіївни знаходився на великій дорозі, яка протягом трьох верст від вокзалу до центру мала посередині алею з пірамідальних тополь. На межі двору й саду на сухе дерево було підняте колесо від воза для гнізда лелеки. Великий птах з дуже довгим дзьобом, що завжди стояв, піднявши одну ногу, робив величезну приємність чотирьом онукам Євдокії Тимофіївни. Малюта довго спостерігали за життям птахів, які щорічно прилітали в одне й те ж гніздо.

Євдокія Тимофіївна дуже любила старшу онучку, мою бабуся, у вільну годину брала її до себе й показувала залишки свого приданого, в тому числі старі, ручної роботи, шалі. Вони видавалися дівчинці незвичайно красивими – з яскравими візерунками, різноманітними за кольором. Одна з них була з тонкою аплікацією на білому тюлі. В іншій – тюль був коричневим, а облямівка чорною. Верхня половина цієї шалі була мистецьки прикрашена біля облямівки квітами з тонкого оксамиту. Квіти були шовковими блідо-зеленого кольору. Чудова робота, яка нагадувала далекі часи.

Білу шаль взяла молодша сестра моєї бабусі Ганна Миколаївна. Вона носила її й, навіть, вінчалася в ній. Темна дісталася моїй бабусі, Марії Миколаївні. Носити її було несучасно, вона годилася тільки для театру й лише в комбінації з костюмами минулих часів. Тому в бабусі вона служила скатертиною, яка пасувала стародавнім меблям м'яких тонів. На жаль, одного разу в кімнату, коли там нікого не було, проникло кошеня, зачепило пазуром шаль й зірвало її зі столу, пошкодивши тюль. Ця річ лежала на столику в Житомирі, у будинку, де народився мій батько, і після його кончини бабуся віддала шаль у Житомирський меморіальний дім-музей.

Ще зберігся рушник з домотканого тонкого полотна з ручною вишивкою червоними нитками. Зображені на ньому войовничо настроєні півники. Він зроблений на початку XIX ст. І переданий моєю бабусяю в Історичний музей у Києві.

У скрині в Євдокії Тимофіївни зберігалася дивна річ – стародавня корсетка із щільного світло-блакитного шовку з червоною обшивкою, набита тонким шаром клоччя, тому що вати тоді ще не знали. Корсетка була викроєна по фігурі, а від талії йшла оборка завширшки близько тридцяти сантиметрів. Онучці дуже подобалася ця річ, і вона любила приміряти її.

Одним із яскравих дитячих спогадів моєї бабусі про будинок Євдокії Тимофіївни була незвичайно смачна кава з домашніми вершками. Наявність у той час кави в побуті родини зайвий раз підтверджує її грецькі традиції. Кава чекала пробудження дівчинки, що потопала в перині на величезній постелі. Кавник – мідний, блискучий, незвичайної, вигадливої форми – діставали зі стародавньої кахельної печі. До кави завжди подавали смачні пиріжки, булочки, домашні ватрушки. Пили ароматний напій у кімнаті за стародавнім овальним столом із вигнутими ніжками. Зі стін дивилися сімейні фотографії. Тут маленька Маруся побачила й фотографію свого діда. "Матвій Іванович", – називала його дружина. Вона з повагою ставилася до чоловіка, тим паче що він був старшим за неї на 12 років. Їй хотілося, щоб онучка впізнавала діда серед інших осіб у таких овальних рамах із цінної деревини. Перед сном дівчинка слухала бабусині казки про килим-літак, про Жар-птицю, незвичайну й невловиму, як сама мрія людська. Потім закривалася важка завеса м'яких, рожево-коричневих тонів, і дівчинка засинала. Через багато років ті ж казки розповідала моя бабуся своєму маленькому синові Сергійку, сидячи з ним на ганку рідного будинку в Ніжині.

Марія Миколаївна з любов'ю згадувала свою бабуся. В Євдокії Тимофіївни були прекрасні, дуже темні очі, ніс із горбочком, чорне волосся, завжди гладенько розчесане на проділ, і коси, заховані під чорну, шовкову, ручної роботи мереживну косинку. Це була жінка середнього зросту з маленькими руками й маленькими ніжками, зазвичай взутими в темні оксамитові, на білячій хутрі, чобітки. Онуки дуже любили знімати ці чобітки й твердо пам'ятали, хто за чергою повинен це робити. Збірчаста темна спідниця до підлоги й жакет, завжди застібнутий наглухо, – такий був її звичайний костюм. Вона приїжджала взимку в санях на своєму коні, якого кликали Мушка, дарувала всім чотирьом онукам по маленькому срібному блискучому п'ятакові, привозила цукерки й пряники. Онуки поспішали підкотити до столу в їдальні велике м'яке крісло, обіймали й цілували свою бабуся.

За традицією в перший день Різдва, а свято тривало три дні, онуки обов'язково бували в гостях у бабусі. В неї завжди стояв для них окремий столик із солодощами. На великій гарній тарелі лежали цукерки, горіхи, пряники, домашні печива, стояло варення. Усе це було розкладено на стародавніх тарілках і вазочках, а в центрі столу, у високій вазі, піднімалася піраміда з рясно посипаних цукровою пудрою "вергунів" (хмизу). І частування, і незвичайне сервірування святкового столу немов магнітом притягувало дитячі погляди.

В Євдокії Тимофіївни завжди були чудесні наливки й міцні настоянки для чоловіків. На столі сичала українська домашня ковбаса, складена кільцями, – жирна, смачна, підсмажена з кільцями цибулі й оцтом; лежало своє, домашнє українське сало, а порося тримало зубами хрін, і хвостик його стирчав із блюда гачком. Євдокія Тимофіївна, щаслива і задоволена, подавала до столу, милувалася онуками, раділа своїй родині.

Поверталися додому пізно, вдивляючись під скрип саней у чорне, святкове, чисте в Різдвяну ніч небо, посипане безліччю зірок.

Євдокія Тимофіївна вмерла у віці сімдесяти п'яти років. У книзі записів смертей Іоанно-Богословської церкви значиться: "Померла 22, похована 24 травня 1907 року козачка м. Ніжин Євдокія Тимофіївна Фурсиха. Померла в 75 років від старості. Поховання зробив протоієрей Дмитро Степановський і диякон Микола Андрієвський на цвинтарі Іоанна Милостивого". Моя бабуся не була на похороні. Вона годувала чотиримісячного сина, мого батька, і не могла з Житомира, де тоді жила, вузькоколійкою, з пересадками, здолати довгий, на ті часи, шлях.

У Матвія Івановича й Євдокії Тимофіївни було троє дітей: два сини, Василь і Михайло, і дочка Марія – моя прабаба. Старший, Василь, що успадкував від своєї матері грецькі риси, був високим, струнким чоловіком, чорним, як ворон, волоссям, з ледве опуклими очима й гарним профілем. Молодший, Михайло, пішов скоріше в батька – блондин із сірими очима, непокірливою гривовою волосся й твердими великими вусами. Обидва брати вчилися в Ніжинській класичній гімназії й значилися надалі народними вчителями з козаків і почесними громадянами міста Ніжина. Старший викладав у міському училищі, молодший був сільським учителем за вісімнадцять верст від Ніжина, у Заньках, поруч із родовим маєтком Адамовських, дочка яких – Марія Костянтинівна – стала знаменитою українською артисткою зі сценічним іменем Заньковецька. За спогадами моєї бабусі, яка бачила її в будинку своїх батьків, це була гарна жінка з прекрасними чорними очима, гарною фігурою й чудесним голосом. У 1875 р. Вона вийшла заміж за петербурзького офіцера Олексія Хлистова. Весілля відбулося в Заньках. Коли свято було в розпалі, наречений наказав оркестру гра-ти мазурку, але наречена, закохана в рідну українську мову, в народні українські звичаї, запротестувала. Вибухнув скандал. І тут наречений з такою запальністю вдарив наречену по обличчю, що зламав сережку. Спільне життя їх не склалося. Марія Костянтинівна присвятила себе сцені. Талант її виявився рано. В першому ж спектаклі вона грала й співала з таким почуттям, що в самої текли сльози, а зал ридав – так згадувала Марія Матвіївна, яка була з нею добре знайома. До речі, саме артистці Заньковецькій Марія Матвіївна подарувала стародавню корсетку своєї матері.

Будучи вже відомою українською акторкою, М. К. Заньковецька не поривала зв'язків із Ніжином. Вона щорічно приїжджала сюди з трупою П. К. Саксаганського й М. К. Садовського з Києва, де тоді жила й працювала. Вони ставили в ніжинському Літньому театрі кілька п'єс за сезон, у тому числі "Циганку Азу", "Наталку-Полтавку", "Суєту" та ін. Після Жовтневої революції перша народна артистка УРСР М. К. Заньковецька очолила ніжинський Народний театр. У вересні 1993 р., під час святкування 1000-літнього ювілею Ніжина, їй відкрили в місті пам'ятник.

Михайло Матвійович дуже любив мою бабуся, свою хрещеницю. Він був ближче до родини сестри, ніж старший брат. Треба сказати, що Євдокія Тимофіївна не любила дружину Василя – свою старшу невістку, Настасію Федорівну, вчительку, а більше обдаровувала Михайлову дружину, Ганну Георгіївну, дочку поміщика Неверовського.

Михайло Матвійович дуже хотів розбагатіти. У великі свята, коли вся родина збиралася в Євдокії Тимофіївни, він, випивши зайву чарку наливки, ділився своїми планами щодо побудови миловарного заводу, на що йому, посміюючись, говорили: "Ну, Михайле, не забудь заздалегідь приготувати більшу пробку, щоб не вилетіти в трубу з твоїм заводом". Одружившись і додавши до своїх заощаджень придане дружини в десять тисяч рублів, Михайло побудував на території своєї садиби, що знаходилася в Ніжині на межі з урочищем села Синяки Ніжинського повіту, цегельний завод. 9 листопада 1909 р. Ганна Георгіївна подала прохання про дозвіл на будівництво на території садиби ще й заводу з обробки шкіри, на що 19 травня 1910 р. Отримала позитивну відповідь. Були план і креслення заводу, але його так і не збудували. До Жовтневої революції Михайло був уже багатою людиною. Коли його цегельний завод націоналізували, він не міг цього пережити, упав у депресію й незабаром помер. Ганна Георгіївна мужніше перенесла крутий поворот життя. Спочатку вона жила в Ніжині, а потім переїхала в Москву як економка до своїх знайомих. Пізніше якийсь час жила в моєї бабусі, і вже наприкінці життя та допомогла їй, на її прохання, влаштуватися в один із пристойних будинків для людей похилого віку, де вона й померла. Дітей у Михайла Матвійовича й Ганни Георгіївни не було.

Василь Матвійович ростив трьох дівчаток, син його помер у десять років. Розділ спадщини після смерті Євдокії Тимофіївни посіяв ворожнечу між братами. Марія Матвіївна від спадщини відмовилася й не

брала участі в поділі, хоча за життя своєї матері постаралася переконати її забезпечити краще за інших брата Василя, оскільки в нього була більша родина.

Моя прабаба, Марія Матвіївна Москаленко, уроджена Фурса, народилася 14 серпня 1863 р. У виписці з метричної книги Ніжинської Іоанно-Богословської церкви записано: "Тисяча вісімсот шістдесят третього року серпня чотирнадцятого дня в козака містечка Монастирище Матвія Іоанова Фурси й законної дружини його Євдокії Тимофєєвої, які обоє православного віросповідання, народилася дочка Марія".

Батьки прагнули дати дочці освіту. Жіночої гімназії в Ніжині тоді ще не було, але існували приватні пансіони. Марія Матвіївна вчилася в пансіоні Олександри Феліксівни Шварц, яка навчала групу дівчаток. Навчання проводилося не українською, а російською мовою й тривало близько трьох років. Для підтримки дисципліни вчителька лякала своїх вихованок лінійкою по руках, караючи за погану поведінку або витівки. Ніхто, очевидно, не протестував, але, щоб покарання не були занадто частими, догадлива Євдокія Тимофіївна посилала вчительці щосуботи глечик молока.

Марія Матвіївна була шатенкою з темно-карими очима, досить великими рисами обличчя, соковитими губами, гарними, ледве повними руками, стрункою фігурою й прекрасним кольором шкіри, зростом вищим за середній, з довгою косою, що видно на її фотографії в національному українському костюмі. Моя бабуся Марія Миколаївна завжди захоплювалася волоссям матері й згадувала, що коли вона, сидючи в кріслі, розчісувала його, волосся торкалося підлоги. Вийшовши заміж у двадцять два роки, вона швидко почала повніти, але не втратила легкості й швидкості рухів. За характером енергійна, смілива й вольова жінка, вона фактично була головою родини.

У житті кожної людини створення власної родини є важливим кроком. Тоді, у середині ХІХ ст., вирішували долю своїх дітей, як правило, батьки. Особливо це стосувалося дочок, яких видавали заміж, часто незважаючи на їхні почуття. Так було й з моєю прабабою. В неї був знайомий парубок, студент Ніжинського історико-філологічного інституту, який їй дуже подобався. Необхідно було отримати згоду батьків. Просячи руку своєї обраниці, парубок сказав: "Ми з нею виїдемо, але не турбуйтеся, я її люблю й ми все будемо ділити навпіл: одне яйце в нас буде, і те розділимо навпіл". Йому було відмовлено – завезе на чужину, та й буде морити голодом. Скаже таке: одне яйце навпіл. Тут віддамо, наречені знайдуться! І наречений знайшовся. Посватав її мій прадід, Микола Якович Москаленко. Він народився в Ніжині 2 грудня 1842 р. В метричній книзі Спасо-Преображенської церкви м. Ніжин в запису про народжених за 1842 р. Значиться: "Грудня 2 дня в Ніжинського міщанина Іакова, Ігнатієвого сина, Москаленко, і законної дружини його Пелагії, Олексієвої дочки, народився Микола". Хлопчик у шість років залишився сиротою. Батько його виїхав усправах у Москву й помер там від холери. Мати померла, не встигнувши виростити дітей, а їх було четверо. Старшого, Миколу, забрав до себе дядько, багатий ніжинський купець М. М. Кириленко, який дав притулок сироті, але не наблизив його до себе, а виховував як майбутнього прикажчика, яким той довгий час у нього й працював. Надалі йому пощастило: одного разу хазяїн заплатив йому платню лотерейними квитками, і він виграв в "Золотій лотереї" дві тисячі рублів. Після цього він зміг відкрити свою справу, став купцем другої гільдії. Йому було тоді вже сорок два роки. Коли Микола Якович зрозумів, що зможе забезпечити майбутню родину, тоді, не поспішаючи, вибрав собі дружину, вдвічі молодшу за себе. Їх посватали й 7 червня 1885 р. Повінчали. Тієї пори, мабуть, у його вусах вже почала неабияк поблискувати сивина, тому що, за словами Марії Матвіївни, весільний поцілунок залишив на щоці нареченої слід чорного фіксатуару.

На щастя, шлюб виявився вдалим. Марія Матвіївна була задоволена долею. Ніхто ніколи не чув її скарг. Але, за словами моєї бабусі, відкинутого її батьками парубка вона іноді згадувала. Адже життя могло піти зовсім іншою колією: він був викладачем гімназії, інше було б середовище, інші інтереси, і їй, ймовірно, не коштувало б великих зусиль поставити своїх дітей на вищий інтелектуальний щабель, до чого вона постійно прагнула.

"Звикне, то полюбить" – поняття віковичної філософії народу взяло гору. Так, дійсно, Микола й Марія звикли й полюбили. З розвитком родини, з кожною дитиною, що народжувалася, Марія Матвіївна усе більше прихилилася до чоловіка – вона полюбила його. Добрий за характером, Микола Якович оточив її турботою й увагою й, безсумнівно, любив її. Розуміючи, що вона, виростає в сприятливіших умовах, вище його за освітою й розвитком, він дав їй повну волю й ініціативу в керівництві родинною, обладнанні будинку, усього життєвого устрою. Він визнавав її авторитет і нічого не робив без її ради. Дітям завжди говорив: "Спитайте маму, як мама скаже, так і зробіть".

Микола Якович, за зовнішністю й характером типовий українець, значився "козаком Ніжинського полку". Він і за зовнішнім виглядом був козачої статури: вище середнього зросту, дуже міцний, зі стрункою спиною, прямими широкими плечима й великою головою на короткій шиї. У нього були ласкаві темні, майже чорні очі, довге, завжди зачесане назад волосся, ретельно виголені щоки й козацькі вуса. Зимовими

вечорами він дозволяв дітям залазити до себе на коліна й смикати голову – "робити зачіску". За характером він був м'якою, добродушною, спокійною людиною, гарним сім'янином. У молодості Микола Якович був дуже сильним фізично. Діти захоплено слухали його розповіді про кулачні вуличні бої, в яких він брав участь замолоду. Аrenoю боїв була широка вулиця. Міські жителі виходили з одного боку, а назустріч, із передмістя, йшли інші хлопці. Билися запекло, бували й смертельні випадки.

Короткі міцні пальці Миколи Яковича на широкій кисті дісталися в спадщину його старшій дочці Марії й онукові Сергієві. Мій батько успадкував від діда й широкі плечі з великою головою, й коротку шию, і нелюбов до комірив, що стискають шию. Микола Якович завжди носив малоросійські сорочки з тонкого полотна з вишитим на грудях українським візерунком і невисоким, м'яким, стоячим коміром. Накрохмалена біла сорочка з краваткою дуже неохоче одягалася за вказівкою дружини в урочистих випадках. Марія Матвіївна ретельно стежила за його одягом, сама все йому купувала, а його капелюхи-казанки привозила з Києва – вони були дуже модними, та й потрібний розмір у Ніжині не часто траплявся.

Сильний тілом, Микола Якович був сильний і духом. З відкритою, чистою душею, прямий і вольовий, він завжди служив дітям за приклад. Старший син Юрій не раз у часи життєвих негараздів говорив: "Зроблю так, як, напевно, зробив би батько".

Треба, ймовірно, було мати чималу силу волі, щоб після того, як дружина запропонувала йому, що палив з дитячих років, залишити цю звичку, оскільки підростаючим дітям не потрібний поганий приклад, негайно кинути палити. А одного разу, коли він прийшов додому обідати й дістав, як завжди, з буфету графинчик і маленьку грановану чарочку, Марія Матвіївна сказала йому: "Колю! Але ж лікар говорив тобі, щоб ти кинув пити перед обідом. У нас маленькі діти". І він відповів: "Ну, що ж, якщо вистачить, то й добре", і більше при дітях не доторкався до заповітної чарочки. Але ж це була багаторічна звичка!

Марія Миколаївна розповідала, що в будинку дихалося легко. Єдиний раз, згадувала вона, прийшли до обіду діти, пізніше батьки, і раптом батько, сідаючи за стіл, роздратовано підняв і з гуркотом стукотом поклав назад виделку. Мати спокійно, але твердо сказала: "Колю, тут діти!" Очевидно, якісь серйозні розмови між батьками бували, але діти їх ніколи не чули.

З родини діти винесли гарні манери, вміння тримати себе в товаристві, красиво і чемно розмовляти, одягатися скромно, але, як кажуть, до лиця. Марія Матвіївна мала гарний смак і зуміла прищепити його дітям. Розумна, привітна, вона залучала симпатії людей, завжди готова була прийти на допомогу. Любила читати, передплачувала газети й журнали: "Навколо світу", "Природа й люди", "Нива". Додатки до "Ниви" поповнювали домашню бібліотеку працями класиків.

Марія Матвіївна мала широке коло знайомств і часто говорила: "Що не можу дати дітям я й родина, повинне дати оточення люди". Любила "розумні розмови", уміла організувати для підростаючих своїх двох хлопців товариство культурних, цікавих людей, розвиненіших і освіченіших, ніж вона сама. Любила слухати, збираючи в себе маленьке, але достойне товариство, в якому бесіду вели між собою гості, а вона непомітно, але вміло підтримувала розмову, використовуючи враження, отримані в щорічних поїздках різними містами. Таке спілкування збагачувало внутрішній світ, було цікавим і, на її думку, приносило користь дітям. Читаючи газети, вона перебувала в курсі політичних подій. Будучи уважною й спостережливою, переносила в домашнє життя культуру, властиву колу її знайомих. Тому стіл був завжди добре накритий, кожна дитина мала за ним своє місце, свою серветку й повинна була спокійно, можна сказати, поважно сидіти, не втручатися в розмову дорослих, не вискакувати через стіл, уміти користуватися ножом і виделкою, причому без зауважень, інакше перед нею переверталася тарілка, й вона вставала з-за столу голодною.

Марії Матвіївні довелось побувати в багатьох містах європейської частини Росії й Східної Європи. Коли моя бабуся, Марія Миколаївна, вчилася в останніх класах гімназії, мати нерідко брала її в ці поїздки. Марію Матвіївну цікавили пам'ятки старовини, музеї, театри. Якщо в Ніжин приїжджав на гастролі театр, вона обов'язково там бувала, нерідко прихоплюючи когось із хлопців.

Ставши купцем, Микола Якович відкрив свій магазин. У Ніжині, на розі Гоголівської (до 1881 р. Вона називалася Мостовою) і Стефано-Яворської вулиць, були дві крамниці: з одного боку "Бакалійна торгівля М. Я. Москаленка", з іншого – "Гастрономічна торгівля М. М. Лазаренка" – родича родини Москаленків. До речі, обидва купці разом з іншими знатними людьми міста, серед яких були депутат від духовництва отець Дмитро Степуновський і голова земської управи Г. В. Забелло, входили до числа голосних ніжинської міської Думи, про що зберігся документ із особистими підписами всіх членів виборних міських зборів.

Торгували з восьмої ранку до восьмої вечора. В обох магазинах було по одному прикажчикові й по два хлопці-помічники. Продавали все необхідне для будинку: борошно, крупу, чай, цукор, сіль, копчену рибу. В крамниці завжди висіла тонка суха пресована ковбаса, яку робив старий грек. Гас відпускали із чорного ходу, щоб у торговельному приміщенні не було запаху. Алкогольні напої не можна було продавати, тому що крамниці перебували поруч із Благовіщенським монастирем, а до революції повсюдно діяло положення, яке забороняло продавати спиртні напої ближче двохсот саженой від церкви. Тому й у Москаленка, і в Лазаренка винні льохи були на території садиб. Якщо хтось приходив за виглядом, посилали хлопчика, й він приносив ви-

но з льоху. Торгівля велася за готівку й у кредит. Існували "забірні книжки", у які записувалися продані продукти, а наприкінці місяця з покупцями робили розрахунки. Нагляд за торгівлею в крамницях здійснював санітарний лікар Маркевич. Якщо він за виглядом, запахом або смаком визначав непридатність тих або інших продуктів, продавати їх було не можна. Для розв'язання спірних питань існував так званий "третейський суд". Наприклад, виписав Микола Якович маслини в діжках або оселедці астраханські. Десь дорогою розсіл витік. За чий рахунок збиток? Третейський суддя міркував так: "Ніхто не винуватий у тому, що розсіл витік. Тож давайте вартість діжки з товаром розділимо навпіл між постачальником і замовником". Це було слушно й усіх улаштувало.

Микола Якович книг не читав, але газети перечитував справно, любив міркувати про політику й сам вів свою бухгалтерію. Розбагатіти він не зміг, не той мав характер. Обважувати й обраховувати не вмів, а за своєю добротою не міг навіть власні гроші зажадати. Жалів молодь. У числі його постійних покупців було багато студентів, які часто просили відпустити їм товар у борг до канікул і навіть до закінчення навчання. А хотілося студентам завжди чого-небудь смаченького – жили й харчувалися в інституті, хотілося й покурити, іноді, можливо, і гулянку влаштувати – от і виручав їх Микола Якович. Бувало, казав: "Так вони ж молоді, нехай погуляють, віддадуть потім". Більшість молодих людей дійсно із вдячністю віддавали борги. Деякі, виїхавши, уже з місць своєї служби, висилали борг, але були й такі, які не віддавали. Тоді він ставив проти прізвища червоним чорнилом хрест і закреслював прізвище в списку. Список боржників, наклеєний на картон, висів біля його конторки й був досить значним. Коли над хазяїном із цього приводу жартували, він відповідав: "Та Бог із ними, мабуть, у них нема грошей".

Солідні покупці найчастіше засиджувалися в крамниці, споглядаючи життя вулиці (це був центр міста), особливо якщо там перебувала Марія Матвіївна, зазвичай в обід, що заміняла Миколу Яковича біля прилавка. Вона була товариська, говірка, чим не дуже відрізнявся її чоловік.

У родині панував матриархат. Батько розумів, що мати розвиненіша, має ширший кругозір, тому він і нічого не робив, не порадившись із нею. Коли діти стали підростати й настав час думати про їхнє навчання і життєвий шлях, батько сказав матері: "Вирішуй, Машо. Якщо прагнеш сама веселіше пожити, краще одягнутися, треба віддати дітей у ремесло. Дівчатка можуть стати, наприклад, кравчинями. Тоді хлопчикам усе наше залишиться в спадок, а дівчатка отримають придане. Інакше ми їх не витягнемо". Але мати ухвалила інше рішення: усі діти повинні отримати освіту. Воно замінить їм у житті все: хлопчикам – спадщину, дівчаткам – придане. І виявилася, що вона мала рацію! Прийшла революція, і діти знайшли своє місце в житті. Вона не могла передбачити події, адже був лише кінець XIX ст., але інтуїція матері, бажання підняти своїх дітей на вищий щабель культури її не підвели. Микола Якович, як завжди, не заперечував дружині, і всі четверо отримали вищу освіту. Але для навчання дітей доходів батька було замало, і мати, що мала твердий, рішучий характер, дар заповзятливості й, безсумнівно, більші організаторські здатності, зуміла знайти правильний вихід.

Ніжин славився на той час на всю Росію своїми солінням – знаменитими "ніжинськими огірочками". Ними в Ніжині займалися давно, і Марія Матвіївна теж спробувала. За її ініціативою було вирішено продати будинок і купити більшу садибу в центрі Ніжина на вулиці А. Ф. Кушакевича. Садиба займала близько гектара землі. Вона складалася з будинку грецької архітектури, фруктового саду з вишнями, яблунями, волоським горіхом, великого двору. Будинок був стародавній, дерев'яний, одноповерховий, але на високому цегельному фундаменті. Як прийнято в грецьких будівлях, вхід був знадвору – високий ґанок, а на ньому чотири масивні колони. Ґанок дивився на схід, з нього відкривався вид на готель "Лівадія". З протилежного боку розкинувся сад, що межував із садибою члена суду поміщика Рижкова, за молодшою дочкою якого, упадав молодший син Василь Миколайович Москаленко. Парадний ґанок будинку вів у передпокій, з якого можна було увійти в їдальню, вітальню й спальні батьків, хлопчиків і дівчаток. Праворуч від передпокою були ще дві невеликі кімнати, одна з них виходила у двір, а інша – на вулицю Кушакевича. В них жили економка Варвара Іванівна й покоївка. На вулицю виходили чотири вікна. В підвалі розташовувалися склади й льохи. Простора кухня займала окрему будівлю в глибині двору.

Будинок був куплений у старій грекині Бояновської, якій тоді було вже за дев'яносто років. Згідно з договором, вона до кінця днів жила в маленькому флігелі, відділеному забором від іншої території. Марія Миколаївна пам'ятала й розповідала мені, що кут її кімнати був заповнений стародавніми іконами. Вона подовгу стояла на колінах і змушувала маленьку Марусю ставати поруч. Дівчинці ж більше подобалося розглядати стародавню обстановку кімнати й особливо шафку з грецьким посудом. Коли Марія Матвіївна стала робити ремонт будинку, то побачила, що нижні шпалери у вітальні були позолоченими. На запитання, чому так, колишня господарка відповіла, що в цьому будинку колись її дід приймав знатних вельмож, тому й вибили у вітальні золочені стіни.

У цієї ж колишньої власниці садиби Марія Матвіївна дізналася рецепт засолювання огірків. Обережно почавши справу, незабаром вона широко її розгорнула.

У серпні, коли дозрівав урожай, економка Варвара Іванівна йшла на базар і возами купувала огірки, причому тільки певного розміру, тільки "полугодинку", тобто дуже маленькі огірочки. Товар привозили додому й зараз же брали в роботу. У дворі стояли два величезні чани. Марія Матвіївна сходами піднімалася до одного з них, опускала туди якусь трубку й кричала: "Додайте два пуди солі!" Діти ніяк не могли зрозуміти, як це вона, не пробуючи води, солонна чи ні, знає, що їй потрібно підсолити й у якій кількості. Виявляється, у неї вже тоді був ареометр. Коли додавали необхідну кількість солі, вона кричала: "Досить!" Це й був розсіл для засолювання огірків. Потім огірки затарювали в маленькі барила, частину яких продавали на вокзалі. Крім цих барил, затарювали й більші, десятивідерні діжки. Під час засолювання у дворі працювали найняті дівчата, іноді запрошували й солдатів. Домовлялися з начальством, яке не проти було дати підробити солдатам, і брали їх поденно. Солдати заочували діжки в льохи, а невелику частину поміщали в льодовику у дворі будинку. Ось як описує в щоденнику ці заготівельні жнива знайома родини Москаленків, етнограф Є. Г. Спаська: "На широкому дворі кипіла робота: лежали гори барил, під'їжджали низки підвід із огірками, фруктами, метушилися працівники, палилися дров'яні печі, варилося варення, солилися огірки, маринувалися гриби".

Процес засолювання тривав близько місяця. Як тільки він закінчувався, Марія Матвіївна їхала продавати соління. Вона не користувалася послугами так званих комівояжерів, яких тоді, до революції, у Росії було багато. Один продавав печиво, інший – цукерки Абрикосова, третій – цигарки Попова, четвертий – сукно Морозова тощо. Такі комівояжери приїжджали й у Ніжин, домовлялися з купцями: скільки надіслати барил астраханських оселедців або чого-небудь іншого. Одним словом, торгівля йшла через посередників. Але Марія Матвіївна їх не визнавала. Молода, цікава, розумна, що володіла даром спілкування й переконання, що жваво використовувала соковитий український фольклор, вона сама їздила до своїх великих замовників, особисто налагоджувала зв'язки. Бувала в Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві, Лодзі, Ризі й багатьох інших містах. Мала договори на постачання партій засолених огірків у різних тарах – від банок і маленьких барил до більших діжок. У поїздах збирала інформацію. Її цікавили покупці: хто вони, що прагнуть купити. Це було потрібно, щоб повніше задовольняти попит, збільшуючи або видозмінюючи виробництво, розширювати асортимент.

Марія Матвіївна оцінювала бесіди з покупцями як важливу частину своєї діяльності, немов підтверджуючи давньоримський афоризм: "Володіти інформацією – значить управляти". Всі поради й побажання клієнтів заносилися в товсту "комірну книгу" зі спеціальним рубрикатором, відповідно до поставлених запитань: про товар, ціну, вартість перевезення, про соціальний стан покупців, їх вік і рід занять, рівень доходів, навіть про належність до того або іншого віросповідання.

Після повернення в Ніжин, а вона була відсутня вдома іноді не менше місяця, Марія Матвіївна наводила у зібраних відомостях лад. Маючи аналітичний розум і розвинену уяву, вона систематизувала їх, групуючи покупців за схожими потребами, оцінюючи свої можливості, і ухвалювала рішення щодо виробництва нової, більш "адресної" продукції. У зв'язку із цим замовлялися певні сорти огірків, що відповідають прянощам і спеціям, розроблялися нові рецепти маринування й засолювання, закуповувалася необхідна тара. Робилося все, щоб не тільки виготовляти товар, але й надавати йому привабливого зовнішнього вигляду.

Дбайлива господиня не забувала своїх клієнтів протягом усього року. До Різдва й Великодня вона посилала їм вітальні листівки, в яких цікавилася здоров'ям, успіхами в розв'язанні життєвих проблем. З деякими встановлювалися дружні відносини, і вони, бувало, гостювали в родині Москаленків у Ніжині. В місті вважали, що торговельні успіхи Москаленко пов'язані з тим, що Марія Матвіївна "розумно господарює". Ніжинські конкуренти дивувалися, розводили руками й шанобливо говорили: "Маруся в нас розумна, знає, як прибуток одержувати. От придумала їздити по усьому світу – дізнаватися, які там огірочки потрібні". Тоді ніхто й уявити не міг, що "розумне ведення господарства" Марією Матвіївною одержить через піввіку професійну назву "маркетинг".

Повернення Марії Матвіївни після довгої відсутності додому для дітей було святом. Вона привозила то грамофон, якого ні в кого в Ніжині не було, то гарні хустки з Варшави, то ще щось цікаве. Звичайно, коли вона приїжджала, у будинку збиралася родина, друзі, і всі з інтересом слухали її розповіді. Після однієї з поїздок Марія Матвіївна сказала: "Ви знаєте, я дала зразки солінь одному з великих князів, і він обіцяв, що передасть церемоніймейстерові його Імператорської Величності Миколи II, так що, можливо, моє соління потрапить до царського столу. Тоді ми на ярлику "Соління Москаленко" допишемо: "... Постачальника Двору Його Імператорської Величності". Одна з родичок, що просиділа все життя з дітьми й нічого, крім Ніжина, ще не бачила, при цьому помітила: "Ой, Маша, не може бути, щоб ти до самого царя долізла зі своїми

огірками". Чи дійшли соління до царя чи ні, невідомо, але грамоти й медалі Марія Матвіївна за свою продукцію одержувала. Завжди багато працюючи, встаючи на світанку, повертаючись ввечері в будинок утомленою, вона встигала вести життя родини відповідно до заведеного порядку, за яким суворо стежила.

Микола Якович теж брав діяльну участь у її роботі, але його турботами були, головним чином, бухгалтерія й канцелярія. Він вів записи, рахунки, переписку із клієнтами. Дітей до цих справ не залучали, лише старший син Юрій в останніх класах гімназії іноді допомагав батькові в його підрахунках, а моя бабуся, Марія Миколаївна, брала участь у переписці.

Марія Матвіївна була жвавою, товариською жінкою, та й Микола Якович веселоці в будинку любив. У товаристві близьких друзів і рідних він був веселий і привітний. Його іменини на зимового Миколу завжди відзначалися вчистю. У цей день уся родина відправлялася в собор. На чолі прямував іменинник, одягнений у парадну, багату шубу – доху англійського сукна з гарним бобрим коміром – і високу хутряну шапку. Збереглася фотографія Миколи Яковича, що зупинився відпочити на ганку свого стародавнього будинку з колонами після богослужіння в соборі. Вся родина в такий день теж мала святковий вигляд. Одержували багато поздоровлень, тортів, а ввечері приймали гостей. У вітальні запалювали газову лампу й стеаринові свічки на гарній люстрі з майоліковим дном і скляними підвісками. Хтось грав на піаніно, чоловіки співали стародавні українські пісні. В Миколи Яковича в молодості, за словами моєї бабусі, був приємний баритон. Вона згадувала, як він співав: "Засвістали козаченьки в похід з напівночі. Заплакала Марусенька свої карі очі..." Марія Матвіївна любила спів і музику, сама іноді грала на скрипці – навчилася в пансіоні.

День ангела Марії Матвіївни – 15 серпня – відзначався теж дуже вчистю. Так само галасливо й весело святкувалися іменини моєї бабусі Марії Миколаївни – 25 березня, на Благовіщення – й іменини інших дітей. У такі дні збиралася сама молодь. Діти росли, домашнє товариство змінювалося. Миколі Яковичу стало вже важко підтримувати бесіду, але він, як і раніше, залишався люб'язним, гостинним, привітним господарем. Слухав у вітальні розмови й пригощав гостей своїми чудесними наливками, а їх заготовляли у великій кількості. Сам він не п'янів, та п'яних у будинку ніколи й не було. Пили наливку маленькими чарочками за цікавою бесідою, за довгою вечерею, пили, як мовиться, зі смаком, заради спілкування.

Релігійним Микола Якович не був, у церкву ходив, коли дружина вважала за потрібне. Зі слів бабусі, ніхто ніколи не бачив його, щоб він молився вдома. Марія Матвіївна завжди молилася перед Казанською іконою Божої Матері, і ця ікона дотепер зберігається в мене. Основні молитви були за дітей. Марія Матвіївна, зазвичай, читала "Отче наш..." і обов'язково "Господи, врятуй і збережи моїх дітей", додаючи сюди потім і онуків, а потім і мене – свою правнучку.

У родині завжди дотримувалися великих постів – перед Великоднем і перед Різдом. Марія Матвіївна постувала увесь період, а Микола Якович і діти – тільки на першому й останньому тижнях, та й то полегшено, тобто просто не їли м'яса. Марія Миколаївна розповідала, що батько в ці дні потихеньку підгодовував дітей ковбасою. Коли нікого не було в їдальні, пошепки кликав їх і швидко виймав із кишені ласий шматок. Порізавши ковбасу відразу, на самоварному столику, говорив: "Їжте швидше, доки мама не бачить". Це був їхній секрет.

На Різдво й Великдень у гімназіях бували тижневі канікули. Свята Різдва й Великодня проходили в родині з особливим підйомом, з дотриманням багатьох народних традицій. У Святвечір нічого не їли до першої зірки, за відомою легендою про Зірку Віфлеємську, під якою народився Христос. Вечеряли пізно ввечері, коли збиралася вся родина. До речі, в сім'ї взагалі вважалося за правило всім одночасно бувати за столом. Бабуся дуже образно описувала мені таку вечерю, яка завжди проходила надзвичайно вчистю. В червоному куті, як шанобливо говорили, "стояли" ікони. Фактично вони висіли на стіні, і перед ними, як у церкві, горіла лампадка. Це було гарно: блискали оклади, сяяли лики святих. На столику під іконами лежало запашне сіно й на ньому стояла кутя, тобто круто зварена пшениця або рис із родзинками, волоськими горіхами, медом і маком, а також узвар – компот із сушених фруктів. До вечері подавали пісний холодний борщ із чорносливом, пісні голубці із пшоном і підсмаженою цибулею, фарширований рисом з родзинками запечений цілим короп, а потім кутю й узвар.

Вранці вся родина поважно прямувала в Миколаївський собор. Увечері приходили гості – Євдокія Тимофіївна й родичі. Діти розважали їх самодіяльністю. У вітальні стояла ошатна ялинка, на ній горіли свічки. Під час вечері з'являвся хор – група чоловіків (частина соборного хору), які співали святочні й українські народні пісні. З ними приходили ряжені – "ведмідь" або "коза" – і приносили із собою велику Віфлеємську Зірку. Назавтра рано-вранці прибігали дітлахи, розкидали у вітальні зерна жита й пшениці й колядували: "Сію, сію, засіваю, з Різдом поздоровляю. Щедрик-Ведрик, дайте вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски. Сію, сію жито-пшеницю добрим людям та й на здоров'я" тощо. Вони одержували п'ятаки, цукерки й весело тікали. Вечірньому хору клали рубль сріблом. На другий день свята всі їхали до Євдокії Тимофіївни, і там веселоці починалися знову.

Святки тривали до Водохрещення, супроводжувалися гаданням і маскарадами. Хрещення було дуже значним святом, а переддень його називали "голодна кутя". У цей день дотримувалися строгого посту. Присмерком нянька Параскева, привезена Марією Матвіївною з Росії для спілкування з дітьми російською мовою, тепло одягнена, закутана хустками, брала із собою Юрія, старшого із хлопців, і виходила, незважаючи на тріскучий водохресний мороз, у двір – писати хрести. Хрести покладалося малювати крейдою на всіх дверях і вікнах садибних будівель. Креслив хрести Юрій, а нянька, несучи в руках "святую воду" від торішнього Водохрещення й кропило із сухих волошок, але не квітів, а стебел, кропила всі двері й віконниці будинку. Після закінчення священнодійства посуд з водою, кропило й крейда ставилися на столик під образами, де вже на сіні стояли кутя й узвар, лежала свіжоспечена паляниця.

Перед початком вечері, коли всі вже сиділи за столом, батько говорив: "Юріє, поклич Діда Мороза". Юра підходив до вікна, стукав по склу й говорив: "Дід Мороз, Дід Мороз, іди до нас кутю їсти!" Діти в цей вечір страшенно заздрили Юрієві, але розуміли, що він як старший мав право на це запрошення. "Голодна кутя", або шарпанина, – це вимочений солоний судак, злегка обсмажений у борошні й тушкований з цибулею й картоплею в соняшниковій олії. Не дуже ситно, але, що вдієш – традиція...

На Водохреще в Ніжині освячували воду. На розчищеному льоду річки навколо заздалегідь зробленої великої ополонки малювали різнобарвні символи хрещення й ставили діжку з річковою водою. Сюди приходив з Миколаївського собору пишній церковний хід з корогами, і старший з духівництва робив "водосвяття", занурюючи хрест у діжку. Знаходилися сміливці, які при цьому занурювалися в крижану воду ополонки, іноді при дуже сильному морозі. Люди вірили, що в цей день не застудяться.

Наступною, ще більш урочистою подією в житті родини й міста був Великдень – усіма улюблене свято. Готувалися до нього з більшим завзяттям. Діти із захопленням розфарбовували писанки. В переддень Світлого Христового Воскресіння, у Велику Суботу, уся родина ввечері вирушала в Миколаївський собор на службу, хресний хід і врочисту літургію. В соборі в родини Москаленко, як і в декількох інших знатних родин, було постійне місце неподалік від вівтаря. На Великдень собор був особливо гарний і величний. Безліч палаючих свічок, урочиста пісня створювали святковий настрій. Після закінчення служби поверталися додому до заздалегідь накритего стола й починалося "розговляння". В такий день стіл накривали білосніжною скатертиною, сервірували фамільним сріблом і прикрашали спеціально вирощеними до Великодня гіацинтами. Він вражав достатком. Були там і сирні паски різного кольору й смаку, і куличі різноманітної форми й розміру, які в Малоросії теж називали пасками, і фарбовані яйця, і червона й чорна ікра, і всілякі сорти копчених риб, окосту, поросята, фаршировані гречаною кашею й, звичайно ж, ніжинські огірочки. У кришталевих штофах іскрилилися власні наливки й настойки, різні пунші.

Для освячення цієї смачної різноманітності в заможні родини, в тому числі до Москаленків і Лазаренків, в суботу приходив священик. Він одержував за це рубль. А більшість людей приносили паски й яйця в церкву, де їх освячували безкоштовно.

У Великодню ніч у всіх церквах Ніжина гудів нескінченний передзвін: коли він стихав на одній дзвіниці, його підхоплювали дзвони на іншій. Зранку починалися поздоровлення. Першими, зазвичай, приходили околоточний поліцейський наглядчак і двірник. Одного разу стався курйозний випадок. У 1890 р. Свято Великодня випало на перше квітня – день жартів і обманів. Поліцейський, який прийшов з поздоровленням, прийняв за жарт повідомлення двірника про те, що "сьогодні наша пані сина народила". Марія Матвіївна була жінкою повною, але енергійною, рухливою до самих положів і непомітно для багатьох навколишніх виносила третю дитину. В той день з'явився на світ її молодший син Василь Миколайович Москаленко.

Марія Матвіївна постійно опікувалася дітьми. Марія Миколаївна згадувала, що до п'ятого класу, тобто до чотирнадцяти років, їй не дозволяли їздити або ходити без провідників. Старший брат Юрій мав наказ: "Ти можеш проваджати дівчину, будь ласка, але спочатку проведи сестру. Коли вона ввійде у хвіртку, ти вільний".

Серед зимових розваг у Ніжині було катання на ковзанах: на річці Остер і на озері в Графському саду. На березі Остра під час катання грав військовий оркестр, і туди любили ходити кататися сестри Москаленко й Лазаренко. У Графському саду ковзанка була без музики.

Коли діти переходили в старші класи гімназії, починався їх "вихід у світ". Ходили, зазвичай, у Купецький клуб, завжди разом із матір'ю. Цей клуб знаходився в центрі міста, на Гоголівській вулиці. Неподалік розташовувався Дворянський клуб, а на Московській вулиці, де стояла 44-я артилерійська бригада, – Офіцерські збори. Був ще Народний будинок. У Дворянському клубі збиралися заможні дворяни й різночинці: суддівські й поштово-телеграфні чиновники, що служили в міській управі, вчителі. В Купецький клуб приходили в основному купці. В кожному клубі були бібліотека, ресторан, зал для танців. Чоловіки, як правило, грали в карти й говорили про політику, а для жінок у великі свята – на Різдво, Масляну, Великдень влаштувалися вечори з концертами й танцями під музику. Самі ж свята й сімейні урочистості

ніжинці відзначали не в клубах, а у власному будинку – в ті часи культ родини був високим. Два-три рази на рік улаштовувалися вечори в чоловічій гімназії, куди запрошували й гімназисток. Для прийому гостей звільняли три класи, в одному з яких улаштовували гардероб, в іншому – буфет, а в третьому на Різдво ставилася ялинка. Родзинкою вечора завжди був концерт силами гімназистів. Спочатку виступав гімназійний хор, потім була мелодекламація, гра на музичних інструментах, спів. Концерт тривав близько півтори години, після чого починалися танці.

І ще в той час поширені були так звані "журфікси" (у перекладі із французької – "закріплені дні"), коли збиралися представники окремих професій або просто друзі. Наприклад, дружили кілька родин, і кожна по чергово проводила журфікси. Нерідко їх улаштовували в родинях, де була молодь. У родині Москаленків зустрічалися щонеділі. Це були неначе "дні відкритих дверей", коли міг прийти будь-хто, але, зазвичай, збиралися родичі й друзі. Гості розташовувалися у вітальні. Коли діти були ще маленькими, вони по черзі входили туди й декламували вірші, найчастіше Пушкіна й Лермонтова. В гімназійні й студентські роки молодь грала театральні сцени із грецької або російської драми, наприклад сцену "Біля фонтану" із Лжедмитрієм і Мариною Мнішек із пушкінського "Бориса Годунова", а також представляла в особах байки, створюючи "живі картини".

Марія Миколаївна, за спогадами Василя Миколайовича, дуже виразно читала вірші Некрасова. Особливо любила вона поему "Російські жінки" і так добре читала, що в багатьох слухачок на очах виступали сльози. Деякі вірші читали під музику. Так, сумні рядки Надсона "Спи спокійно, моя дорога" виконувалися під жалобний марш Шопена, "Лісовий цар" Гете – під Бетховена. Музики на вечорах завжди було багато. В Марії Матвіївни був гарний слух, вона грала на скрипці танцювальну музику, а коли співали – акомпанувала. Трохи грав на скрипці Юрій, на фортепіано – Марія, Василь і Ганна. Всі дуже любили Шопена. Танцювали під грамофон. Влітку в саду грали в пальники, крокет, городки й в інші ігри.

Марія Матвіївна віддавала перевагу розвагам у будинку, а не десь в інших місцях. Тим паче, що умови проживання це дозволяли: велика садиба, простора вітальня, завжди ситна, смачна вечеря з невеликою кількістю вина й чай з домашнім печивом. Навесні в саду цвіли вишні й яблуні, пахнув жасмин. Марія Матвіївна розбивала прекрасні квітники і дуже любила природу. Ця любов передалася її дітям і онукам, у тому числі моєму батькові.

Таким було життя в будинку наших предків.

Мій прадід Микола Якович Москаленко прожив сімдесят шість років і помер 16 липня 1920 р. Похований він у Києві на цвинтарі Покровського жіночого монастиря. Можливо, від нього мій батько успадкував порядність і завзятість, які допомагали йому долати всі життєві перешкоди.

Прабаба Марія Матвіївна дожила до 1940 р. І хоча мені тоді було менше п'яти років, я запам'ятала її дуже доброю, ласкавою й завжди усміхненою. В неї була діабетична гангрена ноги, і останнім часом вона вже не вставала з ліжка. Відчувши наближення кінця, вона зробила самовіддану розв'язку. Безумовно, їй, такій релігійній, хотілося бути похованою за християнським звичаєм – у землі з відспівуванням у церкві. Але найголовнішим у її житті завжди було благополуччя родини. Вона розуміла, що в те лихоліття, коли релігійні обряди не заохочувалися, а її онук Сергій, мій батько, був арештований, церковна церемонія могла завдати шкоди її дітям й онукам. Тривожачись за їхню долю, вона незадовго до смерті попросила запросити додому священика для останніх обрядових молитов, сказавши: "Відспівувати мене не треба, поховаєте в крематорії". Цим вчинком вона вкотре виявила мудрість і турботу про дітей, позбавивши їх душевних переживань. Померла Марія Матвіївна 8 березня 1940 р. Пішла з життя розумна, чесна, добра жінка, яка створила велику родину і вивела її на новий, вищий рівень життя. І діти її багато разів повторювали: "Спасибі мамі!" Безумовно, її розум, сила волі, допитливість, організаторські здібності, захопленість роботою, уміння дивитися в майбутнє передалися й моєму батькові.

НІЖИНСЬКИЙ БУДИНОК

Мати мого батька, Марія Миколаївна, уроджена Москаленко, народилася 28 лютого 1888 р. В метричній книзі Іоанно-Богословської церкви м. Ніжин є запис: "Тисяча вісімсот вісімдесят восьмого року, лютого двадцять восьмого народилася, а березня п'ятого хрестилася Марія. Батьки її: міщанин м. Ніжин Микола Якович Москаленко й законна дружина його Марія Матвеева, обоє православного віросповідання. Хрещені батьки: козак Михайло Матвеев Фурса й козачка Євдокія Тимофеева Фурсиха".

У родині було четверо дітей з різницею приблизно в два роки. Як це буває в багатьох родинях, дружили парами: двоє старших – Георгій (Юрій) і Марія й двоє молодших – Василь і Ганна (Нюша). За словами Василя Миколайовича, на Марусю всі діти дивилися із замилюванням: вона була гарна й мала вже з дитинства сильний і владний характер. Цікавим у молодості був і Юрій, гарним і витонченим Василь. Нюша, наймолодша, намагалася рівнятися на старшу сестру.

Хлопчики вчилися в чоловічій класичній гімназії при ніжинському Історико-філологічному інституті князя Безбородька. Вона давала гарну середню освіту. В гімназії була дуже сувора дисципліна, за якою стежили два наглядачі. Крім нагляду за порядком у самій гімназії, вони після восьмої години вечора ходили вулицями, заходили в кіно або цирк і затримували гімназистів, яким гуляти в такий час дозволялося тільки в суботу.

Дівчатка вчилися в жіночій гімназії П. І. Кушакевич на Гоголівській вулиці. Гімназистки носили коричневу форму із чорним, а в свята – з білим фартухом. У кожному класі за порядком стежила своя класна дама.

Як у чоловічій, так і в жіночій гімназіях один-два рази на рік улаштовувалися вечори художньої самодіяльності, на які запрошували гімназистів, студентів, офіцерів, а іноді й батьків. У гімназії П. І. Кушакевич 15 і 20 березня 1902 р. В присутності членів Гоголівської комісії проходили так звані "Гоголівські ранки", присвячені 50-річчю від дня смерті великого письменника. Сестри Марія й Ганна Москаленко, що мали здібності й любов до декламації, прочитали уривки з "Повісті про те, як посварилися Іван Іванович із Іваном Никифоровичем" і з "Мертвих душ". Ось відгуки членів Гоголівської комісії: "... Завдяки ретельній розробці номерів програми, уміло складеної членами комісії, завдяки любові до справи з боку членів цієї комісії, і особливо викладачки Н. О. Шарко, обидва Гоголівські ранки жіночої гімназії вийшли найвищою мірою вдало, юні виконавиці програми нагороджувалися дружними оплесками".

У будинку Москаленків усі діти любили читати. В молодших класах гімназії Марія захоплювалася Фенімором Купером і Майном Рідом. У її уяві в той час ідеальний чоловік повинен був бути гарним, сильним і хоробрим. Їй подобалися "Слідопит" і "Останній із могікан". Пізніше вона захопилася фантастикою й стала більше цінувати в людях розум, уяву, знання. Вона кілька разів перечитувала "20 000 льє під водою" Жюль Верна, любила читати про польоти на повітряній кулі в книзі "Повітряна подорож через Африку" (авторська назва "п'ять тижнів на повітряній кулі"), переживала, чи встигне піднятися куля, або негри схоплять і пошматують людину, що спустилася до них із небес.

У старших класах гімназії Марія з насолодою читала Пушкіна, Лермонтова, Тургенєва. Тетяна Ларіна, тургенівські жінки були для неї тоді ідеалом. Вона любила читати й Григоровича, зачитувалася історичними романами. Марії був близький за духом колорит українському життю. Вона захоплювалася Гоголем, особливо "Вечорами на хуторі біля Диканьки". Ховаючись від мами, приносила від гімназичних подруг романи Вербицької, Чарської та інших авторів "для дорослих". Марія Матвіївна говорила: "Встигнеш, в останньому класі прочитаєш". Після закінчення семи класів Марія подала прохання начальниці гімназії про зарахування в число вихованок восьмого класу, що надавало право надалі, після закінчення гімназії, працювати як домашня вчителька російської мови.

Старші брат і сестра закінчили гімназії одночасно, тому що Юрій у дитинстві був хворобливим і млявим хлопчиком, і його в п'ятому класі, за порадою інспектора гімназії, залишили на другий рік. Мати купила йому велосипед, напувала молоком з-під корови, і за літо він виріс, змужнів, поздоровішав, став добре вчитися й прекрасно закінчив гімназію.

Рідний дім був великий. Хлопчики мали окремі кімнати, а дівчатка жили разом. У кімнаті Юрія розташовувалася зібрана ним бібліотека із творами улюблених класиків. Там у шафі був захований, наприклад, томик Тараса Шевченка, який уважався тоді вільнодумцем. Час від часу діти діставали його й читали нишком. Найчастіше Юрій приносив від товаришів по гімназії заборонені книги. Він давав їх прочитати братові й сестрам, тільки просив нічого не говорити мамі. Це був 1905 р. Наставав період, коли "голови бродили".

Події революційного часу торкнулися й провінційного Ніжина. У березні 1905 р., коли Марія вчилася у восьмому класі, напроти жіночої гімназії, розташованої в центрі міста, зібралася демонстрація. Міський поліцеймейстер, який добре знав родину Москаленків і боявся, що діти будуть брати участь у демонстрації, а її було вирішено розігнати, надіслав околдочного сказати Марії Матвіївні, щоб вона забрала своїх дітей. Терміново були послані гінці в чоловічу гімназію за Юрієм і Василем і в жіночу – за Марією й Ганною з наказом передати їм, що мамі погано із серцем і треба скоріше бігти додому. Коли вони, задихаючись, вбігли на ганок свого будинку, Марія Матвіївна зустріла їх, сказавши, що їй уже краще, але вона просить їх нікуди більше не йти. А демонстрацію дійсно розігнали, використовуючи брандсбойти.

18 жовтня того ж року демонстрація повторилася. Коли вона проходила Гоголівською вулицею повз крамницю Москаленків, Микола Якович побачив у перших рядах свого старшого сина Юрія, студента Історико-філологічного інституту. Батькові вдалося пробитися в ряди демонстрантів і витягти сина в крамницю. На згадку про ці події на будинку колишньої жіночої гімназії згодом була відкрита меморіальна дошка з написом: "На цій вулиці 19 березня та в 18 жовтня 1905 року відбулися демонстрації трудящих міста на підтримку першої російської революції".

Марія Матвіївна заборонила Юрієві ходити на студентські сходки й запропонувала студентам збиратися в їхньому будинку. Скінчилося це тим, що одного такого вечора в їдальню вбігла покоївка й сказала, що в парадній дзвонить пристав, а будинок оточили городові. Марія Матвіївна сама вийшла на парадні сходи й зустріла пристава з розкритими обіймами й словами: "Ах, як добре, дорогий, у нас сьогодні іменини, зібралася молодь, і стіл уже накритий. Прошу випити з нами чарочку". Пристав вибачився, сказавши, що в нього є справи і він зайде іншим разом.

Восени 1905 р. В місті відбувся єврейський погром. Родина Москаленків ховала в підвалі свого будинку сусідську єврейську родину директора страхового товариства "Надія", в саду – віз із їхнім майном. Після того як погром закінчився, до Миколи Яковича прийшла делегація від міської єврейської громади листом з подякою рабина за співчуття й допомогу.

У родині всі діти отримали вищу освіту. Юрій і Василь після закінчення гімназії подали прохання на ім'я директора Історико-філологічного інституту князя Безбородка й були прийняті в число студентів. Цей інститут – один з перших на Україні вищих навчальних закладів – заслуговує того, щоб про нього розповісти окремо.

Його заснували два брати: князь Олександр Андрійович Безбородько, який завдяки своїм здібностям став при Катерині II її першим секретарем, а при Павлові – Державним канцлером, і сенатор – граф Ілля Андрійович Безбородько. Їхній родовий маєток знаходився в селі Стольне Чернігівської губернії, а на землях, що належали їм, розташовувалися навколишні села Ніжинського повіту. В 1799 р., незадовго до своєї смерті, в "Записці для мого духівника" О. А. Безбородько відрахував значну суму на утримання "богаділень для старих та інвалідів" у Ніжині. Через шість років після смерті брата І. А. Безбородько вирішив виконати волю покійного. Більшу роль у визначенні цільового застосування капіталу відіграв племінник братів Безбородьків – князь Віктор Павлович Кочубей, який виховувався в будинку князя. Він обіймав відповідальні державні пости за чотирьох (!) Імператорів: за Катерини II був камер-юнкером, за Павла I – дійсним таємним радником і віце-канцлером, за Олександра I – міністром внутрішніх справ, за Миколи I – Головою Державної Ради й Кабінету Міністрів.

За пропозицією В. П. Кочубея (в 1805 р.) Було вирішено замість "богаділень, лікарень і малих училищ" заснувати інститут, тому що "... Малоросія університету не мала". В тому ж документі В. П. Кочубей рекомендував для тої мети місто Ніжин, тому що тут була підходяща велика ділянка землі із прекрасним парком на березі річки Остер. 19 липня 1805 р. На ім'я імператора Олександра I була подана доповідна записка із проханням про дозвіл будівлі нового навчального закладу в Ніжині. При цьому граф І. А. Безбородько передавав на будівлю гроші брата й ділянку землі, пообіцявши також забезпечити будівництво лісоматеріалами й робочою силою. 25 липня 1805 р. Сенат після одержання "найвищого бажання" прийняв постанову про побудову в Ніжині "Гімназії вищих наук князя Безбородька".

Будинок будувався 12 років (1805–1817). Граф І. А. Безбородько помер, не дочекавшись завершення будівництва. Довів справу до кінця його онук граф О. Г. Кушелев-Безбородько. Відкриття нового навчального закладу, призначеного для юнаків, відбулося 4 вересня 1820 року. Назву "Гімназія вищих наук князя Безбородька" він носив до 1832 р.

Своїми навчальними планами гімназія нагадувала Царськосільський ліцей – та ж комбінація предметів середньої й вищої школи, яка за Статутом прирівнювалася до університетів. З її відкриттям Ніжин став єдиним у Росії повітовим містом, що мало свій вищий навчальний заклад. За 12 років існування гімназії в ній відбулося вісім випусків. Її закінчили 105 людей і серед них – Микола Васильович Гоголь. У 1909 р. До 100-річчя від дня його народження, в інституті був відкритий музей письменника, а на фасаді будинку встановлена меморіальна дошка зі словами: "Тут вчився Гоголь із травня 1821 по червень 1828 року".

У 1832 році гімназія була перетворена на Фізико-математичний ліцей, що готував військових інженерів для артилерії, а в 1840 р. – на Юридичний ліцей. З 1875 р. Навчальний заклад став називатися Історико-філологічним інститутом князя Безбородька й готувати вчителів для класичних гімназій. Іногородні юнаки, що тут навчалися, іменувалися казеннокоштными студентами. На кошти, залишені князем О. А. Безбородьком, їх навчали, годували й одягали, але при цьому на звороті видаваних дипломів вказувалося, що вони повинні протягом трьох років служити в Міністерстві народної освіти з утриманням витрат. Такий спосіб не вичерпував первісну благодійну суму.

Інститут займав величезний на ті часи триповерховий будинок, фасад якого прикрашали дванадцять білих колон і фамільний герб родини Безбородьків зі словами: "Labore et zelo" ("Працею і старанням"). У правому крилі першого поверху знаходилися адміністрація інституту й лікарня на 6–8 ліжок зі своїм фельдшером. У лівому – розташовувалися графські покої – кілька кімнат з картинами й обстановкою початку XIX ст. Тут знаходилася і Свято-Олександрівська будинкова церква із дзвіницею. Її священики мали академічну освіту і викладали Закон Божий у гімназії й богослів'я в інституті. На заутрені у

Великодню ніч студенти читали Євангеліє дванадцятьма мовами. Служба була настільки гарною, що на неї приїжджали навіть колишні студенти з інших міст. Студенти ходили в церкву за бажанням. Гімназистів зобов'язували бути присутніми на службі щонеділі. Вони стояли в церкві рядами із правого боку, а гімназистки з жіночої гімназії – теж рядами з лівого. Праворуч від вітваря на спеціальному килимку розташовувалося начальство – директор інституту й поруч із ним директор гімназії. На криласі співав гімназичний хор. Служба, зазвичай, тривала так довго, що гімназистки іноді зомлівали.

На другому поверсі інститутського будинку перебували навчальні класи. Тут був і актовий зал, зі стін якого суворо дивилися портрети російських імператорів та імператриць у золочених рамах, а також братів Безбородьків і графа О. Г. Кушелева-Безбородька. В цьому залі щорічно влаштовувалися бали, на які запрошували гімназисток останнього, восьмого, класу. На балах грав військовий оркестр, а на паркетній підлозі кружляли пари. Ці бали були мрією всіх дівчаток, у тому числі й Марії, і треба ж, саме тоді, коли вона вчилася у восьмому класі, бал не відбувся! То був заколотний 1905 рік.

У 1845 р., до 25-річчя інституту, тоді ще Юридичного ліцею, його опікун граф О. Г. Кушелев-Безбородько подарував підпічному закладу 175 картин російських і закордонних художників. Ця колекція стала основою чудової картинної галереї, що також розташувалася на другому поверсі.

На третьому поверсі були кімнати казеннокоштных студентів. Ті ж, хто приходив на заняття з дому, на відміну від них називалися своєкоштными. Такими були брати Москаленки. Дівчат в інституті не було. Їх почали навчати тільки після революції 1917 року.

В інституті було два факультети: історичний, який у 1910 р. Закінчив Юрій, і філологічний – його в 1912 р. Закінчив Василь. Професорсько-викладацький склад був в основному постійний, але іноді приїжджали читати лекції імениті професори з Києва. В інституті була прекрасна бібліотека. Справжньою подією стала знахідка в 1908 році в одній із книг цієї бібліотеки справжнього листа М. В. Гоголя.

Крім Історико-філологічного інституту, Юрій закінчив Ніжинське технічне училище Кушакевича. Воно знаходилося на Київській вулиці, поруч із міським садом, і займало двоповерховий будинок з великим вікнами й просторими класами. Спочатку училище називалося ремісничим, але після одержання за представлені роботи золотої медалі на виставці в Парижі в 1905 р. Було перейменовано в технічне. Устаткування його будівельної частини й чотирьох майстерень – ковальської, ливарної, модельної й механічної – перебувало на найвищому рівні. Для одержання диплома про закінчення училища кожний учень повинен був змайструвати своїми руками який-небудь виріб.

Таким чином, училище давало спеціальні професійні навички, і людина прогресивних поглядів, Марія Матвіївна, переконала свого старшого сина пройти паралельно з навчанням в Історико-філологічному інституті курс практичного навчання в училищі Кушакевича. Далекоглядна мати вважала, що однієї педагогічної освіти недостатньо, потрібно, щоб чоловік умів працювати руками. Тому вдень Юрій учився в інституті, а ввечері – в училищі. Це дуже знадобилося йому в житті. Я пам'ятаю, що Юрій Миколайович умів майструвати буквально все, і всі завжди говорили, що в нього "золоті руки".

Марія закінчила гімназію лише з однією четвіркою з педагогіки й дидактики. Другого червня вона одержала посвідчення, що "... Визнається достойною звання домашньої вчительки з російської мови". Ще з шостого класу вона мріяла поїхати в Петербург на Вищі жіночі курси. Їй хотілося добре знати мови. У ближчому до Ніжина Києві Вищі жіночі курси були відкриті ще в 1878 році, але з 1889 р. тимчасово закриті.

Зі своєю мрією й атестатом у руках юна вчителька прийшла додому. Але буквально через два тижні після закінчення гімназії життя зробило крутий поворот. Марії зробив пропозицію Павло Якович Корольов, що незадовго до цього закінчив словесне відділення філологічного факультету Історико-філологічного інституту.

Павло Якович народився в місті Могильові 7 січня 1877 р. Як видно з отриманого ним посвідчення, "... У метричній книзі Могильовської Єпархії Могильовського Кафедрального Іосифовського Собору церкви в частині першій про народжених за 1877 рік, у статті під № 4 є такий запис: Павло народився тисяча вісімсот сімдесят сьомого року січня сьомого дня, а хрещено 8 числа того ж місяця. Батьки його: безстроково відпускний унтер-офіцер Яків Петров Корольов і законна дружина його Домника Миколаєва, обоє православного сповідання".

Одруження батьків Павла Яковича відбулося 2 листопада 1875 р. У посвідченні про одруження по Кафедральному собору м. Могильов за 1875 рік сказано, що нареченим є "тимчасово відпускний, що служив в 114-му піхотному Новаторському полку старший писар Яків Петров Корольов, православного сповідання, 32 років", наречена – "Могильовської губернії й повіту, Толпечицької волості, села Річок, селянка, дівця, незаконнонароджена, Домникія, по батькові не має, 24 років".

У родині росло семеро дітей: Павло, Марія, Олександр, Іван, близнюки Надія й Віра та Олексій. Павло в 1899 р. Закінчив Могильовське духовне училище. В отриманому атестаті вказується, що Корольов

Павло, син відставного старшого писаря Якова Корольова, навчався в семінарії до 14 червня 1899 р. І закінчив її з оцінками "відмінно" (5), "дуже добре" (4) і "добре" (3), після чого був "зарахований педагогічними зборами семінарського Правління до першого розряду вихованців оної і визнаний гідним звання студента семінарії з усіма перевагами, що закінчили повний курс навчання в семінарії". У цьому ж документі було спеціально застережено: "У випадку ненадходження на службу по духовному відомству або на навчальну службу в початкових народних школах Корольов Павло, на підставі затвердженого в 26 день місяця червня визначення Святійшого Синоду від 28 березня – 18 квітня 1891 року, зобов'язаний сплатити суму за його навчання в семінарії в кількості двохсот двадцяти рублів".

По закінченні семінарії Павло Якович якийсь час служив наглядачем при Могильовському духовному училищі, але це поле діяльності його не вабило, і 9 серпня 1901 року він подав прохання директорів Ніжинського історико-філологічного інституту про допуск до вступних екзаменів, приклавши до нього атестат про закінчення семінарії з копією метрики, посвідчення про звання студента семінарії, дві фотокартки, а також документ про відношення до військової повинності (безстрокове), в якому вказувалося: "Міщанин губерньського міста Могильов Корольов Павло Якович був до виконання військової повинності призваний 1898 року і по виїнятому номері триста сорок восьмому жеребу зарахований по першій призовній ділянці Могильовського повіту в ратники ополчення першого розряду до 43-літнього віку, тобто до 1 січня 1921 року. Видане Могильовським повітовим по військовій повинності присутністю 21 вересня місяця 1899 року за № 142".

За особливим, установленим для вихованців духовних семінарій, випробуванням на зрілість в гімназії при інституті в Ніжині П. Я. Корольов був прийнятий на перший курс і підписав таке зобов'язання: "Перебуваючи в Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині в числі казенних вихованців, я, що підписався нижче, зобов'язуюся на підставі § 40 Височайше затвердженого статуту цього Інституту прослужити, по закінченні курсу, не менше шести років у навчальних закладах відомства Міністерства Народної Освіти по Призначенню Міністра й дотримувати як в Інституті, так і поза ним порядку, встановленому для учнів правилами, складеними конференцією й затвердженими Міністром Народної Освіти. 1 вересня 1901 року. Павло Корольов".

По закінченні чотирьох років, 13 червня 1905 р., він одержав атестат, де було зазначено, що Павло Якович Корольов, син міщанина, 28 років від роду, віросповідання православного, закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька по словесному відділенню з однією трійкою з історії римської літератури, що кандидатський твір його, представлений з історії російської літератури, визнаний добрим. "Внаслідок цього, на підставі §§ 42 і 40 Статуту Інституту надається йому, Корольову, звання вчителя гімназії, що дає усі права кандидатам університетів, із зобов'язанням прослужити не менш шести років у відомстві Міністерства Народної Освіти".

У документі підтверджувалася вимога, позначена в атестаті Могильовської духовної семінарії, про необхідність повернення в її Правління плати за навчання в кількості двохсот двадцяти рублів шляхом відрахувань із майбутнього жалування вчителя.

П. Я. Корольов часто бував у будинку Москаленків. Він був середнього зросту, досить сухорлявий. Непогано танцював, непогано грав на скрипці, був сором'язливим і, головне, дуже гонористим. Марії він не подобався, вона не звертала на нього ніякої серйозної уваги, та він і не був особливо помітним. Були в неї знайомі набагато цікавіші молоді люди, які їй більше подобалися. Якийсь відважний офіцер зробив їй пропозицію ще у восьмому класі – вона танцювала з ним в офіцерському клубі мазурку. Офіцер дзенькав шпорами, падав на одне коліно й освідчувався в коханні. Всі дивилися на них із цікавістю, гарна була пара. Марію Матвіївну це тривожило: "Ах, ці офіцери! Сьогодні він тут, а завтра його в Сибір пошлють або ще куди-небудь. І не побачиш, не почувеш. Крім того, це – голота, на 75 рублів живуть!" Коли галантний кавалер запропонував Марії руку й серце, вона й думати про це не могла – треба було закінчувати гімназію. Потім він виїхав із Ніжина, й сліди його згубилися. Через багато років вони випадково зустрілися в Києві. "Маруся! Ті ж очі. Я Вас не забув!" Але шляхи їх уже пішли нарізно й більше ніколи не стикалися.

Пропозиція Павла Яковича застала Марію зненацька. Вона розповідала мені, як він прийшов до неї додому й попросив пройти з ним у сад. У неї відразу стислося серце, а він сказав: "Я пропоную вам вийти за мене заміж". Вона відповіла, що заміж поки не збирається, а прагне їхати в Петербург вступати на Вищі жіночі курси. Це його трохи спантеличило, але не збентежило. Він запропонував піти в будинок. Увійшовши в кімнату, де сиділи батьки, він відразу сказав, що просить їхнього благословення. Марія Матвіївна зняла ікону й благословила їх, говорячи при цьому: "Все дуже добре, дуже підходить". У Марії склалося враження, що батьки були в курсі справи й не дуже здивувалися. Однак вона продовжувала противитися цьому шлюбу, тому вирішено було зібрати сімейну раду, на яку незабаром з'їхалася родина й близькі друзі. Обговорення її долі було всебічним, а рішення одностайним: "Заміж!" На всі заперечення дівчини,

що мріяла поїхати в Петербург вчитися, відповідь була такою: "А що гарного? От закінчила курси лікарка й працює в земській лікарні, голих мужиків оглядає. Сором який. Тільки цього не вистачало!" Лікарка була першою або другою курсисткою в місті, і провінція обурювалася. Марія запевняла, що прагне бути вчителькою. Їй заперечували: "Поїдеш у Петербург, там родичів немає, знайомих немає, будеш одна, та який-небудь дурень голову скрутить. Заміж!" Добре, що було за кого. Дивуватися не доводиться: все життя в Ніжині спливало неначе в минулих століттях.

Молодший брат моєї бабусі, Василь Миколайович, який у 1905 р. Ще вчився в гімназії, згадував, що це був особливо гучний для родини рік: часті гості, цікаві вечори, сміх, гумор, а в центрі уваги – Юрій і Маруся. За Марусею упадало багато молодих людей. Це були, головним чином, товариші старшого брата Юрія, і Василь був гордий, що вони й на нього, гімназиста, молодшого брата, звертали увагу – цілком ймовірно, для того, щоб він замовив старшій сестрі слівце на їхню користь. І раптом зовсім зненацька в родині почали говорити, що Маруся виходить заміж. І за кого? За Павла Яковича Корольова. Хоча Корольов був у будинку вже давно, його мало хто добре знав. Здається, ні в кого, у тому числі й у Василя, і в думках не було, що він може освідчитися сестрі. Сам Василь ставився до нього досить байдуже, скоріше холодно. Він взагалі не міг зрозуміти, навіщо Марусі, такій молодій, гарній, веселій, яка щойно закінчила гімназію, треба виходити заміж і, отже, залишати рідний дім. Тим паче, що й сама Маруся не прагнула виходити за Корольова, і брати з молодшою сестрою протестували, доводячи безглуздість цього шлюбу. Батько говорив: "Як хочеш, дочко". Але тверда рука матері перемогла. Вона була непохитною, вважаючи, що Корольов для дочки – підходяща пара. Він хоч і старший за Марію на 11 років, зате поважна людина, закінчив інститут, одержав місце вчителя з окладом відразу в 150 рублів. Про те, що в нього велика й бідна родина, ніхто не знав – Могильов був далеко. В той же час подобалося, що Корольов скромний, грає на скрипці, а інший начебто кращий, та зайву чарку з батьком любить випити, а третій не тільки з Марусею танцює, але й з іншими дівчатами. Одним словом, Павло Якович дуже шанобливо ставився до Марії Матвіївни й здавався їй ідеальним нареченим для старшої дочки, а крім того, першим попросив батьківського благословення – чого ж тут думати! Марія плакала, жалілася подругам, але угода тривала. "Нічого, звикне, то й полюбить", – говорила Марія Матвіївна. Вона сама виходила заміж за людину старшу і звикла, і полюбила. Звичайно, її чоловік мав винятковий характер і внутрішню шляхетність. Мати сподівалася, що в Марусі все повториться. На нарікання дочки, що Павло Якович некрасивий, вона відповідала: "Чоловік трошки кращий за чорта – вже красень". При таких аргументах відстоювати свою думку сімнадцятилітній дівчині було важко. Зрозуміло, що вона не знала життя, і хоча в сьомому класі гімназії викладали природознавство, але, як розповідала моя бабуся, у підручнику жабі було присвячено кілька сторінок, а людині, будові її тіла – одна сторінка. Та й на тій був зображений кістяк, скромно повернутий спиною, і написані якісь загальні фрази. Це було практично все, що знали гімназистки про природу людини. Недивно, що Маруся слабо уявляла, що таке заміжжя й родина. Сил пручатися їй вистачило лише на два місяці. Зрештою, Марія Матвіївна покликала на допомогу чоловіка. Бабуся згадувала, як першого серпня батько прийшов у сад, де вона відпочивала, і сказав: "Ну що, Марусе, а може, й краще буде, якщо ти вийдеш заміж. Ну що ті курси? Хто знає, що там буде, а вийдеш заміж, уже буде сім'я і будеш господинею. Може, Маша й має рацію. Виходь, бо вона мене з'їсть". Втративши останню опору, вкрай збентежена дочка приречено вимовила: "Ну, якщо й ти, батьку, говориш так, то я вийду". Питання про весілля було вирішене.

Одержавши нарешті згоду нареченої, Павло Якович звернувся до директора Історико-філологічного інституту із проханням про видачу йому посвідчення, що підтверджує відсутність яких-небудь перешкод для вступу його в законний шлюб з дочкою купця Марією Миколаївною Москаленко. Таке йому було негайно видане.

Два тижні пішли на термінову підготовку до весілля, яке, як і раніше, не радувало наречену. Уклали повну скриню приданого: постільну білизну, скатертини, рушники й багато чого іншого. В день весілля, коли наречену стали одягати, вона обливалася сльозами. І от уже пора було їхати до вінця, а наречена нерухомо, немов мармурова статуя, стояла у своїй довгій білій сукні. Отут мати, зрозумівши, напевно, внутрішнім чуттям, що може принести непоправне горе улюбленій дочці, раптом сказала: "Марусе! Тепер я бачу, що зробила помилку, яка може зіпсувати тобі життя. Давай перепросимо всіх родичів і гостей, заховаємо твою сукню, я зроблю вигляд, що занедужала, і ти не поїдеш, і весілля не буде". На що дочка відповіла: "Ні, я вже згодна їхати". Запрошені сіли в екіпажі, а наречений з нареченою – в карету.

15 серпня 1905 р. Марію Миколаївну Москаленко й Павла Яковича Корольова урочисто обвінчали в Миколаївському соборі міста. Два брати Марії Матвіївни – Василь і Михайло Фурси – були, як тепер говорять, свідками з боку нареченої. Поручителями нареченого стали його брат Іван Якович Корольов і чоловік його сестри. Син Миколи Гавриловича Лазаренка Олександр ніс довгий шлейф шовкової сукні нареченої, а потім гірко плакав від образи, що його не пустили на весільний бал.

Після вінчання приїхали додому. І тут трапився неприємний епізод. У вітальні стояв столик і на ньому, за звичаєм, поставили привезені із собору образи й свічки, а перед ними – вазочку із пшеницею. Коли молоді заходили в будинок, їх щедро обсипали пшеницею, щоб, як вважалося, не переводилися багатство й благополуччя. Вони підійшли до столика й сіли біля нього. Навколо із шумом розташовувалися гості. Горіла люстра, горіли свічки.

І раптом дядько Михайло, що сидів неподалік, покликав Марію Матвіївну й тихо сказав: "Дивися, миша гризе зерно – погана прикмета". І дійсно, на столику сиділа миша. Протягом декількох секунд вона гризла зерна пшениці, а потім зникла. Її поява була тим більше дивною, що тут ніколи мишей не бачили. Адже будинок був високий, на масивному цегельному фундаменті. І от у великій кімнаті, де перебувало декілька десятків чоловік, звідкись з'явилася миша. Шум, яскраве світло – і миша на столі.

Пізніше, коли Марія Миколаївна вже пішла від чоловіка, дядько Михайло нагадав їй цей епізод, сказавши: "То була прикмета, то була твоя доля. Я сказав тоді твоїй мамі, що даремно ми видали Марусю за Корольова, не буде їй життя. Так і трапилось".

Проте весільні урочистості тривали. Вечеря була замовлена в ресторані при найближчому міському готелі. Зібралось багато гостей, грала музика. Словом, блиснули. Видавали заміж першу, старшу дочку. Але веселого весілля вже бути не могло. На той час Марія Матвіївна остаточно зрозуміла – і погана прикмета тільки зміцнила її в похмурих думках, що зробила помилку, що завзятістю своєю згубила, зіпсувала життя дочки.

Павло Якович запросив на весілля майже всю свою родину: матір, заміжню сестру, двох сестер-близнюків і трьох братів. Батько приїхати не зміг, тому що був смертельно хворий на туберкульоз легенів, або, як тоді говорили, сухоти.

Після весілля день молоді їхали на Кубань, в Єкатеринодар (нині – Краснодар), куди Корольов був призначений викладачем російської мови в чоловічій гімназії. Павло Якович був не дуже задоволений призначенням. Але згідно зі здавна заведеним порядком, студенти, що закінчували Історико-філологічний інститут, вибирали собі місце роботи з вакансій, що були, по черзі, залежно від успішності. Павло Якович робив вибір другим, тому що в нього була одна трійка, а студент В. В. Данилов закінчив навчання без трійок і в такий спосіб заслужив право першого вибору з тих 13 місць (випускників було тринадцять), які опікун округу надіслав з Києва для розподілу студентів. Данилов, симпатичний, за словами моєї бабусі, парубок із чорними очима, схожий зачіскою й профілем на Гоголя, що часто бував у будинку Москаленків, вибрав Катеринослав (сьогодні – Дніпропетровськ), який вважався серед усіх можливих місць найбільш престижним. Самолюбство Корольова було уражено.

В Єкатеринодар, за бажанням Павла Яковича, взяли із собою його молодшого брата Олексія, якому на той час було 13 років. На вокзалі їх проводжали Микола Якович, Марія Матвіївна, Юрій, Василь, Ньюша й друзі. Бабуся згадувала, що мати гірко плакала, батько теж змахнув сльозу. Юрій міцно обійняв сестру – йому важко було з нею розлучатися. Все це обурило Павла Яковича. Він вважав, що відбувається щось неприродне, ненормальне: видали заміж, а тепер оплакують. Його роздирали ревності – і до матері, і до брата, і навіть до батька своєї дружини. Це було перше, що різнуло мою бабусю по серцю. А коли приїхали в Єкатеринодар, Павло Якович раптом став наполягати, щоб вона не листувалася із братом. Її це здивувало й обурило. Так почалося сімейне життя з людиною, якої вона не любила й не змогла полюбити ніколи.

В Єкатеринодарі спочатку жили в готелі, потім переїхали у щойно зведений будинок. Спальня в будинку була, як іноді буває на півдні, без вікон, лише матове скло у стелі. Бабусю це пригнічувало. Ну зовсім в'язниця, думала вона, нічого не видно навколо, тільки голі стіни. Через місяць на її настійну вимогу переїхали в інший, звичайний будинок.

Ранком Павло Якович і Олексій ішли в гімназію, прислуга виконувала господарські справи, а Марія Миколаївна, зазвичай, сиділа біля вікна й читала. Часто повз вікна пробігав яточник із лементом: "Свіжий смажений мигдаль! Бісквіти!" Маруся любила бісквіти й іноді їх купувала. Але раптом Павло Якович влаштував сцену: "До тебе під вікно молодий хлопець приходить! Ти з ним розмовляєш, смієшся за моєї відсутності!" Вона була вражена. Важко було змиритися з тим, що чоловік такий ревнивий, що йому все не подобається. Він ревнував її не тільки до сторонніх людей, але й до близької родички. Вона розповідала мені, що якось за обідом він, роздратований, кинув на підлогу тарілку. Згодом – ще і ще. Тоді вона схопила зі столу три тарілки й, розмахнувшись, теж кинула на підлогу. Він здивувався: "Що ти робиш? Переб'єш увесь сервіз". – "Так він уже наполовину перебитий. Не будеш ти бити тарілки, не буду і я". Він був вражений і навіть зробив загрозливий жест. Але дружина твердо сказала: "Обережно! Батько на мене ніколи не кричав і руки не піднімав!" Такі сцени підсилювали ворожість до чоловіка, і вона все зростала.

Можливо, якби Марія Миколаївна любила чоловіка, то не звертала б уваги на його витівки. Але вона його не любила. Розуміла, що він людина творча, не позбавлена здібностей, але душа й серце до нього не лежали, а він не вмів хоч як-небудь прихилити її до себе.

Єдиною розрадою стало знайомство з інспектором гімназій і його дружиною, у яких Корольови бували майже щонеділі. Це були, як здалося моїй тоді ще сімнадцятилітній бабусі, уже літні люди: у нього сильно посивіла голова, дружині його було років 35. Інспектор грав на віолончелі, його дружина – на роялі. Павло Якович брав із собою скрипку, Марія Миколаївна теж трохи грала на роялі разом із господинею будинку. Виходив непоганий квартет. Так вони влаштовували домашні концерти-вечори. Це радувало, було хоч якоюсь розвагою.

На всі бабусині слізні листи додому, на всі її скарги Марія Матвіївна відповідала: "Марусе, що ж тепер робити, ти вийшла заміж, треба бути вірною, гарною дружиною". Ну, що ще могла сказати мати своїй дочці? А життя не складалося. То сцени ревнощів, то якісь непорозуміння. Павло Якович не хотів, щоб дружина одна ходила гуляти. Йому здавалося, що вона недостатньо приділяє йому уваги. Його дратувало навіть те, що вона багато читає. Вечорами, коли він перевіряв зошити учнів і готувався до уроків, вона повинна була сидіти поруч і в'язати. Перед весільним літом Марія Матвіївна запросила в будинок жінку, щоб в'язати дітям панчохи, і вона навчила мою бабусю в'язати мережива. Тужливою зимою 1905–1906 рр. Бабуся зв'язала багато мережив, а потім ніколи не брала в руки гачок.

Так минало життя Корольових у Єкатеринодарі восени 1905 р., взимку й навесні року наступного. У серпні 1906 р. Павло Якович одержав нове призначення, й родина переїхала в Житомир, розташований у зоні українського Полісся за 134 км від Києва. Тут наприкінці грудня 1907 р. Народився Сергійко.

Восени 1910 р. Він з'явився в ніжинському будинку. І хоча спосіб життя тут залишився колишнім, але з приїздом хлопчика багато чого перемінилося, й старий ніжинський будинок зажив інакше. В будинок увійшла дитина, і тепер усе було підпорядковане їй. Він жив у кімнаті, яку раніше займали сестри, і перебував під опікою бабусі Марії Матвіївни й економки, а тепер і няньки Варвари Іванівни, що з юних років жила в родині Москаленків. Варвара Іванівна одягала, годувала й купала дитину, гуляла й гралася з ним. Характер у неї був суворий і наполегливий, вона привчала маля до порядку й посидючості. Бабуся з дідусем учили хлопчика, як поводитися за столом, охайно одягатися, бути ввічливим, уміти добре триматися.

Маленького Сергійка всі любили. За відгуками оточення, це було гарне, жваве хлоп'я, розумненьке, допитливе й ласкаве. В нього було довге, густе, золотаве волосся. Згодом воно потемнішало, й він став шатеном. Привертали увагу великі чорні очі. Одного разу він засипав їх піском, і Марія Миколаївна повезла його в Київ до професора-окуліста Беляєва. В темному кабінеті професор направив на дитину лампу-рефлектор, подивився й сказав: "Хлопчику, які в тебе гарні, ясні очі! Ти повинен добре вчитися!"

Активну участь у вихованні Сергія брав дядько Вася – Василь Миколайович, який тоді ще вчився в Ніжинському історико-філологічному інституті й жив у рідному будинку. Двадцятилітній дядько, веселий і життєрадісний, дуже любив маленького племінника, відчуваючи і його прихильність. Він катав хлопчика на велосипеді, вчив грати в крокет, саджав поруч із собою при проявленні й друкуванні фотографій, улаштував гойдалку й сніжну гірку. Дядько багато йому розповідав, учив читати й дбайливо зберігав його подарунок до дня народження: фото п'ятирічного Сергійка з першим власноручним написом друкованими літерами: "Дорогому Васюні від Сергійка" і датою "1912" у дзеркальному зображенні. Цей напис можна вважати першим збереженим автографом мого батька.

Василь Миколайович залучав племінника до музики – він сам у той час захоплювався грою на роялі. Під час канікул з Лодзі приїжджав дядько Юра й привозив племінникові подарунки: кубики, ялинкові іграшки, дитячі книжки. Тітка Нюша теж про нього піклувалася, бабуся й дідусь в онуку розчинялися душею, а він все-таки тягнувся до матері, й вона дуже любила його. До того ж син був ще дуже маленьким, і залишати його вона не вважала себе в праві. Взимку 1910–1911 рр. Марія Миколаївна жила в Ніжині й рідко відвідувала курси. На два-три дні виїде в Київ, здасть заліки, побуде трохи на заняттях і повертається назад. Навесні вона не змогла скласти всі іспити, тому сімейна рада вирішила, що з початку нового навчального року Марія Миколаївна повинна жити в Києві й повністю віддатися навчанню. Але в Ніжин вона приїжджала регулярно – на вихідні й, звичайно ж, на свята.

Яка це була взаємна радість! Вона поспішала додому з надією побачити свого хлопчика, а він нетерпляче чекав її, визираючи у віконце, виходячи за хвіртку з Варварою Іванівною або Марією Матвіївною. Побачивши, кидався до неї з лементом: "Мамко! Скоріше подивися, який я тобі побудував чудовий будинок!" Вона, збуджена, входила в його кімнату, посередині якої стояв будинок із кубиків, заввишки з її маленького сина. Щоб дістатися до верху, він ставав на лавочку й добудовував свій будинок, використовуючи не тільки кубики, але й різні дощечки й дерев'яні брусочки. В такі моменти він був повністю заглиблений у свою роботу. Але траплялося й так, що старанно побудований будинок раптом розвалювався.

Хлопчик готовий був розплакатися, а мама його втішала: "Сергійку, ти ж сам його побудував, значить, зможеш побудувати й інший, ще кращий і гарніший". Дитина заспокоювалася, і вони вдвох бралися за спорудження нового будинку. Василь Миколайович згадував радість хлопчика, його сміх, коли в Ніжин приїжджала Марія Миколаївна. Маму він обожнював і в такі дні не відходив від неї ні на крок. А вечорами дідусь Микола Якович, зазвичай, сидів у їдальні й при світлі великої гасової лампи читав газету. Онук заглядав і запитував, які там букви. До п'яти років він знав алфавіт і міг писати карлючками. Деякі з букв, щоправда, дивилися у зворотній бік, але засвоєння грамоти вже почалося. У хлопчика було багато книг, привезених дядьком Юрою. Мама теж намагалася купити синові книжки з картинками, іграшки. Їхала назад у Київ переважно ранком, коли синочок ще спав. Спочатку він важко переносив розлуку, а пізніше поступово звик, проводжав її за хвіртку й махав ручкою.

Хлопчик ріс вихованим і слухняним, але самостійний характер проявляв уже й тоді. Мати всіляко намагалася розвинути в ньому мужність, сміливість, ініціативу. Якщо він говорив їй увечері: "Там, у великій кімнаті, в мене залишилася конячка, підемо із мною". Вона відповідала: "Сходи сам". Він починав плакати, скаржитися, що там темно, але вона наполягала на своєму: "Які дрібниці! Ти ж чоловік! Ти повинен бути сміливим!"

Важче було вмовити його піти в темний сад. Якщо увечері, забираючи свої іграшки, він раптом згадував, що в далекому закутку саду залишилася його улюблена шабля, Марія Миколаївна говорила йому: "Піди й забери". Вони разом доходили до хвіртки. Далі він ішов один, а вона спостерігала за ним, тому що яскраві очі кішки, яка затаїлася, могли дійсно його злякати. Згодом Сергійко осмілів і вже не боявся ні темної кімнати, ні темних закутків. Усе це виховувало в ньому мужність і звичку до самостійних рішень та вчинків.

Хлопчик ріс серед дорослих. Друзів-однолітків у нього не було. Випускати його одного на вулицю боялися – Павло Якович погрожував відвезти сина. Одного разу він сказав Марії Миколаївні: "Я змушу тебе повернутися – заберу дитину!" Він подав у ніжинський суд заяву із клопотанням, щоб йому віддали сина, оскільки від нього пішла дружина, й він вважає за необхідне сам його виховувати. Аргументував тим, що мати дитини вчиться й тому не може приділяти синові достатньої уваги, бабуса ж і дідусь уже старі люди. В ті часи, якщо від чоловіка йшла дружина, діти за бажанням батька могли залишатися з ним. Але члени ніжинського суду, що добре знали родину Москаленків й історію заміжжя Марії Миколаївни, порадили їй подати зустрічний позов на оплату витрат на виховання дитини. Суд відмовив П. Я. Корольову в його клопотанні й зобов'язав виплачувати щомісяця 20 рублів на виховання сина. Ці гроші він надіслав тільки одного разу, але Марія Миколаївна з цього приводу більше до нього не зверталася. Однак, незважаючи на те, що судом добитися свого Павлу Яковичу не вдалося, він погрожував, що все одно відвезе дитину. Саме тому хвіртка садиби завжди була на замку, Сергійка з двору нікуди не випускали, й він ріс сам. Коли ж йому ставало нудно, він перелазив з високого ґанку будинку на дах льоху, що піднімався над забором, і звідти дивився на вулицю. А там було багато людей, підвід, що їхали на базар і з базару, дтілахів, що бігали. Все дуже цікаве, але ... Недоступне.

Вечорами хлопчик чув розмови дорослих, і вони вигадливо переломлювалися в його дитячій голівці: суперечки про причини й наслідки поразки країни в російсько-японській війні, про реформи, про майбутнє Росії. Одного разу яскравим сонячним ранком його увагу привернула центральна доріжка саду, обсаджена по обидва боки червоними півоніями. Хлопчиків здавалося, що наступають японці, і він, озброївшись іграшковою шаблею, кинувся трощити "ворогів" – червоні квіти. Задоволений перемогою, він прибіг до бабусі Марії Матвіївні з лементом: "Підемо скоріше в сад, подивися – я всім японцям голови відрубав!" Побачивши, що червоні голівки її улюблених півоній валяються на доріжці, бабуса ойкнула, але знайшла в собі сили сказати: "Ти молодець, ти сміливий хлопчик!"

Під час приїздів у Ніжин Марія Миколаївна намагалася проводити із сином увесь час: гуляла з ним у сквері, грала й читала йому книжки. Вона з дитинства любила сидіти між колонами високого парадного ґанку будинку, читати, милуватися небом і садом, просто мріяти. Коли ж тепер приїжджала до сина, то вони сідали ввечері, перед сном, біля цих колон, і він просив: "Мамо, розкажи мені казку!" Разом дивилися вони на гарне південне небо, всипане зірками, на якому завжди шукали улюблене сузір'я Кассіопеї у вигляді перекинутої букви М, таке заворожливе й привабливе.

Перед кожним новим роком для Сергія прикрашали велику ялинку й запалювали на ній свічки – електрики в Ніжині тоді ще не було. Одного разу зимового вечора, коли Марія Миколаївна гуляла із сином, і вони, як завжди, дивилися на небо, хлопчик сказав: "Але ж зірочок на небі більше, ніж свічок на моїй ялинці!" Особливо було гарно, коли сходив місяць і повз нього повільно пропливали хмари. Сергій дивився на місяць і запитував: "А що там за плями?" Мама відповідала, що це моря й гори. Вона пояснювала, як уміла. Тоді вона, звичайно, й думати не могла, що всі мрії його життя будуть прагнути туди – до Місяця й зірок. Вона розповідала йому казки, які чула від своєї бабусі: про килим-літак, про Конька-Горбунка, одним

словом, про все, що було доступне його розумінню й що, можливо, розвивало його фантазію й любов до природи. Хлопчик, що виріс на українській землі, серед квітучих рослин, любовно вирощених бабусею Марією Матвіївною, теж полюбив їх і вже дорослою людиною, приїжджаючи на нашу дачу в Барвиху, завжди милувався квітами, які нагадували йому дитинство.

Тут, у Ніжині, відбулася надзвичайна для тих років подія, яка справила величезне враження на мого батька й, можливо, вплинула на подальшу долю. 4 червня 1911 р. В Ніжин приїхав один з перших російських льотчиків, популязатор повітроплавання й авіації Сергій Уточкін. Він походив з купецької родини. З дитинства його тягло до неба. Уточкін літав на повітряній кулі над Одесою, а 15 березня 1910 р. Він зробив в Одесі свій перший політ на літаку "Фарман-4", а потім сам побудував такий же біплан, на якому в грудні 1910 р. Багаторазово літав над Одесою й Чорним морем. У 1910–1911 рр. Уточкін демонстрував польоти на своєму літаку в містах Росії й за кордоном. Марія Миколаївна хотіла побачити це видовище в Києві, однак їй не пощастило: літак пихкав, порошив, але щось не спрацювало, й у повітря він не піднявся.

У Ніжин літак доставили поїздом. З вокзалу його на конях перевезли на ярмаркову площу й там підготували до польоту. В місті були розвішані оголошення, в якому вказувалася ціна вартості квитка – 1 рубль. Бажаючих виявилось багато. Адаже літака ніхто в Ніжині ще не бачив. Щоправда, ніжинці одного разу спостерігали політ на повітряній кулі. Років двадцять тому із території пивоварного заводу піднялися в небо дві людини й пролетіли над містом три квартали. Куля приземлилася на Мільйонній вулиці, а аеронавти вистригнули на високе дерево в садібі Почеки. Микола Якович і Марія Матвіївна ходили тоді дивитися цей політ. Батько тримав на плечах свою старшу дочку Марію. Не дивно, що й цього разу старі Москаленки вирішили піти подивитися дивовижне видовище. Марія Матвіївна любила нове, їй усе хотілося побачити власними очима.

І от дідусь і бабуся пішли з онуком на ярмаркову площу. Вона була вже обгороджена й заповнена народом. Політ призначили на третю годину дня, але на всіх близьких до площі дахах, стовпах і деревах зранку сиділи безквиткові глядачі. Дідусь посадив онука на плечі, як колись його маму, і Сергійко все добре бачив. А бачив він велику чорну споруду, навколо якої метушилися солдати. Уточкін підійшов до літака, одягнув на голову шкіряний шолом і сів у плетене крісло – кабіни в літаку не було. Одні солдати стали крутити пропелер, інші втримували апарат за хвіст і крила, не даючи йому злетіти завчасно. Запуск і прогрівання двигуна тривали близько півгодини. Нарешті мотор заревів, літак зі страшеним шумом і гуркотом, підстрибуючи й піднімаючи клуби пилу, побіг землею й раптом відірвався від неї. Поступово набравши висоту до рівня даху триповерхового будинку, він пролетів прямо близько двох кілометрів і опустився на поле біля лісу, неподалік від скиту жіночого монастиря. Уся безквиткова публіка побігла до місця посадки, а власники квитків виражали невдоволення тим, що не виконана обіцяна програма – круговий обліт ярмаркової площі.

Проте політ справив на всіх величезне враження. На очах маленького Сергійка казковий килим-літак став реальністю. Коли приїхала Марія Миколаївна, він схвильовано розповідав їй, що сам бачив, як полетіла машина із крильцями, й у ній сиділа людина. У родині ще довго говорили про цю подію, й Марія Матвіївна заявила: "Поки не політаю на літаку, не вмру". На жаль, її мрія так і не здійснилася. А Сергію Корольову відкрилося надзвичайне: "Виявляється, не тільки птах, але й людина може літати!"

Роки минали й настав час, коли хлопчикові самому захотілося читати. Навчившись складати букви, він уже тягнувся до грамоти. Саме тоді, у червні 1912 р., молодший брат моєї бабусі, Василь Миколайович, закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут і був направлений за розподілом в Оренбург учителем російської мови й словесності в чоловічій гімназії. У двох кімнатах, які раніше були зайняті синами, Марія Матвіївна оселила вчительку Лідію Маврикіївну Гринфельд з матір'ю. Лідія Маврикіївна викладала в жіночій гімназії німецьку мову. Це була мила жінка, що не мала своєї родини. Марія Матвіївна домовилася, що вона буде навчати онука арифметики й російської мови. Він виявився здібним учнем: швидко засвоїв числа в межах ста, опанував чотири дії арифметики, розв'язував маленькі задачки. Йому більше подобався усний рахунок, ніж письмовий. З російської мови краще читав і переказував прочитане, ніж читав. Легко запам'ятовував вірші – пам'ять у нього була прекрасна. Але не механічно заучував, а запитував: "Що це означає? Що це таке?" Коли йому читали вголос, він теж завжди цікавився значенням незрозумілих слів. Одним словом, радував своєю допитливістю й бажанням зрозуміти навколишнє.

Улітку 1913 р. Після закінчення свого першого вчительського року в Оренбурзі в Ніжин до батьків приїхав Василь Миколайович Москаленко. Він не бачив племінника цілий рік і був вражений змінами, які відбулися з хлопчиком. Василь Миколайович згадував потім, що побачив серйозну, трохи замкнуту дитину з розумними, допитливими очима, яка дуже відрізнялася від його учнів в Оренбурзькій гімназії. В ньому було щось своє, тільки йому властиве. Того літа вони подружилися знову. Василь Миколайович учив племінника мистецтва фотографії, яка була тоді досить новою справою, грав з ним у крокет. Вони разом

каталися на велосипеді, кидали через сітку м'яч, разом допомагали Марії Матвіївні й Варварі Іванівні по господарству. Одного разу Сергій запитав його: "Чому мене не пускають за хвіртку?" І Василь Миколайович розгубився від цього питання, не знаючи, що відповісти.

Серед дитячих фотографій батька є одна, де вся родина в те останнє літо 1913 р., коли діти проводили канікули в рідному домі. Сергій сидить на колінах у Василя Миколайовича із сумним виразом обличчя. Чому? Незважаючи на загальне обожнювання хлопчика в родині, на благополучне життя в будинку дідуся й бабусі, чому він такий сумний? Тому, що мало бачить свою матір, яку дуже любить? Що не має батька, однолітків, а поруч тільки дорослі? Хто знає. А можливо, те серйозне, велике, що виявилось пізніше, уже тоді якимось проявлялося в ньому, у виразі обличчя, відбитого на знімку?

Влітку 1914 р. Прийшло лихоліття. Світова війна змусила терміново ліквідувати "справу" Марії Матвіївни – стало неможливо користуватися транспортом. У перший же місяць війни старші Москаленки виявилися розореними. До цього призвела й поява конкурента. Ніжинський підприємець А. Я. Гольдин, що відкрив в 1910 р. Парову хлібопекарню й розбагатів на хлібопеченні, вирішив теж солити огірки. Поставивши справу на промислову основу, він призвів до руйнування низки купецьких родин, зокрема родину Москаленка. Юрій Миколайович, старший і найбільш практичний, відразу побачив катастрофу, що наближається: борги виявилися значно більшими, ніж вартість усього майна. І діти умовили батьків продати крамницю батька й ніжинський будинок. Звичайно, важче за все було розлучитися з будинком. Тут минула більша частина життя, тут народилися й вирости діти. Будинок любили всі, й усім хотілося, щоб він перейшов у гарні руки. Умовили купити будинок брата Марії Матвіївни Михайла Матвійовича, а майно продали. У серпні 1914 р. Сергійко разом із бабусяю й дідусем, а з ними Варвара Іванівна Марченко і її сестра Ганна Іванівна, вірні друзі й помічниці у господарстві, переїхали в Київ.

Так закінчився ніжинський період життя мого батька. Більше в цьому місті він ніколи не був. А мені після розповідей бабусі Марії Миколаївни дуже хотілося побувати там, де жили наші предки й де провів свої дитячі роки батько.

Уперше я приїжджала в Ніжин влітку 1978 р. Вдруге була там у лютому 1988 р. Разом з нашим далеким родичем Олександром Миколайовичем Лазаренком, який, як і Марія Миколаївна, тут народився й виріс, будучи учасником і свідком історії тих далеких років. Цього разу я поїхала з Києва в Ніжин поїздом. Мені хотілося самій повторити й відчувати шлях, який під час перебування курсисткою щотижня робила моя бабуся, щоб побачитися зі своїм маленьким сином. Ми їхали дві з половиною години, а в той час подорож тривала близько чотирьох. Вокзал у Ніжині залишився колишнім – невеликий цегляний будинок вісімдесятих років позаминулого тепер уже сторіччя. Звідти ми насамперед поїхали на колишню вулицю Кушакевича, перейменовану пізніше у вулицю Якова Батюка. Тут колись стояв будинок з високим ґанком, на якому сфотографований Микола Якович і де так любили сидіти вечорами Марія Миколаївна і її маленький Сергійко. Дуже шкода, що під час німецької окупації Ніжина 1941–1943 рр. Будинок згорів. На його місці після війни побудували будинок райкому партії. Зараз у ньому розташовується районна адміністрація.

Напроти колишнього будинку Москаленків – міський сквер із пам'ятником Гоголю й такими щирими й точними словами письменника, які характеризують його творчість: "Определено мне чудной властью озирать жизнь сквозь видимый миру смех и незримые, неведомые ему слезы".

Неподалік розташований магазин "Сільгоспродукти" – колишня крамниця мого прадіда Миколи Москаленка, напроти неї – "Трикотаж" – колишня крамниця Миколи Лазаренка.

Я зайшла в середню школу № 7, колишню жіночу гімназію П. І. Кушакевича. Гарний двоповерховий будинок з великими вікнами, широкими сходами й коридорами. І немов звучать ще тут голоси юних вихованок, серед яких сестри Марія й Ганна Москаленко.

Але особливо вразив мене Ніжинський педагогічний інститут імені М. В. Гоголя – колишній Історико-філологічний інститут князя Безбородька. Прекрасний будинок гарно збережений і вигляд має цілком сучасний, хоч і збудований на початку XIX ст. І вже зовсім незбагненно виглядає тут не втрачена чудова картинна галерея, що нараховує десятки чудових полотен.

На щастя, у Ніжині збереглися стародавні собори й грецькі церкви. Особливо гарний Миколаївський собор, у якому колись вінчалися мої бабуся й дідусь. За всіх часів тихий, провінційний Ніжин намагався не відставати від життя центральної Росії. Тут багато десятиліть тому були створені пам'ятники російської й української культури. Тут жили видатні діячі: брати Безбородьки, В. П. Кочубей, М. В. Гоголь, М. К. Заньковецька. Тут коріння й нашої великої родини.

Ще раз я відвідала дорогий моєму серцю Ніжин у дні святкування його 1000-літнього ювілею 17–18 вересня 1993 р. Стародавнє місто мало ошатний і гарний вигляд. Були відкриті пам'ятники Богдану Хмельницькому й Марії Заньковецькій.

У березні 1997 р. Я приїхала в Ніжин четверте. Це був рік 90-річчя батька, і мене попросили розповісти про його життя й діяльність викладачам та студентам Ніжинського педагогічного інституту. Тепла зустріч відбулася в лекційній аудиторії нового корпусу, але я, звичайно, не могла не побувати й у старому будинку інституту князя Безбородька, не пройтися вкотре такими вже близьким мені Гоголівською й іншим вулицям міста, не зайти у величні собори.

Я ходила Ніжином, містом моїх предків, і намагалася уявити собі їхнє життя багато років тому.

Переклала Надія Онищенко

"ПОЛІТ В'ЯЗНЯ": ГУМАНІСТИЧНО-ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР СВОБОДИ В ЛІРИЦІ ТАРАСА МЕЛЬНИЧУКА

"На Україну дорога моя, на Україну – із усіх безнадій і надій, чи то в гарну, чи в ясну годину, бо там слово мій дім..." [19, с. 26]. У цих рядках талановитого українського поета-дисидента і страдника Т. Мельничука – філософія життя й творчості, розпука й біль, сенс присутності на землі, що творить його "sacrum", співмірний із Шевченковим. Причетність до долі народу, злитість із рідною землею ("кожне серце – про Україну") визначає головний "нерв", найпитоміші передумови естетично-філософського спрямування лірики поета, виплеканої мовою, звичаями гуцульського роду ("Карпати мене народили") та Божими істинами ("Землю батьків поклав мені Бог на серце"). Останній збірці своїх віршів він мав намір дати метафоричну назву "Політ в'язня", про що зізнавався в одному з інтерв'ю газеті "Молодь України". Це був поет, "якому потрібні крила" [7, с. 8]. До останнього подиху він залишався "в'язнем, який умів літати. Високо-високо, куди не спроможен сягнути навіть погляд людський. Бо Тарас жив ніби між землею і небом, то були його володіння. Недарма ще при житті друзі назвали його "князем вільного слова" [3].

У ліх "застійні" роки "в морі стривоженості Симоненка, пафосу Павличка, віртуозності Вінграновського, вдумливості Л. Костенко, відвертості Б. Олійника, фантазмагорії Драча, публіцистичності Братуня – Тарасовий зойк сприймався як оригінальний опір системі, віяв таємничістю образів та думок, і його неможливо було пропустити проз увагу тому, хто по-справжньому цікавився поезією. Одні вчаровувалися словом, а ще інші тримали на ньому побільшуюче скло" [22, с. 146]. Саме в такому фокусі бачиться постановка суду під час першого арешту (згодом буде й другий), за якою поета звинувачували в неполяльності до існуючого режиму: "Підсудний Мельничук Т. Ю., будучи незадоволеним радянською дійсністю по дріб'язкових мотивах особистого характеру, з метою підризу та ослаблення Радянської влади, незважаючи на неодноразові попередження його органами радянської держави, на протязі 1965–1971 рр. виготовляв, зберігав та розповсюджував в усній та письмовій формі віршовані твори, в яких зводив злісний наклеп на радянський державний та суспільний лад, закликав до боротьби проти Радянської влади..." [26, с. 47]. Таким чином, доля Т. Мельничука була визначена. У своїй незакінченій автобіографії він з цього приводу писав, що "йому довелося гиніти, гнити за ґратами. За СЛОВО!" [18, с. 5]. Тож цілком зрозуміло, чому його ж творчий доробок ішов до читача звивистими тернистими хащами тривалих замовчувань і фальсифікацій.

Покарання Т. Мельничук відбував у пермських таборах. Тамтешні умови життя сьогодні добре відомі. За колючими дротами, у "малій зоні", нищилась людська особистість, виснажувались думка й душа в'язня, тотально руйнувались і його фізичні сили. Чимало морально-психологічних та фізичних тортур випало й на долю поета. Однак ув'язненим він ніколи себе не відчував. Для нього, як і для В. Стуса, І. Світличного, І. Калинця та інших поетів "задротів'я", "тюрма – лише одна умовність, / коли ти сам не є собі тюрма" (І. Сокульський). Вижити допомагали вірші. І. Калинець, котрий ділив із поетом-краянином "табірну баланду" в пермській зоні ВС-389/35, писав, що його "князювання припало на час ув'язнення – такі парадокси українського митця у ХХ столітті" [18, с. 243]. (Слово "князювання" тут ужито в значенні "творчість", очевидно, від назви пізнішої збірки "Князь роси", удостоєної в 1992 р. Шевченківської премії.) Найбільшим лихом для Т. Мельничука, як і для інших в'язнів-митців, була відсутність умов для творчої праці. Все ж він знаходив вихід, аби вилити на папір свої думки й переживання. Ось як про це розповідав сам поет: "У зоні я готував навіть рукопис поетичної книжки. Це робиться так. Витрушуєш тютюн із дешевої цигарки і маєш дрібний аркушик. Олівець загострюєш, як голку. Тоді на такому папірці вміщується з одного боку 80–120 рядків. Господи, скільки я капарів над тим рукописом. Місяцями! І знов мав від того лише гіркоту. Один із відомих тепер політв'язнів сказав, що не було змоги передати мої вірші на волю [...] Ви не можете собі уявити, як мені було боляче, коли оту свою "книжку" довелося зжувати над рукомийником" [13, с. 55]. Т. Мельничукові дивом вдалося переправити деякі вірші за кордон. Передав "у надійні руки, щоб видрукували, якщо у в'язниці знайде його душу смерть. На всяк випадок вказав власні псевдо: Мирослав Кокіль, Світозар Бойшак, Олег Чокробор, Зіновій Кайлас та Станіслав Галич" [22, с. 146]. Співтабірник М. Симчич свідчить, що Т. Мельничук "зумів у неволі написати на цигарковому папері десятки віршів, які дружина Марія примудрилася передати до Канади його дядькові Федорові Мельничукові. Цивілізований світ довідався про поета-невільника" [18, с. 234]. (М. Симчич – сотенний УПА Кривоніс, легендарний герой українського руху опору, який понад 32 роки провів у тюрмах і концтаборах.) Українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка у Торонто видало 1982 р. Збірку цих "тюремних візій" під назвою "Із-за ґрат" з передмовою О. Зінкевича. До нього увійшли переважно в'язничні вірші ("ґратовані коломийки", "Тюремні

нари", "Неофіти"), а також інші твори, що дісталися за кордон різними шляхами ("Матері", "Я посію роси", "Роси пахнуть фіалками", "Барвінкуй, земле" тощо). Так ім'я Т. Мельничука стало відомим як символ мужності та свободи, символ незламного духу спершу поза межами України, в діаспорі, як, власне, й імена інших в'язнів сумління (І. Світличного, В. Стуса, М. Руденка, С. Сапеляка).

Життя і творчість Т. Мельничука, як і всіх дисидентів, є свого роду розгорнутою метафорою трагізму митця, що прагне служити єдиному Богові – Музі, а не "сильним світу цього". Його слово є виразником гуманістично-екзистенційного виміру свободи особистості в нерозривному зв'язку з національним і трансцендентним началами буття ("Лише б не відібрали в мене пісню / Та пісня – України крила"). Для нього слово – це сама доля. За свідченнями поета, для митця життя без творчості – "смерть! Бо хотіти сказати Слово – і не могли, не сміти (заткнуть пельку, мов кляпом, "радянською владою", розіпнуть, розтерзають душу слідствами, допитами, ґратами, сонце і світ закриють від тебе тюрмою, колючим дротом і автоматами). А це гірше за смерть. Смерть – мить. А це – вбивство. Повільне, виважене, ритмічне вбивство" [18, с. 5]. У своїх роздумах про поета й поезію, що їх можна вважати мистецькими самоозначеннями та настановами побратимам по перу, Т. Мельничук говорив: "Якщо ви, хлопці, до Слова проберетесь і воно піде вам назустріч – тоді ви непереможні. Слово – то Бог. Воно – живе, воно – воля!.." [16, с. 14]. І. Малкович справедливо зауважує, що "Тарасова душа ніколи не підлягала земним законам. Поет з Божої ласки, він за будь-яких умов перебування своєї тілесної оболонки служив лише єдиному Богові – Українському Слову, маючи відвагу завжди залишатися самим собою" [18, с. 276].

Лірика Т. Мельничука стала свідченням духовного неспокою митця, якому доля накувала жити на "альтернативі барикад" у часі, коли "протистояння системі й закону стало однією з форм соціального буття" [2, с. 57]. Він – "самозаглиблений поет-вигнанець, в'язень, національний пророк-месник" [9, с. 58]. Його самототожність невіддільна від національної саморефлексії, що утверджувалась ним в особистому вимірі через мотиви споконвічної присутності митця в житті народу. Істинний поет для нього – це той, що не дає нації заснути, "впасти в транс" (Д. Дроздовський). У зв'язку з цією світоглядною та мистецькою домінантою таким рельєфним в естетичному самоосмисленні Т. Мельничука є простір вільного Слова (від власної творчості до Слова-Абсолюту), котре покликане стати оберегом нації в її ретроспективному та візійному бутті ("Що не встигну дожити, / Слово, ти доживи...").

Задовго до арешту, в першій збірці "Несімо любов планеті", Т. Мельничук висловив своє розуміння життя як вищого чину, як готовності до офіри ("зрубай мені голівоньку, кате") заради того, щоб "планеті грішній дати світло". Він, подібно до інших дисидентів, усвідомлював трагізм обраного шляху ("Великі знали завчасно, що їх жде ешафот"). У начерку незакінченої автобіографії поет окреслив свою наперед визначену життєву дорогу такими словами: "Поезія – це Доля. Гірка доля. Це Судьба. Це вирок. Поезія – це щось неминуче. Як смерть. Як не втечеш від смерті, так не втечеш і від поезії. Не втечеш, якщо вона обрала тебе своєю жертвою. Саме жертвою! І дала тобі, жертві (Стефанік) Камінний Хрест на плечі: "Неси!" І мусиш нести! Аж до Голгофи! Мусиш? Ні! Скинь з себе хрест – і під три чорти! Забудь себе. Забудь свій рід. Забудь убитих. Повішених. Кинутих за ґрати і мордованих. Забудь і Слово, й Мову Рідну. Та й взагалі, забудь, звідки ти родом. Забудь, що ти людина [...] Доле? Що ж, якщо ти така щедра, то вмреш і тисячу перший раз. Якщо буде треба. Треба!" [18, с. 5]. Свого часу Борхес зазначав, що "нема такого покоління, де не було б принаймні чотирьох праведників, на яких таємно тримається світ і які виправдовують його існування перед Господом" [...] Серед свого покоління українське небо з боку Карпат тримав саме Князь" [12]. І за це небо він свідомо прийняв Голгофу, умирав "сто разів. Тисячу. Умирав – і не вмр", аби "український не умер безсмертник, / українська не погасла синь".

Сьогодні очевидно, що Т. Мельничук є "планетарним поетом" [4]. Однак на рідній землі мусів бути ізгоєм, бо його слово стало присудом часові і тим, хто зухвало взяв на себе право бути його володарем. Він – видатний митець своєї епохи, творчість якого могла б стати окрасою будь-якої високорозвиненої європейської літератури, великий гуманіст, який у часи понівечення загальнолюдських цінностей закликав: "Несімо любов планеті" (назва першої збірки). Упорядник торонтівської поетичної книжки "Із-за ґрат" О. Зінкевич зазначає, що її автор "хоче, щоб люди були добрими, ніжними, ласкавими, привітними" [10, с. 8]:

Земленько, будь тепліша!

Люди, будьте ніжніші!

Сильніші! –

Деся народилась любов [17, с. 12].

Художній простір лірики Т. Мельничука багатогранний і мінливий. Проте в ньому, вочевидь, локалізовано кілька базових тематичних "вузлів": мати, Україна (Гуцульщина, Карпати), свобода (особиста й національна). Вони настільки взаємообумовлені, взаємопов'язані та взаємопроникні, що розглядати їх порізно – означає зруйнувати огрому гармонійного світу митця. Сенсово-емоційні виміри його тексту так чи так зводяться до одвічного екзистенційного діалогу людини зі світом, природою та самим собою. Слово

Т. Мельничука вводить нас у духовну царину високої християнської етики, де любов до матері, до рідних пракоренів та неприйняття невольництва визначили глибинні основи буття.

Поезія, як зазначає сучасна письменниця Н. Трохим, "це не тільки вірші, це свобода серед неволі, це найвищий сенс буття" [24, с. 450]. Незважаючи на тотальні примуси й заборони з боку владних структур, Т. Мельничук своїм життям і творчістю засвідчив "вільний політ над прірвою" (С. Йовенко), потвердив істинність слів поета-дисидента О. Різниченка, що "звіку-ізроду нашому Роду / Слово святило честь і свободу". (До слова, у невольничій ліриці О. Різниченка є вірш "Ти – відкриття нового...", присвячений Т. Мельничуку). Відомо, що "кожна людина вільна настільки, наскільки може реалізувати своє еґо, без будь-якої знижки на умови" [23, с. 32]. У протестному кредо поета ("Я завжди був у конфлікті зі світом") явно відлунює характерне для всіх дисидентів Маланюкове: "Завжди напружено, бо завжди – проти течій". В одному з листів із уральської неволі до свого постійного адресата С. Пушика він писав: "Не на це я сюди прийшов, щоб ходити по землі, озираючись на власну тінь. Годі! Людини покликання – жити! А це, по-моєму, нехтувати найстрашнішим і перестати боятися себе і за себе..." [14, с. 82]. Вроджене почуття внутрішньої свободи допомогло йому вирватись із пут "зовнішньої" неволі, розірвати колючі дроти ("вітер (вітер!) / повз псарню і надію / несе волю / із гаю в гай"), здолавши тюремні мури, й вивести своє Слово з ув'язнення:

... якщо поет не вільний,
То будь проклята воля та,
Що заставляє жить подвійним,
Важким, як чорний хрест, життям [19, с. 48].

Т. Мельничук, як підкреслює М. Жулинський, був "проти будь-якої форми насильства над людиною" [7, с. 7]. У своїх зізнаннях Г. Штоню він говорив: "Слово хоче волі. Як дитина і птаха. Ба й ангел... Що ж ти ангела в курятник посилася? Так я питав і питаю зараз ... не знаю вже й кого. Невже його місце вночі – на сідалі, а вдень – у порохах? І – по яечку господарю, по яечку ... Господи, як я ненавиджу і того, хто мислить себе моїм господарем, і його вірнопіддану челядь" [16, с. 17]. Тож зрозуміло, чому художню атмосферу лірики поета всуціль формує свободопростір. Це митець "повної розкритості свого внутрішнього "я". Він не обтяжений ніякими пересторогами, диктатом "внутрішнього цензора" [8]. "Зовнішній" же "цензор" не важив для нього поготів. "Слово хоче волі" – ця його інтенція реалізована в імперативі слова як "першопочатку чину" ("слово на те, щоб іскра жила"; "нема волі без кресала"). З його рядків постає борець, виразник вільної вдачі та суспільного протесту ("Зрубають – / Пусти нове коріння, / щоб не знали коли ти встиг"). Водночас ми бачимо закоханого у світ героя, що прагне до високості ("Якщо в пісні немає неба, / То немає неба і в серці поета"). Чи не тому крізь усю лірику митця проходить як поетична метафора волі образ птаха, що символізує вільний політ думки й духу до вищих сфер буття ("... небові теж / волі треба"). І. Андрусак говорить про те, що не знає жодного іншого поета серед в'язнів концтаборів, окрім Т. Шевченка й Т. Мельничука, які б так залежали від вродженого неприйняття будь-якої несвободи. З біографії Т. Мельничука відомо, що він "не міг жодного слова написати на будь-якому папері, окрім абсолютно білого, без жодних розграфлень. Особливо ж ненавидів традиційні школярські зошити в клітинку: ці клітинки видавалися йому ґратами, а перенести видиво вірша за ґрати було понад його людські сили" [1, с. 11].

Суспільний протест і вольові імпульси визначили естетичні принципи моделювання концептуальних образів лірики Т. Мельничука та сформували основи його етичного кодексу. Будучи внутрішньо вільним, він прагнув волі й своєму народові. Свобода особистості як самоцінності індивіда в буттєвій концепції митця межує з персоналістським виміром свободи, за яким вільна людина – "це та, до якої волає світ і яка відповідає на його поклик. Особистісне буття створене виключно для того, щоб перевершувати себе" [20, с. 505]. Тут, безумовно, простежується стійка традиція українських романтиків використовувати образи *волі/неволі* як виражальні засоби громадянської проблематики. Для Т. Мельничука, як і для романтиків, синонімом свободи, її корелятом також була вільна, незалежна Україна-держава, що сприймалась ним як його суб'єктивна даність. Він творчо реалізував тезу М. Гайдегера, що свобода виражається як "екзистентне, звільнювальне допущення буття суцього", входження людини у сферу виявлення суцього, а істина – як "звільнення суцього" [25]. Таке означення свободи стосується і окремої людини, й колективної присутності, тут-буття народу. Для української нації це насамперед вільне життя. Письменники не випадково трактують національний сенс свободи в онтологічно-екзистенційному ракурсі, в якому, за словами П. Іванишина, "особливо виразне витлумачення колективної свободи народу як пошуку "України в Україні" – власних суті, істини, своїх долі та історичного шляху" [11, с. 663]. Для Т. Мельничука особливо важила національна свобода, що протистоїть усім формам імперіалізму (колоніалізму, шовінізму). Саме така колоніальність (імперська) як тотальна різнорівнева несвобода структурує смислові параметри образної системи лірики митця ("та десь у ляхох вже волю тягнуть"; "А до галер прикований Дніпро / Везе своїх братів й сестер в неволю / Повз москалем зґвалтовану тополю"; "... навіть лопухи вухаті – / і ті пішли у москалі"; "Дніпро не знає де Дніпро / Дніпро не відає, де Київ").

Т. Мельничук актуалізує галерею борців за національну волю. Він створює націософський міф шляхом уведення в сюжетику історичних персонажів, народних месників (Гонта, Залізник), які вклинюються в текст зі своїм історичним хронотопом. Історичні постаті тут символізують паралелі сучасного й минулого України ("Втіка з Сибіру Кармалюк Устим / Але дарма – нема України дома. / Є прах. Є страх ... З Софії капле кров"). Символом відкритого спротиву несприятливій для націотворення політичній ситуації постає образ Довбуша, що маркує його націософський міф України етнічними особливостями ("боротись буду за камінь Довбушем позначений"; "і виберусь, мов на Сіон, / на Леся Довбуша гору / й ступлю у сонце"). Ці героїчні образи є достеменною історією в особистісному світі самого поета. Дистанція між ним і персонажем в історіософських творах мінімалізується – аж до ототожнення. Так, у вірші "Живу я у такій..." автор стверджує: "Я Довбуш". У такий спосіб автопсихологічний суб'єкт його лірики включається в буття нації, до певної міри асимілюючись із нею. Героїчні образи відомих міфів і народних легенд кодують вільнолюбні інтенції поета, виступають знаками свободи/несвободи – особистої ("і вільним стану, спершись на свій меч"; "тікає воля з мого поля") та національної ("попереду копитить / морозенко у неволю / кінь його сльозою / полива метелицю"; "зорі розгорнуть крила / над полонинами"), творять його етичний міф, готовність пройти "крізь мури, торттури і кримінали", "щоб ні меч, ні куля / не взяли гуцула". Ці якості модернізують художній текст митця, оскільки, як зауважує Т. Гундорова, "український літературний модернізм переплітається з політичним, є протестом проти державоцентризму й розгорнутий на руїнах імперій та монархій" [6, с. 28].

Вельми міцним було переконання Т. Мельничука в тому, що "вільний тільки той на світі, хто за свободу повстає". Відчуття себе вільним засвідчує такий рівень його самоусвідомлення і життєвого самовираження, при якому національне зливається воедино з особистісним і загальнолюдським ("Пережив сотні бур і негод / я – людина, я – світ, я – народ"). Проблема внутрішньої свободи, що визначила одну з тематичних домінант художньої творчості поета, прийшла у його вірші крізь власний досвід зіткнення зі світом зла й несправедливості. Мотив віртуальної волі, про яку мріє усамітнений в'язень, персоналізується в його ліриці в оригінальні фольклорно-міфологічні образні структури, відроджуючи в новій естетичній якості прадавні філософсько-естетичні засади національного світу:

Мамо,
Підіть, будь ласка, у поле,
Зловіть за крильця
Чи за ніжку
Волю
І перешліть мені у конверті.
Я покладу її коло себе:
Нехай стрекоче [18, с. 84].

Зовнішнім чинником акцентуації широкого асоціативного поля мотиву свободи в ліриці Т. Мельничука стали біографічні реалії ("Мене загнали в урвище..."). Безсумнівно, його творчість, як і всіх в'язнів сумління, маркована "зовнішніми атрибутами неволі" (Д. Стус). У віршах поета нерідко виринають алюзії на особисту в'язничну долю ("Ця мушля ночі в мене на плечі, / У ґрати знов тяжкі удари зір..."; "Дивлюсь крізь ґрати / на Карпати..."), почасти й прямі відсилки до реальних картин тюремного буття ("руки за спину, без шнурівки взуття"; "б'ють з тилу, б'ють з флангу – лікують нерви..."; "скавулять кімнати на ґратах"). Біографічна проекція на текст прочитується у заголовках віршів ("Тюремні нари", "Ґратовані коломийки"), у назві збірки "З-за ґрат", в окремих сюжетних деталях ("доцяті настилки", "ментовська форма", "дроти і пси (немов міністри)", "шмон наголо" й под.). У цій площині тематичні лінії віршів Т. Мельничука перетинаються з в'язничною поезією інших дисидентів (збірки: "Ґратовані сонети" І. Світличного, "Невольничка Муза" І. Калинця, "За ґратами" М. Руденка). У в'язничній ліриці поета поєднано, здавалось би, несумісне сприйняття (а відтак і відтворення) світу – від трагізму й безвиході буття, в якому "замість рути – пруди", до нестримної жаги повноти життя ("... і світитиме росами Україна / і буде всміхатись до сонця дитя").

Провіщаючи свою життєву й творчу драматичну долю, намагаючись вистояти в найлютіших випробуваннях ("... мені сили вистачить іти по дорозі, якої нема"), Т. Мельничук мріяв "бодай прорости маком гарячим на твоїй, Україно, терновій межі". Мрії поета збуваються. Його Слово упало "зерням в рідній стороні" (В. Стус); воно проростає, розкущується, незважаючи на всі безнадії. "Сказати, що Мельничукове вертання в Україну було трагічне ("їду я конем до тебе на весіллячко"), замало, бо ж вертається і не жебраком, і не блудним сином, та й не караючим пророком. Та є ж тут і "зоря сиротою ходе", і "журба на мене позирає", і "серце краю", – мовляв, увесь традиційний спектр української туги-трагічності" [15, с. 18]. "Заради віднайдення "свого слова" йому справді треба було звідати "усі безнадії і надії", спізнати й перетерпіти всякий біль, який гнітив людину, уярмлену неволюю, зазирнути в кожну прірву, що загрожувала смертельною небезпекою. Це потрібно було для втамування страшною спраги життя, для наповнення його пристрастями

і для заспокоєння того немовляти, яке він любив понад усе на світі і яке зветься поезією" [5, с. 77]. На її верховині "зійшлися стежки любові до України, замилування своєю Гуцульщиною, відкритість до народної думи, фольклорна романтика в щедрих барвах полонинських коломийок та мелодіях Карпатських гір, болісна перейнятість українською неволею та несхитна певність у світле Різдво для нашого народу. Такий він, український Князь роси, таким він увійшов у Вічність" [3].

І. Малкович, упорядник найновішого видання художнього доробку Т. Мельничука "Князь роси: Вибрані вірші" (К., 2012), закінчуючи своє післяслово, пише, що сьогодні "жодна повноцінна розмова про сучасну національну поетичну школу не буде вичерпною без Князя Роси [...] Внутрішня сила й досконала краса його поезії, оригінальна багатореєстрова ритмомелодика з довільно зринаючими римами, що так нагадують українські думи, свідоме опертя на прикореневі поняття-символи, особлива (внутрішня) фольклорність, ба навіть суто графічна вишуканість багатьох його поезій, прозоро-глибоких, мов японські хокку, і, звісно ж, просто казкові розсипи оксюморонно-парадоксальних, але водночас таких легких і якихось наддивовижку українських метафор – усе це, перевіряє через майже інтуїтивний досвід новітніх поетичних шукань, виокремлює творчість Тараса Мельничука у цілком самодостатній і ще до кінця незвіданий літературний материк" [18, с. 281]. Поет передчасно відійшов у вічність, упокоївся на 56-му році життя, залишивши нам чималу художню спадщину, глибока й усебічна оцінка якої, сподіваємось, належить найближчому майбутньому.

Література

1. Андрусак І. М. Про "птахів, затиснутих дощами", або Що існує "у проміжку між травами" / І. М. Андрусак // Поети "витісненого покоління": антологія. – Харків: Ранок, 2009. – С. 3–39.
2. Бондар-Терещенко І. Є. Летризм чи бутлегерство / І. Є. Бондар-Терещенко // Слово і час. – 1995. – № 8. – С. 37–41.
3. Григорук А. Портрет князя в гуцульському колориті / А. Григорук // Літературна Україна. – 2005. – 21 липня.
4. Гриньків Д. Д. Безсмертне зілля Тараса Мельничука / Д. Д. Гриньків // Літературна Україна. – 2008. – 28 серпня.
5. Гришин-Гришук І. П. Калинові ключі Т. Мельничука / І. П. Гришин-Гришук // Слово і час. – 1999. – № 10. – С. 76–80.
6. Гундорова Т. І. Європейський модернізм чи європейські модернізми / Т. І. Гундорова // Слово і час. – 1995. – № 2. – С. 28–31.
7. Жулинський М. Г. Князь роси / М. Г. Жулинський // Мельничук Т. Князь роси: вірші / М. Г. Жулинський. – К.: Молодь, 1990. – С. 3–8.
8. Жулинський М. Г. Морозна душа плаче квітами поезії / М. Г. Жулинський // Літературна Україна. – 1990. – 12 квітня.
9. Зелененька І. А. Україна як поліваріантний націєтворчий образ у ліриці Тараса Мельничука / І. А. Зелененька // Слово і Час. – 2005. – № 12. – С. 57–62.
10. Зінкевич О. С. Передмова / О. С. Зінкевич // Мельничук Т. Із-за ґрат: поезії / О. С. Зінкевич. – Торонто, 1982. – С. 7–10.
11. Іванишин П. В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко: монографія / П. В. Іванишин. – К.: Академвидав, 2008. – 392 с.
12. Карпюк В. Тарас Мельничук: князь, поет і пияк / В. Карпюк // Галицький кореспондент. – 2011. – 3 листопада.
13. Куришук Г. "Мені не треба десять сонць – Живу тобою, Україно" / Г. Куришук // Дивослово. – 2008. – № 8. – С. 56–57.
14. Листи Тараса Мельничука до Степана Пушика та Павла Добрянського // Березіль. – 2003. – № 1–2. – С. 71–134.
15. Медвідь В. Г. Князь роси: есе [Про Т. Мельничука] / В. Г. Медвідь // Сучасність. – 1992. – № 10. – С. 18–22.
16. Мельничук Т. Ю. "Я зі світом хочу розмовляти на рівних...": роздуми поета / Т. Ю. Мельничук // Сучасність. – 1992. – № 10. – С. 13–22.
17. Мельничук Т. Ю. Із-за ґрат: поезії / Т. Ю. Мельничук. – Торонто: Смолоскип, 1982. – 83 с.
18. Мельничук Т. Ю. Князь роси: вибрані вірші, спогади, нариси / Т. Ю. Мельничук. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. – 288 с.
19. Мельничук Т. Ю. Чага: поезії / Т. Ю. Мельничук. – Коломия: Вік, 1994. – 175 с.
20. Мунье Э. Манифест персоналізму / Э. Мунье. – М.: Республика, 1999. – 559 с.
21. Попадюк М. Князь вільного слова: спогади про Т. Мельничука / М. Попадюк, В. Максимчук. – Вишниця: Черемош, 2008. – 262 с.

22. Рябий В. М. Останній з мандрівних поетів: штрихи до портрета Т. Мельничука / В. М. Рябий // Дзвін. – 1996. – № 1. – С. 145–153.
23. Стус Д. В. "Я є вільний!.." / Д. В. Стус // Слово і час. – 1992. – № 11. – С. 32–33.
24. Трохим Н. "Поезія – це свобода серед неволі..." / Н. Трохим // Альманах "літакцент". – К., 2009. – Вип. 1 (3). – С. 450–455.
25. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – Харьков : Фолио, 2003. – 509 с.
26. Шістдесятництво як явище, його витoki й наслідки // Слово і час. – 1997. – № 8. – С. 40–55.

Євген Луняк

ЗНАЧЕННЯ КОНОТОПСЬКОЇ БИТВИ В ПОЛІТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЗА ЛИСТАМИ ФРАНЦУЗЬКОГО ДИПЛОМАТА П'ЄРА ДЕ НУАЄ

Події середини XVII ст. в Україні, що увійшли в історію під назвою Хмельниччини, є одним із найважливіших явищ вітчизняного минулого. Саме з цього часу в Європі здобуває значну відомість нова держава, відома як Україна – "країна козаків", про яку багато пишуть західні автори. Картини українсько-польського протистояння були яскраво змальовані в працях Ж. Ле Лабура [7], Г. Левассера де Боплана [1; 5], П. Лінажа де Восьєнна [8; 9], П. Шевальє [4; 6] та ін. Важливу роль у перебігу подій відігравали позиції інших держав, які намагалися використати конфлікт у власних інтересах. Однією з таких зацікавлених сторін була Франція, яка уважно спостерігала за великою війною на Сході Європи, що поставила на межу політичної та військової катастрофи її найбільшу традиційну союзницю – Річ Посполиту. Польсько-українське зближення за часів І. Виговського стало для уряду Яна II Казимира одним із чинників, що сприяв не лише збереженню самостійності його держави, але й мав на меті утримання її територіальної цілісності. Для Гетьманщини – це був засіб збереження свого суверенітету, хоча б і за рахунок федеративної злуки з Польщею. Природним противником союзу між українцями та поляками виступало Московське царство. Саме тому українсько-московська війна 1659 р., найяскравішим епізодом якої стала битва під Конотопом, викликала велике занепокоєння в Європі.

Одним із найцінніших і найцікавіших джерел, що розкриває перебіг бойових дій 1659 р., є повідомлення дипломата й особистого секретаря польської королеви Марії-Луїзи де Гонзаги П. Де Нуає (1606–1693). В 1859 р. Були опубліковані його листи до відомого науковця та дипломата І. Буйо (1605–1691). Останній відомий, насамперед, в галузі астрономії, де відзначився не лише як один із палких прибічників копернікянства, але й першим сформулював закон всесвітнього тяжіння, доведений та обґрунтований пізніше І. Ньютоном. В 1657 р. Буйо виконував обов'язки секретаря французького посольства в Голландії. Опубліковані 237 листів Нуає до Буйо охоплюють чотирирічний період від жовтня 1655 до грудня 1659 р. Враховуючи очевидність того, що Буйо був не єдиним кореспондентом Нуає, та зважаючи на інтенсивність відправки повідомлень (один лист щотридні), треба визнати, що події в Україні, які були однією з головних тем всіх цих повідомлень, надзвичайно цікавили французьке суспільство.

Досить прикорм є той факт, що цей важливий комплекс історичних джерел залишився майже цілковито поза увагою вітчизняних дослідників. Побіжний розгляд окремих фрагментів листування був зроблений лише Д. Наливайком [3, с. 282–286]. Нуає детально інформує свого візаві про ситуацію в Польщі, яка складалася тоді для неї катастрофічним чином, а також наводить копії повідомлень переписки двору з іншими державами, в першу чергу з Кримом. Доречно відзначити, що Франція мала представництва в усіх великих державах, які оточували Україну й бачили свої інтереси щодо її території. Це дозволяло Парижу постійно отримувати достовірну інформацію про наміри та дії Криму, Московії, Туреччини та Швеції. Особливо жвавий обмін повідомленнями відбувався між Нуає і французьким послом при дворі шведського короля Карла X Густава Г. Де Терлоном (бл. 1620 – бл. 1690) [10, р. 465, 487, 560, 567]. Слід зауважити, що Польща і Швеція перебували тоді у стані війни, відомої під назвою "Потопу", події якої яскраво були описані Г. Сенкевичем. Як і Нуає, Терлон залишив докладні спогади про свою дипломатичну діяльність, де неодноразово торкався і подій на Україні [11].

Деякі факти, наведені Нуає, мають цілком оригінальний характер, наприклад, передача через посередництво свого посланця Любовицького польською королевою в подарунок дружині Хмельницького персня з діамантом [10, р. 69], намагання шведського короля стрімким маршем захопити Львів навесні 1656 р., щоб місто не дісталось Хмельницькому [10, р. 113–119], чутки про смерть Хмельницького в серпні 1656 р. [10, р. 242], існування в шведській армії великого козацького загону, який "добре проявив себе" на

полі бою [10, р. 334], сварка між Москвою та Україною через вимогу першої, щоб митрополит Діонісій Балабан отримав висвячення саме від патріарха московського, а не константинопольського [10, р. 363] і т. П. У той же час Нуає писав Буйо про все, що могло зацікавити його знайомого: про рідкісне атмосферне явище 4 січня 1657 р., коли на небі йому довелося бачити три сонця [10, р. 292], про упирів, в існуванні яких був твердо переконаний, тощо [10, р. 561]. Цікаво, що, повідомляючи про смерть Хмельницького в 1657 р., Нуає називає його "протектором козаків" (*protecteur des Kosaks*), що викликає певні асоціації з лідером іншої революції того часу, з яким часто порівнювали українського гетьмана, лордом-протектором Кромвелем [10, р. 345]. Наступника Хмельницького Виговського Нуає характеризує як "людину освічену", яка була "канцлером покійного" та отримала булаву через малолітство сина померлого гетьмана [10, р. 349, 363]. Нуає не приховує прихильності до Виговського, лояльна політика якого дозволила Речі Посполитій вийти зі скрутного становища.

1 вересня 1658 р. Дипломат радісно повідомляє з Варшави про те, що король зумів значно покращити військово-політичну ситуацію. Це дозволило йому впевненіше почуватися на мирних переговорах із представниками царя, що відбувалися у Вільні. А останні, хоча й проявляють зухвалість і "фанфаронство", є "слабкими й перебувають у досить поганому стані". Головними чинниками, що зумовили посилення позицій Польщі відносно Московії, за словами Нуає, стали дві польські армії, відправлені до Литви, а також "війна московитів з генералом козаків". Розуміючи складне становище уряду Виговського, який не мав загальної підтримки на Україні, та важливість його гетьманування для Польщі, французький дипломат повідомляє таке: "король [Ян II Казимир – Є. Л.] Закликав татар надати допомогу цьому генералу, й ті, залишивши Трансільванію, вирушили одразу на Україну, щоб йому допомогти. Виговський (*Wyhowski*), який і є цим генералом, у своїх листах до королеви, обіцяє повернути всю цю велику провінцію під владу Польщі. Є також інший козацький ватажок (*chef des Cosaques*), який обіцяє в одному з листів до королеви привести 20 тисяч чоловік проти тих ворогів, яких вона йому вкаже. Ця покора, як і відданість першого, спричинили тривогу поміж кількох наших республіканців, начебто королева замислила лихе проти їхніх свобод. Однак всі її намагання спрямовані лише на те, щоб дати відпочинок королівству, а не посилювати неспокій" [10, р. 434–435].

Як видно з даного фрагменту, вінченосне подружжя проводило активну діяльність, спрямовану на підтримку прибічників українсько-польського союзу, й насамперед уряду Виговського. Возвеличення ролі королеви Марії-Луїзи де Гонзаги в устах Нуає є цілком природним, зважаючи на те, що сама вона була французенкою, а він виконував обов'язки її особистого секретаря. Втім не можна заперечувати того, що ця жінка дійсно відіграла одну з найактивніших ролей у порятунку свого королівства. Зокрема, за тиждень після того Нуає пише Буйо, що "козацький генерал" Виговський включився у війну з Московією, отримуючи всляку підтримку з боку королеви [10, р. 437–438]. Про характер і розум цієї непересічної жінки може, зокрема, свідчити й такий факт, наведений Нуає. В період, коли її держава переживала один з найгостріших кризових моментів в історії, вона, бажаючи краще розібратися в перебігу військових дій, просила свого секретаря придбати для неї "три чи чотири найкращих книги з військового будівництва", де йшлося б про ведення наступальних та оборонних заходів, а також "кілька книг, які б були присвячені артилерійському мистецтву" [10, р. 471].

Як відомо, у вересні 1658 р. Між Україною та Польщею був укладений Гадяцький трактат, за умовами якого перша мала увійти під назвою Великого князівства Руського на правах автономії до складу Речі Посполитої, що таким чином, по суті, перетворювалася на федерацію трьох держав – Польщі, Литви та України. Виговський прекрасно усвідомлював, що докорінна переорієнтація політики Гетьманщини призведе до тяжкої українсько-московської війни, успішне ведення якої можливе лише за дієвого сприяння Варшави. Саме тому він відправляє до польської столиці дипломатичну місію на чолі з П. Тетерею, який був його довіреною особою й відіграв важливу роль у підписанні Гадяцького договору. Короткі відомості про хід українсько-польських переговорів подає Нуає в листі від 29 жовтня 1658 р.: "Вчора Тетеря (*Tettera*), присланий козаками, мав аудієнцію в короля, під час якої він у своїй промові, блискучій і дуже змістовній, сказав, що вважає себе людиною щасливою, бо був обраний своїми, щоб запевнити його величність у "їхній відданості" (це саме його термін), і що три депутати, які його супроводжують, мають підтвердити, що прибули від усіх козаків, щоб висловити свою вірність і покору його величності та його короні. Потім він зустрічався з королевою. Це видатний чоловік з гарною зовнішністю. Він був одягнений в оксамитовий одяг зеленого кольору із золотими гудзиками" [10, р. 460]. Звернімо увагу на те, що козацький емісар вважає за потрібне зустрітися не лише з королем, але й з королевою, розуміючи всю вагу цієї жінки в польській політиці.

Цікаво відзначити, що французький дипломат дає характеристику ще одному видатному діячеві гетьманської адміністрації – Ю. Немиричу, який користувався безумовною довірою Виговського, відіграв надзвичайно важливу роль у підписанні Гадяцького трактату й докладав усіх зусиль для втілення його в

життя, використовуючи свої зв'язки в колах польської шляхти. Нуає в одному з листів до Буйо писав про нього: "Польський шляхтич, ім'я якого я вам не називав, поїхав із козаками й був прийнятий до їхнього гурту. Його звали Немирич (*Niemiericz*). Він, очевидно, соцініанець, один з найрозумніших, тож ви маєте рацію, кажучи, що йому буде складно залишити цю секту. Є такі, котрі думають, що він міг би прийняти сан, щоб стати кардиналом, але мені в це не віриться" [10, р. 504, 519].

Знаменно, що Немирич був близьким другом Терлона. В 1656 р. Той навіть звертався до нього з проханням посприяти йому в наборі 4-тисячного козацького загону на службу до Людовіка XIV. Це збройне формування уряд Мазаріні планував використати у війні з Іспанією, оскільки козаки на той час мали славу хороброго війська, що відзначалося високою боєздатністю, й добре зарекомендували себе на бойовищі, в тому числі й у самій Франції. Проте незабаром військова фортуна посміхнулася французам, й потреба в найманому козацькому корпусі відпала. Іспано-французька війна завершилася перемогою армій молодого Людовіка XIV. У листопаді 1659 р. Між обома державами був укладений так званий Піренейський мир, відзначений у Парижі пишними гуляннями та феєрверками. До речі, свідком цих торжеств на честь перемоги французької зброї став і молодий тоді І. Мазепа [2, с. 61–63]. Треба відзначити, що порозумітися з французами для Немирича не становило великої складності, оскільки певний час він проживав у Парижі, де слухав лекції професорів Сорбонни й навіть отримав ступінь магістра права. Тож французькою мовою цей шляхетний українець володів досконало. Згодом після загибелі Немирича у серпні 1659 р. Терлон із жалем сповіщатиме, що цей "канцлер козаків" (*Chancelier des Cosaques*) був талановитою людиною й "міг би добре прислужитися Франції" [11, р. 69–71].

Дипломатичний зв'язок між Виговським і Марією-Луїзою залишався поживленим і надалі, а сама королева відігравала активну роль у налагодженні тісних взаємин між Гетьманщиною та польським двором. Цікавим є повідомлення Нуає про офіційне запрошення козаками цієї правительки відвідати Україну, про що йдеться в його листі від 3 грудня 1658 р. Автор зазначає: "Козаки засвідчують своє велике бажання бачити королеву у своїй країні й запрошують її здійснити подорож до Білої Церкви (*Bialacerkiew*) на берегах Бористену [явна географічна помилка – Є. Л.]. Вона викликає в них велику довіру. Але, хоч і багато говорять про цей вояж, я не думаю, щоб він був зроблений" [10, р. 472].

У цей час між Гетьманщиною та Московією вже велися відкриті бойові дії. Велике захоплення польського двору викликав швидкий наступ у Білорусі військ І. Нечая. 5 листопада 1658 р. Нуає радісно повідомляє про те, що "Нечай (*Nieczay*), ще один козацький генерал, відбив Могилів і всі міста Білої Русі у московитів" [10, р. 462]. Проте військові успіхи Виговського супроводжувалися значними політичними труднощами. Він, навіть, після розгрому влітку 1658 р. Заколоту М. Пушкаря і Я. Барабаша та повстання дейнеків, підтриманих Москвою, не почувався впевнено. Угода між Україною та Польщею призвела не лише до розриву та війни з Московією і посилення опозиційних настроїв проти володаря булави, але й мала сильну протидію в самій Речі Посполитій серед магнатів і духовенства, представники яких відверто виступали проти союзу з козаками-"схизматиками". Цей потужний виступ шляхетсько-клерикальної опозиції, який знівельював майже всі досягнуті в Гадячі домовленості між Яном II Казимиром і Виговським, відображений й у листуванні Нуає. Зокрема, про несприйняття ідеї союзу корони з козаками, особливо з боку духовенства, йдеться в його листі від 19 листопада 1658 р. [10, р. 465].

Усвідомлюючи невідворотність відплатної акції й спостерігаючи з тривогою, як уряд Олексія Михайловича готує велику армію до карального походу в Україну, гетьман гарячково проводив військові приготування. У протистоянні агресії йому вдалося заручитися підтримкою Речі Посполитої та Кримського ханства. Як свідчить Нуає, на прохання Виговського Ян II Казимир погодився надати йому окремі підрозділи кінноти, які вивільнилися після капітуляції шведського гарнізону Торуня наприкінці 1658 р. [10, р. 497]. У травні 1659 р. Основні домовленості українсько-польського договору були ратифіковані у Варшаві. Щоправда, на відміну від угоди, укладеної за півроку до того у Гадячі, права Гетьманщини були звужені. Проте Виговський не мав ні змоги, ні можливості протестувати проти цього, зважаючи на початок наступу московської армії на Україну та посилення проросійської опозиції. 28 травня Нуає повідомляє із польської столиці: "Мир із козаками в день Вознесіння Господнього [в 1659 р. Це християнське свято припало на 22 травня – Є. Л.] Був урочисто ратифікований і підтверджений присягою о десятій з половиною годині ранку. Всі козаки, стоячи на колінах, після того як король та урядовці принесли присягу в усіх домовленостях, поклялися у вірності та відданості його величності. Вони стояли на колінах навколо олтаря, що був зведений перед королем, котрий возвеличувався на троні. Перед ним лежав молитовник і височіло розп'яття. Лише Немирич, котрий, хоч і прийняв їхню релігію, не забажав тут знаходитись, пославшись на хворобу, щоб своєю присягою не визнати Святої Трійці, в ім'я якої складалася клятва, оскільки його душа завжди залишалася соцініанською. Це саме йому козаки пророчили шлях до Риму [маються на увазі чутки, наведені Нуає, про можливе кардинальство Немирича – Є. Л.]. Він надзвичайно розумний і знає

європейські мови, але я не думаю, щоб Рим міг його повернути в свою віру, тим більше надати червону шапку. Він – удівець і має багатство, що складає близько 200 тис. Ліврів ренти" [10, р. 519].

У цей час величезне московське військо, просуваючись углиб України, наблизилося до добре укріпленого українцями Конотопа й, зазнавши невдачі під час штурму, взяло місто в облогу. Його мешканці та козацький гарнізон під командуванням ніжинського полковника Гуляницького, незважаючи на героїчну тримісячну оборону, перебували на межі відчаю. Врятувати їх від завойовників міг лише швидкий підхід армії гетьмана. Як відомо, 8 липня (28 червня) 1659 р. На річці Соснівці під Конотопом відбулася генеральна битва між військами Виговського та арміями Трубецького та Ромодановського. Незважаючи на перевагу супротивника, коаліційні українсько-татарські сили змогли завдати нищівної поразки загарбникам.

У переможній реляції про цю подію 9 серпня 1659 р. Нуає радісно повідомляв із Варшави: "Наші козаки при допомозі татар одержали велику перемогу над московитами. Ті втратили 8 000 чоловік загиблими і величезне число полоненими, яких, не залишивши жодного, хан наказав обезголовити, кажучи, що тільки мертві вони не роблять шкоди" [10, р. 535–536]. Отже, варварське жорстоке знищення полонених, яке, на жаль, було досить поширеною практикою того часу, Нуає повністю відносить на рахунок кримців.

За тиждень після того, отримавши детальнішу інформацію про перебіг битви, Нуає зазначав: "Ми вже маємо підтвердження від кур'єра про великий розгром московитів. Я скажу більше, генерал Виговський повідомляє у своєму другому листі, що московська армія нараховувала 150 000 чоловік, з яких 17 000 залишилися назавжди на цьому місці, а решта, що була в резерві, 20 000 чоловік, були зачинені в укріпленому таборі й загинули чи розбіглися. Було проведено облогу цього табору й відправлено армійський корпус на Московію, щоб навести там страху та завадити втікачам возз'єднатися. Велику різню пояснюють бажанням хана перед поверненням до Криму, вперше не залишити в живих жодного ворога, який був розбитий, бо, можливо, серед них виявиться особисто цар. Тож в усій цій війні ми маємо найбільш вірних друзів і найменш зацікавлених у ній, тобто татар, які, як я гадаю, ведуть її через політику" [10, р. 537].

Про тяжкість поразки царського війська та серйозність її політичних наслідків для Московії свідчать намагання уряду Олексія Михайловича прискорити укладання миру з поляками, переговори про який Москва перед тим проводила неохоче. 25 листопада 1659 р. Нуає пише: "Причиною сумирності московитів є велика поразка, якої вони зазнали з боку наших козаків і хана. Після цієї битви, про яку ви знаєте, було вбито чи забрано в неволю 400 000 чоловік з Московії. Один з їхніх посланців зараз тут і наполягає на мирі" [10, р. 557].

Звичайно, людські втрати Московії занадто перебільшені, але можна повірити, що вони дійсно були великими. Гіркий результат Конотопської битви міг привести державу Олексія Михайловича до тяжких наслідків. Проте перемога військ Виговського під Конотопом значною мірою виявилася для гетьмана пірровою. Проти нього посилюється внутрішня опозиція, що гуртується навколо Ю. Хмельницького, використовуючи славне ім'я його батька. В серпні 1659 р. Від рук антигетьманськи налаштованих козаків гине найближча до нього довірена особа – Немирич, а за два місяці потому зрікається булави й сам Виговський. Причини втрати гетьманом влади після гучної перемоги також відображені в листах Нуає, хоча подані вони досить спрощено й поверхово. 18 жовтня 1659 р. Він писав із Варшави: "Маємо нове заворушення посеред наших козаків, яке пов'язане з їхніми внутрішніми справами. Одні з них приєдналися до сина покійного Хмельницького й не підтримують уряд Виговського, який став спадкоємцем того і воєводою короля. Ці знаки поваги разом із подарунками, які йому були вручені, а також князівство Сіверське (*le duché de Séverie*) викликали заздрість між іншими до нього. Тому ми відправляємо туди загони й обіцянки, бо знаємо, що це повстання на руку австрійцю, турку та московиту, які не забаряться скористатися нашими труднощами" [10, р. 551–552].

Після зречення Виговського Ю. Хмельницький вкотре повертає вектор політики Гетьманщини у промосковському напрямі. Козаки "знову зав'язали приязнь із московитом", – відмічає 13 грудня 1659 р. Нуає [10, р. 561–562]. Це викликає сильне занепокоєння та стурбованість у Польщі. Тим більше, що, оговтавшись від Конотопської поразки, армія царя вирушила в новий похід на захід. Тривожними передчуттями пронизаний останній лист французького дипломата, відправлений із Гданська, куди він змушений був евакуюватися з Варшави, й датований 27 грудня 1659 р.: "Ми маємо інші новини, досить погані. Через те, що козаки знову повстали, московити увійшли до країни, захопили Гродно та двічі штурмували замок. Якби вони прийшли трохи раніше, то, кажуть, могли спалити й Варшаву. Оскільки немає жодного загону, який міг би їм завадити спрямувати сюди 10 чи 12 тисяч вершників, королева приготувала карети та повозки, щоб вивезти за потреби звідси релігійних французенок і меблі, які вона тут мала. Я також підготував 15 коней, утримання яких тут є дуже дорогим, щоб вивезти все, що в мене тут є, до Торуня. Якщо Вісла не візьметься кригою, ми зможемо уникнути цього страхіття, але зараз мороз мостить дороги через усю країну.

На Русі знову ж таки московити, що поєдналися з козаками й загрожують обложити Львів. Це змушує нас шукати миру з одним із наших ворогів" [10, р. 569–570].

Цей лист Нуає є останнім в опублікованій кореспонденції Буйо.

Подальші події великої війни за Україну змусили знекровлену Річ Посполиту укласти мир спочатку зі Швецією (1660), а згодом і з Московією, у вигляді Андрусівського перемир'я (1667), сумним наслідком якого став польсько-російський розподіл України по Дніпру, остаточно закріплений умовами Вічного миру (1686).

Листи французького дипломата Нуає за 1655–1659 рр., які раніше були майже невідомі вітчизняній історіографії, дозволяють краще зрозуміти перебіг військових дій в Україні в цей період, глибше усвідомити вплив цих подій на життя та діяльність польського королівського двору, а також побачити їх місце та значення в міжнародній дипломатії того часу.

Література

1. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан // Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме ; пер. З фр., приміт. Та передм. Я. І. Кравця. – Львів : Каменяр, 1990. – 301 с.
2. Борщак І. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана : / Упоряд. Л. Ю. Копань ; пер. З фр. – К. : Рад. Письменник ; Журн. "Київ", 1991. – 316 с.
3. Наливайко Дмитро. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Дмитро Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 578 с.
4. Шевальє п'єр. Історія війни козаків проти Польщі / п'єр Шевальє ; пер. З фр. Ю. Назаренко. – К. : Томіріс, 1993. – 224 с.
5. Beauplan Guillaume Le Vasseur de. Description d'Ukraine / Beauplan Guillaume Le Vasseur de Introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky. – P. : L'Harmattan, 2002. – 158 p.
6. Chevalier Pierre. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine, Païs, Moeurs, Gouvernement & Religion. Et un autre des Tartares Précopites. Part I. Discours des Pays, Moeurs, Gouvernement, Origine & Religion des Cosaques. Part II. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. – P. : Chez Thomas Jolly, 1668. – 300 p.
7. Le Laboureur S. De Bleranval J. Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschalle de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, & sur-intendante de sa conduite. Partie II. Traité du royaume de Pologne, de ses provinces, de leur gouvernement ancien & moderne, de leurs princes particuliers, & de leur union sous une mesme couronne. – P. : Chez la Vesue Jean Camusat et Pierre Le Petit, imprimeur ordinaire du roy, rue Saint Jacques, à la Toison d'Or, 1647. – 280 p.
8. Linage de Vauciennes P. Mémoires. De ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1649 jusqu'à l'année 1652. Tirés des dépêches de Monsieur Chanut, ambassadeur pour le roy en Suede, par Linage de Vauciennes. Tome II. – Cologne : Chez Pierre Marteau, 1677. – 490 p.
9. Linage de Vauciennes P. L'origine veritable du soulèvement des Cosaques contre la Pologne. – P. : Chez François Clousier et Pierre Aubouin, 1674. – 210 p.
10. [Noyers Pierre des]. Lettres de Pierre des Noyers, secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague, princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir à l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 à 1659. – Berlin : Librairie de B. Behr, 1859. – 600 p.
11. [Terlon Hugues de]. Memoires du chevalier de Terlon. Pour rendre compte au Roi, de ses Negociations, depuis l'année 1656 jusqu'en 1661. –1681.
T. I. – P. : Chez Claude Barbin, 1681. – 620 p.

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

Євген Луняк

ФЕОДОСІЙ СПАСЬКИЙ: НІЖИНСЬКИЙ ПЕРІОД БІОГРАФІЇ

Феодосій Спаський,
студент Ніжинського Історико-
філологічного інституту
імені князя Безбородька

Одним із відомих культурних, наукових і релігійних діячів революційної російської еміграції у Франції був Феодосій Георгійович Спаський (1897–1979). Його перу належить ґрунтовна монографія "Русское литургическое творчество", що вийшла російською мовою в Парижі в 1951 р. [1]. У 2008 р. Ця фундаментальна праця була перевидана в Москві Видавничою радою Російської Православної Церкви разом із серією статей Спаського з тієї ж тематики. У передньому слові до цього видання було зазначено, цитуємо мовою оригіналу: "Данное исследование до сих пор остается единственным сводным трудом, посвященным русскому литургическому творчеству" [2]. Безумовно, цей твір має велике значення для вивчення руської православної літургії, а також духовної культури та церковної історії взагалі. На жаль, ім'я Феодосія Спаського, знаного раніше переважно в російських емігрантських колах, було майже невідоме в Росії та Україні, найбільших православних країнах, яких у першу чергу стосувалася його дослідницька праця. Це зумовлюється пануванням атеїстичної (дослівно, безбожної) комуністичної влади в Радянському Союзі та апріорним відкиданням всього того, що походило з кіл її "ідеологічних опонентів". Лише з недавнього часу ім'я Спаського, як і імена багатьох інших видатних діячів еміграції, отримало змогу повернутися до широкого загалу.

Незважаючи на важливе місце, яке посідала ця людина в інтелігентських і священницьких колах серед вигнанців з колишньої Російської імперії у 1920-х – 1960-х рр. У Парижі, її життєпис зараз уявляється доволі скупо. До Франції Феодосій Спаський, як і тисячі інших емігрантів із колишньої імперії Романових, охопленої революцією, потрапив через Балкани, де проживав у 1920–1925 рр. У щойно створеному Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців, яке згодом отримало назву Югославії. Був активним членом "Російського студентського християнського руху" ("Русское студенческое христианское движение"). Ця громадська організація, заснована в 1923 р. Завдяки об'єднанню різноманітних студентських гуртків, охопила християнську еміграційну молодь із майже всіх європейських країн, де перебували вигнанці з колишньої Російської імперії. На чолі молодіжного християнського руху став видатний філософ-богослов Сергій Миколайович Булгаков (1871–1944), висланий Ленінінм із СРСР.

Нове суспільне утворення декларувало свою аполітичність. До його лав могли вільно вступати молоді люди, що сповідували діаметрально протилежні політичні погляди: від консервативного монархізму до радикального соціалізму та комунізму. Головним принципом участі у "Російському студентському християнському русі" був захист традицій християнського благочестя та євангельської моралі. В Белграді, де було зосереджено багато представників так званої "білої" еміграції, існувала досить потужна молодіжна православна громада, до якої входили такі визначні діячі російської закордонної релігійно-просвітницької інтелігенції, видатні теологи, як Костянтин Едуардович Керн, відомий згодом як архімандрит Кіпріян (1899–1960), Микола Михайлович Зернов (1898–1980), [Микола Миколайович Афанасьєв](#) (1893–1966), Василь Васильович Зеньковський або Зеньківський (1881–1962), Сергій Сергійович Безобразов, пізніше єпископ Касіян (1892–1965) та ін. Саме з цього гурту в сербській столиці виникло російське православне братство, назване на честь преподобного Серафима Саровського. Активним учасником цього кола був і Феодосій Спаський.

Проте життя в Белграді виявилось тяжким: безгрошів'я, злидні, відірваність від можливості вести продуктивну інтелектуальну та творчу роботу. Саме це спонукало багатьох вигнанців шукати кращої долі в

інших країнах. У середині 1920-х рр. Найбільшим центром російської еміграції стала французька столиця. Восени 1925 р. В Парижі був створений і розпочав свою діяльність Свято-Сергіївський богословський інститут, який діє й понині. Тоді ж у Парижі був започаткований часопис "Вестник русского студенческого христианского движения" (з 1974 р. – "Вестник русского христианского движения"), першим редактором якого став Микола Зернов.

Відкриття цього науково-просвітницького та культурно-релігійного закладу відбулося за активної участі "Російського студентського християнського руху". Найвидатніші діячі його белградського осередку пов'язали своє життя з долею інституту. Наприклад, всі названі особи: Керн (Кіпріян), Зернов, Афанасьєв, Зеньковський, Безобразов (Касіян) і Спаський викладали в цьому закладі та обіймали в ньому різні адміністративні посади. Всі вони, за винятком Зернова, закінчили свій земний шлях в Парижі та були поховані на місцевому російському цвинтарі в Сент-Женев'єв-де-Буа [3].

Про життя Феодосія Спаського у Франції знаємо небагато. Переїхавши до Парижа, він став одним із перших слухачів Свято-Сергіївського богословського інституту, який закінчив у 1928 р. Згодом працював тут бібліотекарем, потім викладав сектознавство, історію розколу, латинську та грецьку мови, літургіку та Святе Письмо Нового Заповіту. З 1943 р. Був скарбником інституту, що свідчить про високу довіру до нього. Крім того, Феодосій Георгійович служив псаломщиком у православній Свято-Введенській церкві в Парижі та керував місцевим чоловічим хором. Його культурно-релігійна та науково-просвітницька подвижницька робота тривала до смерті 6 квітня 1979 р. [4].

Зазначимо, що діяльність Спаського у Франції в колі російської еміграції відбувалася в тісному оточенні його земляків із України. Його ровесник Микола Афанасьєв був корінним одеситом і потрапив за кордон після поразки антирадянських збройних сил на півдні України, а Василь Зеньковський походив із Проскурова (нинішній Хмельницький), довгий час жив у Києві, де в 1918 р. Був міністром віросповідань в уряді гетьмана Павла Скоропадського.

Відзначимо також, що до Франції переїхало багато відомих діячів Української революції, таких як Симон Петлюра, Нестор Махно, Володимир Винниченко, Олександр Шульгин та ін.

У родині вихідців із України народився майбутній прем'єр-міністр Франції у 1992–1993 рр. При президенті Франсуа Міттерані, активний учасник Руху Опору п'єр Береговуа, або Петро Адріанович Береговий (1925–1993).

Відзначимо, що, крім Спаського, у Франції можна нарахувати кількох знаменитих його земляків із Ніжина. Так, родом із цього міста була відома російська балерина Ольга Хохлова (1891–1955), дружина Пабло Пікасо, та російський генерал Микола Скоблін (1894–1937 чи 1938). Із Ніжином пов'язане й дитинство відомої російської поетеси Зінаїди Гіппіус (1869–1945), тіло якої також знайшло свій останній спокій на російському цвинтарі в Сент-Женев'єв-де-Буа, поряд із могилою її чоловіка Дмитра Мережковського [5].

Щоб краще зрозуміти обставини, що спонукали Спаського залишити батьківщину в 1920 р., треба звернутися до попереднього періоду його життя, який майже повністю пов'язаний із Ніжином. На щастя, в Ніжинському архіві збереглася особиста справа студента місцевого інституту Феодосія Спаського, яка дозволяє точніше встановити деякі віхи його дитинства та юності.

Як відомо, майже в усіх доволі стислих життєписах Феодосія Георгійовича подається інформація, що він народився 23 травня 1897 р. В Ніжині. Це повністю відповідає свідченням архівних документів [6]. Проте необхідно відмітити, що дата в них подана за старим стилем, тоді як більшість дат у сучасних біографіях Спаського наведені вже за новим. Тож правильніше буде позначити, що Феодосій народився 23 травня (4 червня) 1897 р. В родині "священника Свято-Миколаївської церкви м. Ніжин Георгія Івановича Спаського та законної дружини його Юлії Миколаївни" [7]. Через шість днів після народження хлопчик був охрещений. Як свідчить документ, "восприемниками были студент Нежинского историко-филологического института князя Безбородко Аркадий Иванович Спасский [дядько хлопчика – Є. Л.] И дворянка-девица Екатерина Ивановна Карпенко. Таинство крещения совершал священник Димитрий Стопановский с соборным причтом" [8].

Родина Спаських мала давнє священницьке коріння. Представники цього відомого роду відправляли Божу службу переважно на Чернігівщині. Батько Феодосія Георгій Іванович відзначався розумом і високоморальною поведінкою, був людиною відповідальною, працюютою, але при цьому доброю та привітною. Під час єврейських погромів, що мали місце в період революції, за спогадами очевидців, він особисто брав участь у порятунку євреїв від жорстоких розправ.

За мірками того часу батько зміг забезпечити сім'ї пристойний життєвий рівень. Згідно з послужним списком, Георгій Іванович Спаський мав будинок і два флігелі в Ніжині. Хоча родина була немаленькою: в 1891 р. Народилася донька Євгенія, а далі четверо синів: в 1894 р. – Георгій, в 1897 р. – Феодосій, в 1901 р. – Василь і нарешті в 1904 р. – Іван. До речі, останній став відомим істориком, видатним фахівцем у галузі

нумізматики, довгий час працював головним зберігачем відділу нумізматики в Ермітажі. Ніжинський краєзнавчий музей, над створенням якого він працював наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Нині носить ім'я Івана Георгійовича Спаського. А 1 жовтня 2010 року на будинку Спаських у Ніжині було відкрито меморіальну дошку. Ця подія була приурочена до проведення Перших міжнародних Спаських читань, що відбулися в Ніжині за участі науковців України та Росії і представників родини Спаських.

Всі діти Георгія Івановича та Юлії Миколаївни отримали гарну освіту. В родині була велика бібліотека. Природно, багато книг було з церковної історії та богослужбової практики. Безумовно, батьківське виховання наклало великий відбиток на світогляд маленького Феодосія, або Досі, як його називали близькі. В десятирічному віці хлопчик вступив в Ніжинську гімназію, де навчався з серпня 1907 до квітня 1915 р. В атестаті зрілості Феодосія Спаського було відзначено його зразково поведінку, хоча навчальні успіхи були дещо скромнішими. З 12 оцінок в атестаті "відмінними" були лише 5, решта "добри", крім математики, яка була оцінена "задовільно". Відзначимо, що найкращі успіхи він мав із грецької мови, Закону Божого та історії – саме тих дисциплін, які в майбутньому визначать його фах [9].

23 червня (за старим стилем) 1915 р. Датована заява вісімнадцятирічного Феодосія про вступ до Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя Безбородька на класичне відділення. Він був зарахований як своєкоштный студент. Зауважимо, що кілька представників роду Спаських закінчили саме цей вищий навчальний заклад. Так, у списках студентів Ніжинського інституту натрапляємо одночасно з Феодосієм на імена його двоюрідних братів Григорія та Олексія Спаських.

На жаль, закінчення гімназії та вступ до інституту припали на тяжкі роки Першої світової війни. Як і інші ровесники, Феодосій був приписаний до військової дільниці. Хід війни заважав нормальному навчанню юнака в інституті. "Военное присутствие" обрало кожний потенційного новобранця, зважаючи на дефіцит підготовлених кадрів у військах. У 1916 р. Спаський тимчасово перериває свої студії і включається в допомогу армії. Юнак працює в харчово-перев'язувальному загоні Південно-Західного фронту, що підпорядковується Всеросійському земському союзу допомоги воїнам, на посаді помічника завідувача транспорту [10]. Очевидно, саме тоді у хлопця зав'язалися знайомства в колі офіцерів, багато з яких, не сприйнявши більшовицької влади, вступають у боротьбу з нею та, зазнавши поразки, змушені будуть емігрувати.

Після початку революції 1917-го та припинення бойових дій на німецькому фронті Феодосій повертається до навчання. Проте коштів для цього тепер катастрофічно не вистачає. Постійні зміни влади в Україні також не сприяють розвитку освітньої галузі, дестабілізуючи суспільно-політичну та економічну ситуацію. Певний лад у системі вищої освіти відновлюється лише в часи гетьманату Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.). Велика заслуга у цих позитивних змінах може бути віднесена на рахунок видатного історика Миколи Прокоповича Василенка, який був міністром просвіти в гетьманському уряді. Є свідчення, що, крім українських університетів у Києві, Кам'янці-Подільському та Катеринославі, тоді мав відкритися український університет у Ніжині на базі місцевого Історико-філологічного інституту, але цей намір не здійснився через падіння гетьманського режиму.

Не маючи змоги сплачувати за навчання, 21-річний студент III курсу Феодосій Спаський у вересні 1918 р. Пише заяву на ім'я директора інституту з проханням перевести його на казенний кошт, якщо його навчальні успіхи відповідають умовам переведення. Принагідно відзначимо, що 1918-й мав би бути четвертим роком студій Спаського в Ніжинському інституті, проте він згяв рік на допомогівій службі в армії. До заяви була докладена виписка з оцінками студента з 12 дисциплін. Результати навчання в інституті приблизно подібні до гімназійних. Так, з 12 оцінок половина "відмінні", решта – "добри", крім римської історії, з якої стоїть "задовільно". Знову ж таки, відзначимо успіхи молодого чоловіка з Закону Божого та церковнослов'янської мови. Ці результати дозволили Спаському потрапити до складу казеннокоштных студентів. На заяві стоїть резолюція олівцем "дать стипендию" [11]. Відзначимо, що саме в той час до освітніх програм вводяться курси української мови та літератури, а також історії України.

Однак завершити навчання в Ніжинському інституті та отримати диплом про вищу освіту Феодосію Спаському так і не судилося. Після падіння режиму Скоропадського в Україні в грудні 1918 р. На короткий час прийшла до влади Директорія. Проте вже 23 січня 1919 р. Стрімким ударом Ніжин захопили більшовицькі загони Таращанського полку під командою Василя Боженка, які вели наступ на Київ [13].

Громадянська війна майже повністю паралізувала освітній процес в Україні. Навчання в інституті кількаразово призупинялося, а найбільше приміщення закладу часто використовувалося не за призначенням: як військовий штаб чи полковий шпиталь. Радянська влада, декларуючи відділення церкви від держави, майже одразу повела наступ на релігію, яка трактувалася нею як "опіум для народу". Знищення над служителями культу, вірою та релігійними традиціями стали звичайною практикою того часу.

Що робив Феодосій Спаський у той час, достеменно сказати важко, але у квітні 1919 р. Він ще навчався на III курсі інституту, про що свідчить довідка, видана йому 23 квітня того року [13]. Це останній документ в особовій справі студента Феодосія Спаського, більше свідчень про нього в ній немає.

Відомо, що з серпня до листопада 1919 р. В Ніжині панували денікінці. Вони проводили енергійну, часто насильницьку, мобілізацію до лав своєї Добровольчої армії. Поза сумнівом, був мобілізований до армії Денікіна і 22-річний Спаський, який уже мав певний досвід служби у допомогівих армійських частинах.

Поразка білого руху в 1920 р. змусила молодого чоловіка назавжди залишити батьківщину та вирушити на чужину. На щастя, йому вдалося розкрити свій дослідницький і мистецький талант через кілька років у Парижі.

Як зазначалося вище, ніжинська громада вшанувала свого земляка відкриттям меморіальної дошки на будинку, де він народився та виріс. Ім'я Феодосія Георгійовича Спаського тут стоїть поруч із іменами інших достойних представників його видатної родини: батька Георгія Івановича, сестри Євгенії та брата Івана.

Література

1. Спасский Ф. Г. Русское литургическое творчество / Ф. Г. Спасский. – Париж, 1951. – 318 с.
2. Спасский Ф. Г. Русское литургическое творчество / Ф. Г. Спасский. – М. : Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2008. – 544 с.
3. <http://zarubezhje.narod.ru/org/stserge.htm>; <http://r-g-d.ru/S/sofronov.htm>. – Назва з екрана.
4. [Forum.vgd.ru/398/15665/10.htm?A](http://forum.vgd.ru/398/15665/10.htm?A). – Назва з екрана.
5. Луняк Євген. "Ніжинці" у Франції / Євген Луняк // Ніжинська старовина : збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – Вип 9 (12). – К., 2010. – С. 47–65.
6. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (вдалі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 2019, арк. 1, 2, 5 зв.
7. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2019, арк. 2.
8. Там само.
9. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2019, арк. 9.
10. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2019, арк. 16.
11. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2019, арк. 20.
12. Чернігівщина : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УРЕ, 1990. – С. 496.
13. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2019, арк. 19.

Світлана Шевченко

ДІЄПРИКМЕТНИК У НАРОДНИХ ПІСНЯХ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Дієприкметник як дієслівно-іменне утворення неодноразово був об'єктом наукового вивчення. Семантичні й граматичні його особливості зумовлені тим, що він передає поняття наявних ознак, проте не статичних, а динамічних або з елементами динаміки, указуючи на стан об'єкта дії в результаті її виконання.

Спектр питань, пов'язаних із дослідженням дієприкметника, охоплює визначення його частиномовної належності (О. Востоков, О. Потєбня, Ф. Буслаєв, О. Шахматов, В. Виноградов, О. Пешковський, С. Абакумов, Г. Гнатюк, І. Кучеренко, І. Вихованець), синтаксичної валентності (Г. Багірова, Н. Вітрешко), словотвірних можливостей (А. Бахарев, Л. Калакуцька, Д. Гринчишин, В. Лопатін), структурно-семантичної ролі в межах окремого речення (В. Русанівський, О. Богданович, В. Колесников). Проте проблема визначення категоріального статусу цього утворення не розв'язана в україністиці й дотепер. У граматиках знаходимо три тлумачення дієприкметника: найчастіше як дієслівної форми, як прикметника дієслівного походження, як змішаної (гібридної) частини мови. Кожну з наведених концепцій, на думку І. Вихованця й К. Городенської, зорієнтовано на частину вживань дієприкметника, тоді як він у граматичній системі сучасної української літературної мови виразно розчленовується на прикметникові й дієслівні утворення [1, с. 146]. Отже, дієприкметник потребує комплексної (семантичної, морфологічної та синтаксичної) кваліфікації для адекватного визначення його граматичної своєрідності в українській мові.

Саме тому актуальним вважаємо вивчення специфіки використання дієприкметників у текстах різних типів, зокрема фольклорних. Об'єктом нашого дослідження є дієприкметники в народних піснях Чернігівщини, що охоплюють цикли календарних і родинно-побутових пісень та класичні зразки необрядової лірики з її широким діапазоном та різноманітними жанровими розгалуженнями. Джерельна база розвідки – збірка "Народні пісні Чернігівщини у запису В. В. Дубравіна" [4]. З'ясування семантико-граматичних особливостей партиципних утворень у фольклорному мовленні названого ареалу, аналіз перехідних процесів в системі частин мови, а також стилістичні функції дієприкметників у народних піснях Чернігівщини і є метою нашої статті.

В основу класифікації дібраного ілюстративного матеріалу покладено положення про функціональну неоднорідність дієприкметника [1, с. 146]. За цією ознакою виділено два типи дієприкметникових утворень – прикметникові та дієслівні.

Активні дієприкметники минулого часу доконаного виду виражають ознаку предмета за відношенням до виконуваної ним дії та узгоджуються з іменниками – назвами виконавців дій або носіїв станів [5, с. 393]. У сучасній українській літературній мові цей різновид репрезентують форми із суфіксом **-л-**, як-от: *виліяний, посивілий, пожовклий* тощо. У народних піснях Чернігівщини таких утворень не виявлено. Лише в атрибутивній функції в досліджуваних фольклорних текстах уживається реліктова форма таких дієприкметників із суфіксом **-ш-** у повній нестягненій формі: *"Сплять ставки, де заросшії віти, Вітерець в верболозах заснув"* [4, с. 393].

Найчисленнішу групу становлять пасивні дієприкметники, що виражають ознаку за відношенням до дії, що поширюється на інший предмет. Вони утворені від основи інфінітива дієслів доконаного (рідше – недоконаного) виду за допомогою суфіксів **-н-** (**-ен-**, **-єн-**), **-т-**. Високою продуктивністю відзначаються дієприкметники, ужиті в атрибутивній функції. Такі форми узгоджуються з іменниками – назвами відповідних дій, наприклад: *"Ой у полі на горбочку, де нескошена трава, Там стояло дві тополі, Похилилася одна"* [4, с. 343]; *"І прийшла довгождана весна"* [4, с. 346]; *"А моє кохання Та ще й невеличке, Воронії коні, Мальована брчка"* [4, с. 254]. Зрідка вони виконують предикативну функцію: *"Уже твоя головонька завитая, гу-ї!"* [4, с. 130]; *"Чисті озера Загорожені, Нігде козі пить, Хотять козу вбить"* [4, с. 56]; *"Сама молода, заручена, Заручена, невінчена"* [4, с. 30]; *"У нього синочок як намальований"* [4, с. 49]; *"Коса моя розплетена, Її подружка розплела, А на очах бринить сльоза, То впала ранняя роса"* [4, с. 208]. Деякі партиципні утворення зберегли старослов'янську фонетичну рису (сполуку **-жд-**, який в українській мові відповідає **-дж-**) й діалектне оформлення, як-от: *"Одно дитя народжѡннеє, А другеє присужѡннеє"* [4, с. 126].

Специфічною рисою народних пісень чернігівського ареалу є переважання повних нестягнених дієприкметників, які часто нанизуються в одному контексті, що зумовлено особливостями суміжного римування, порівняймо: *"Щоб у тебе курятина жареная, Щоб у тебе гусятина вареная, Щоб у тебе горілочка на меду, Я до тебе дружечок приведу"* [4, с. 108].

Пасивні дієприкметники в повній нестягненій формі трапляються рідко в аналізованих фольклорних текстах: *"То не пір'я, то дівоцькая краса, Нашой Маші нерозчесана коса"* [4, с. 310]; *"Пора, Танечка, вбираться, З родним таточком прощаться. Коні вже запряжені І вози завернуті. Гу!"* [4, с. 160]; *"Іхали низом, низом, закидана доріженька хмизом"* [4, с. 141]. Помічено, що серед них переважають предикативні утворення, наприклад, у понеділковій пісні ("перезві") *"Ой там на горі"* з весільного обрядового циклу в одному контексті вжито кілька дієприкметників у присудковій функції, як-от: *"Вчора звечора Да й украдена Любая дитина. Гу!"*; *"Да й украдена, Да й поведена В чужую сторонку. Гу!"*; *"Вчора звечора Да й приведена Любая дитина. Гу!"* [4, с. 166–167].

Уживаючись у ролі присудка, такі форми найповніше реалізують свої дієслівні ознаки, наприклад: *"Оддай мене, батько, за кого я важу, Сім раз на день буду бита, нікому не скажу"* [4, с. 273]. Дієприкметник недоконаного виду *"битий"* у функції означення втрачає дієслівні ознаки й переходить у прикметник: *"– Ой горе тій чайці, горе тій небозі, що вивела часняток при битій дорозі"* [4, с. 202].

Слід зазначити, що ад'єктивація дієприкметників – типовий приклад конверсії – живий і актуальний процес в українській мові, широко використовуваний у художніх текстах як один із шляхів створення нових зображальних засобів. У лінгвістичній літературі немає єдиного погляду на це явище. Традиційно вважають, що ад'єктивований – це "такий, що одержав структурно-семантичні ознаки прикметника", а дієприкметник оякіснений (ад'єктивований) – це "прикметник девербативний (віддієслівний), виведений від дієслівної основи, який збігається формою з дієприкметником" [2, с. 34, 363]. В аналізованих контекстах атрибутивні пасивні дієприкметники втрачають процесуальні ознаки та ад'єктивуються, порівняймо: *"Є у мене коні, мальована брчка, люблять мене хлопці, що я невеличка"* [4, с. 236]; *"Під сосною стоїть дівчина смучена"* [4, с. 124].

Процесові ад'єктивації сприяє також подвійна природа дієприкметника, його формальна й функціональна подібність до прикметника. Унаслідок переходу відбуваються семантичні зрушення і, як додатковий чинник, – зміна лексичного оточення слова. Проаналізований нами ілюстративний матеріал дозволяє погодитися з думкою, що переходять у прикметники насамперед одиничні препозитивні дієприкметники недоконаного виду, як-от: *"У неділю рано-пораненько, Матусенько, йди, Спить п'яниця в рубленій коморі, Гляди ж його та й не розбуди"* [4, с. 310]. Постпозиція дієприкметника-означення акцентує на ньому увагу, виділяє з тексту інтонаційно, чим досягається більша значущість інформації, яку він передає: *"І прийшов той вже рік довгожданий"* [4, с. 346]; *"Бери дитя народжене, На руки приймай"* [4, с. 42].

Найчастіше піддаються ад'єктивації пасивні дієприкметники із суфіксами **-н-** (**-ен-**, **-єн-**), **-т-**. Це пов'язано з їх семантикою: перехідні дієслова, від яких вони творяться, характеризуються ширшим колом переносних значень, що є вагомою передумовою перехідності. Важливим є також граматичний критерій: у пасивних дієприкметниках значно послаблені часові й станові ознаки внаслідок відсутності в українській мові відповідних опозицій.

Народні пісні чернігівського ареалу засвідчують різноманітну гаму текстового вживання дієприкметників. Проаналізований фольклорний матеріал дозволив виявити певні тенденції у використанні партиципних утворень: переважання пасивних форм над активними (притаманне й сучасній українській мові), атрибутивних конструкцій над предикативними, препозитивних дієприкметників над постпозитивними, домінування повних нестягнених форм, що є специфічною рисою пісенного мовлення, а також збереження архаїчних та реліктових форм і загальну тенденцію до розвитку ад'єктивованих значень в одиничних препозитивних дієприкметниках.

Література

1. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики укр. Мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Унів. Вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
2. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові / Галина Макарівна Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1982. – 248 с.
3. Жовтобрюх М. А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції (ретроспективний огляд) / Михайло Андрійович Жовтобрюх // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 312.
4. Народні пісні Чернігівщини у запису В. В. Дубравіна / упорядник В. Г. Дубравіна. – Чернігів : ДКП РВВ, 2001. – 364 с.
5. Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
6. Українська мова : енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 750 с.

Рольф-Дітріх Кайль

ГОГОЛЬ

З м і с т

Ім'я, походження, батьківщина
Спогади дитинства
Шкільні трагедії і комедії
Із Ніжина в Петербург
Дебют
Старший учитель та ад'юнкт-професор
Слава й розчарування комедіографа
Рим – батьківщина душі
"Мертві душі"
Фатальна книга
Боротьба за твір до кінця
Примітки
Бібліографія

Ім'я, походження, батьківщина

"Не мала ріка Дністер, і багато на ній
Заток, річкових густих очеретів, мілин
Та глибокодонних місць; блищить річкове
Дзеркало, над яким лунає дзвінке ячання
Лебедів, і гордий гоголь прудко несеться
По ньому..."

("Тарас Бульба")

Гоголь – наголос на першому складі – є типово українським ім'ям. На відміну від більшості російських імен у нього немає закінчення, яке б вказувало на нього як прізвище, воно складається лише з одного слова, що функціонує в мові як самостійне. Вже сама його форма (початково щось на кшталт прізвиська) справляє на росіянина легке комічне враження, яке стає ще більш виправданим, коли в такого

імені є значення, яке важко поєднується з людиною. Гоголь часто використовував у своїх творах комічну дію подібних імен, зокрема, коли в "Ревізорі" він називає чиновника Суницею (Земляника) чи одного із залицяльників в "Одруженні" Яєшнею, не кажучи вже про список персонажів імен у "Мертвих душах". Його власне ім'я позначає водоплавного птаха (*Viscerhala clangula*). До того ж існує ще й російське прислів'я: "выступать големом", яке має значення "ходити чинно та поважно". Російському літераторові з подібним іменем майже неминуче судилося стати коміком.

Проте ім'я не було чимось неминучим. Гоголь свідомо вибрав його з двох імен, які мали його батько та дід: Гоголь-Яновський. Таким чином він відмовився від польського і вибрав українське, яке водночас було куди комічнішим та фантастичнішим, і в молодому віці він намагався виправдати, щонайменше, ідіоматичне значення цього імені.

Все, що можна було встановити після смерті знаменитого носія даного імені, має такий вигляд, нібито ім'я Гоголь зовсім не належало його сім'ї. Лише дід письменника додав його до власного прізвища Яновський, і ця зміна прізвища видається частиною хитро задуманого маневру, який блискуче вдався і мав наслідком те, що в 1792 р. Сім'я була занесена до родового списку імен Київської губернії і тим самим була підтверджена її шляхетність. З цією метою його дід Афанасій Яновський роздобув "документ", згідно з яким польський король Ян Казимір в 1674 р. (тобто через шість років після зречення від престолу!) Подарував село козацькому полковнику Андрію Гоголю з Могильова за вірну службу. З тогочасних хронік відомо, що в Могильові дійсно був полковник Гоголь, але звали його не Андрій, а Євстафій... (Ці обидва імені Андрій та Остап Гоголь вибрав для синів свого козацького полковника Тараса Бульби). Подібні фальшування з метою отримання дворянства і тим самим права на володіння землею та кріпаками зустрічалися в тогочасній Україні, щойно пристосованій до норм Російської імперії, на кожному кроці. В часи правління Катерини II подібним чином про своє польське шляхетство заявило близько 100 000 українських поміщиків.

Дід Гоголя не був винятком. Проте він був ним, коли взяти до уваги той факт, що він не належав до поміщиків і до того ж не був козаком. Його родовід можна прослідкувати лише до двох поколінь. Найстаріший з його предків з батьківського боку не мав прізвища, його звали Іваном, і він був православним священиком у Полтавській області. І лише його син Дем'ян взяв собі прізвище Яновський (напевне, через польську форму імені батька – Ян). Він також був попом, і всі його сини та онуки звалися Яновськими і були попами (що дуже суперечить шляхетному походженню). І лише його син Афанасій вибрав інший шлях. Він скористався знаннями, отриманими в Київській духовній академії, щоб як знавець іноземних мов розпочати світську кар'єру, де він став полковим писарем і дослужився до звання секунд-майора (8 чин в таблиці про ранги Російської імперії). Йому навіть вдалося через одруження поріднитися з верхівкою козацької старшини України, хоча й дещо незвичним способом, а саме через викрадення своєї нареченої, уродженої Лизогуб, яка походила зі знатної сім'ї і дійсно мала шляхетних предків, як українських, так і польських. Через деякий час Лизогуби визнали весілля, і бабуся Гоголя, якій приписували малярський хист, отримала в посаг хутір Купчик та 268 душ. У своєму заповіті вона оцінила свій спадок у 60 000 рублів (асигнаціями, що в 1830 р. Відповідало 20 000 рублів сріблом).

На противагу своєму діду, наділеному такою практичною фантазією, батько Гоголя Василь (1777–1825) був скоріше чужим від світу мрійником. Він був єдиною дитиною, яка з'явилася на світ після 14 років шлюбу його батьків, і відповідно був, мабуть, розпеченим. Уже в ранній юності його переслідували видіння та голоси. Розповідають, що свою майбутню наречену, яку йому представляла Богоматір, він бачив двічі у своїх видіннях. Перший раз незабаром після її народження, а вдруге – коли їй виповнилося 14 (він тоді був удвічі старшим). Пізніше, а особливо незадовго до своєї смерті, він часто чув "голоси". Подібний дар аж ніяк не прислужився йому в його кар'єрі в поштовому відомстві, коли він, за його власним свідченням, "через важкі і тривалі приступи змушений був перебувати вдома і не був занесений до списків поштових чиновників". Вже у віці 28 років він у 1805 р. Пішов у відставку в чині колезького асесора (тобто у 8 чині таблиця про ранги, вище якого не спромігся піднятися жоден Гоголь) і назовсім поселився у своєму хуторі, який він відтоді називав Василівкою (сусіди ж казали "Яновщина"). Того ж року він одружився з 15-річною дочкою губерньського поштмейстера з Харкова Марією Іванівною Косеровською, як це і провіщала йому Матір Божа.

Марія Іванівна була далекою родичкою колишнього президента імператорського поштового управління і певний час міністра юстиції Дмитрія Трощинського (1754–1829), в чиєму будинку вона і зросла. Саме там батько Гоголя прислужився як *maitre de plaisir*, оранжувальник та укладач текстів для кріпосного театру, який її родич утримував у розташованих поруч Кібінцях для розваги своїх численних гостей. Важко сказати, чи батько Гоголя пригнічувався своїм становищем столувальника у багатого Трощинського. Очевидно лише, що стан його здоров'я, як і раніше, продовжував бажати кращого. Ми дізнаємось про

лихоманку, яка тривала два роки, і він сам в одному з листів повідомляв таке: "Під виглядом радості я повинен приховувати глибокий сум... Слабкість мого здоров'я породжує жажливі фантазії і страшний відчай шматує моє серце". Можемо припустити, що батько Гоголя страждав не лише від сухот, від яких він зрештою і помер, але й на психічну неврівноваженість із глибокими депресіями. За подібної схильності він всією своєю натурою якнайкраще пасував до сентименталізму, який входив тоді в моду, що знайшло своє вираження, зокрема, в тому, що в своєму великому саду у Василівці він облаштував доріжки, альтанки й гроти з чудернацькими назвами й заборонив відбивати випрану білизну, щоб не розлякувати солов'їв. Що ж стосується господарства, то він ним не переймався. Його маєток з 1200 гектарами землі та майже 200 "душ" (тобто кріпосних селян чоловічої статі) був, власне кажучи, достатньо великим, щоб прогудувати сім'ю, але він погано управлявся ї, звісно, порівняно з латифундіями древніх дворянських родів, був дуже скромним. Люди типу Гоголів-Яновських презирливо називались ними "односелами", тому що в них було лише одне село.

У Василя Афанасійовича з його набагато молодшою дружиною за майже 20 років подружнього життя народилося 12 дітей, з яких вижило шість. Після того як у Марії Іванівни трапилось два викидні, навесні 1809 р., напередодні народження чергової дитини, подружжя вдалося до надзвичайних заходів. Воно заручилося всією можливою світською та церковною підтримкою: 18-літня вагітна була поміщена в будинок найкращого лікаря у всій окрузі у Великих Сорочинцях і поклялася назвати дитину, якщо народиться хлопчик, Миколою, на честь чудотворної ікони цього святого в капличці сусіднього села Диканьки, в якій священник мав безперервно молитися під час пологів. Всі ці заходи видалися успішними: дитина, яка народилася 20 березня (1 квітня за новим стилем), залишилася жити. Це був хлопчик, і його охрестили Миколою. Проте він був настільки слабким, що мати змогла лише через шість тижнів залишити будинок лікаря і повернутися у Василівку. Після Миколи народилися ще й інші життєздатні діти, серед яких був брат Іван (1810–1819) та чотири сестри: Марія (1811–1844), Анна (1821–1893), Єлизавета (1823–1864) та Ольга (1825–1907).

Здається що мати за своєю натурою була дуже схожа на батька. "Моє життя проходило дуже спокійно", – повідомляє вона, – "мій власний характер був веселим, як і характер мого чоловіка. Навколо нас були гарні сусіди. Але інколи мене охоплювали похмурі думки. Я передбачала нещасні випадки і вірила у видіння". Сучасники розповідають, що вона могла годинами сидіти з відчуженим виразом обличчя. Всупереч цьому С. Т. Аксаков, який познайомився з нею в 1840 р., пише: "Коли ви подивитесь на Марію Іванівну і невимушено порозмовляєте з нею декілька хвилин, то зможете зрозуміти, що в такій жінки був саме такий син... Від неї віяло молодістю, і вона мала такий гарний вигляд, що її дійсно можна було прийняти за старшу сестру Гоголя". На противагу своєму чоловіку і сину вона, вочевидь, відзначалася міцною конституцією – вона померла у віці 77 років у 1868 р. Проте мала деякі спільні з чоловіком риси характеру: наївну релігійність, оповиту магічно-демонічним, шанування її дядька Трошинського, що досягнув чинів і почестей, "благодійника" сім'ї, і водночас схильність до "похмурих думок", до депресій. Проте вона перевершила свого чоловіка у відчуженості до світу, в нездатності до господарювання і в злетах фантазії. Так, коли її син став знаменитим, вона не вагаючись приписувала йому не тільки авторство будь-яких книг, але й винахід парової машини та планування маршрутів російських залізниць, доріг. З 1300 листів Гоголя, які дійшли до нас, 220 адресовані матері, більше ніж будь-якому іншому кореспонденту, свідчення їх нерідко проблематичних стосунків.

Назви населених пунктів, пов'язаних з його народженням, Гоголь увіковічив у першому томі своїх оповідань. Цей том називається "Вечори на хуторі біля Диканьки" (тобто Василівки), а перше оповідання в ньому має назву "Сорочинський ярмарок". Другий том українських оповідань "Миргород", носить назву повітового міста малої батьківщини Гоголя. Ця частина України, що лежить між Києвом та Харковом, лише короткий проміжок часу належала до Польщі, та й то було це давно. Вже починаючи з середини XVII ст. Тамтешнє населення ідентифікувало свою належність до Російської імперії, в той час як області на правому березі Дніпра (за винятком Києва) лише в 1793 р. відійшли до Росії внаслідок другого поділу Польщі. У свідомості православного українця анексія областей між Дніпром, Дністром, Західним Бугом та Прип'яттю православною Росією повинна була сприйматися як "визволення" від панування (католицької) польської шляхти та політики польських клериків, спрямованих на церковну унію з Римом. Це визволення Західної України відбулося за якихось два десятиліття до народження Гоголя і за цей короткий проміжок часу два рази було поставлене під сумнів. Перший раз через перехід Польщі на бік Наполеона (1807–1812), і вдруге внаслідок великого польського повстання в 1830–1831 рр. У цій історичній розстановці сил місце православної України (або, як тоді казали, Малоросії) було на боці православної Росії.

Взявши до уваги усі ці події, стає зрозумілим, чому Гоголь саме взимку 1830–1831 р. Вирішив відмовитися від польської частини свого прізвища і під своїм "малоросійським" іменем стати російським

автором. Він завжди почувався лояльним вірнопідданим царя і там, де він розглядає теми з української історії, йдеться про боротьбу з Польщею. Українська мова, яку він цінував у народних піснях, не розглядалася ним як мова літератури. І коли він віддає у полон полякам Тараса Бульбу, ідеального представника українського козацтва, які садовлять його на палю і спалюють, то наводить до цього епізоду знаменитий коментар: "Та хіба знайдуться в світі такі вогні, муки і така сила, що пересилила б руську силу!" Тут Гоголь поєднує нестримну козацьку гордість з російською національною гордістю, яка відродилася завдяки перемозі Петра Великого над шведами на українській землі під Полтавою (1709) і чим неймовірно піднесення внаслідок перемоги над Наполеоном міг спостерігати сам Гоголь у дитячому віці.

Все це, звісно, не свідчить про те, що Гоголь не був прив'язаний до своєї Батьківщини, чію відносно скромну природну красу він оспівує в ліричних відступах у своїх ранніх оповіданнях: "Яким захоплюючим, яким осяйним є літній день в Малоросії" або "Чи знаєте ви українську ніч? О, ви не знаєте української ночі". Чи в останньому абзаці "Тараса Бульби", відразу ж після вищезгаданого гімну російській силі: "Не мала ріка Дністер", той відступ, в якому гордий гоголь швидко пливе "по сяячому дзеркалу річки", і який в німецькому перекладі поступається своєю силою оригіналу, тому що в оригіналі "гордий гоголь" сприймається як "гордий" автограф автора по завершенні його українського епосу російською мовою.

Спогади дитинства

"... Мрії та страхи, які супроводжують
Дитинство людини..."
(Із листування з друзями – (1847))

Сутність людини постійно розвивається на відміну від імені, сім'ї та батьківщини, не є чимось готовим від самого початку, хоча й визначається в постійному взаємозв'язку з отриманим і здобутим і спочатку зовсім підсвідомому трактуванні цих двох факторів. Багато свідчить про те, що вирішальний досвід отримується в перші чотири роки життя і формується в певну картину світу. Очевидно, що при цьому "на розвиток людини впливають не лише факти, але й точка зору людини на ці факти", яку вона формує сама чи отримує опосередковано.

У випадку з Гоголем ми не знаємо достеменно про "факти", які визначали його дитинство, так само як і про його "точку зору", тобто про трактування тих факторів, які впливали на формування його сприйняття життя та картини образу світу. Зовнішній бік життя у Василівці міг би мати такий вигляд: невелика садиба в родючій садовій місцевості Центральної України нагадувала зображену в "Старосвітських поміщиках" – з худобою і птицею, соняшниками й динями, купами перегною й возами, але водночас і з тінистим садом, альтанками й гротами, соловейками, яких так любив батько. Потім взаємні візити із сусідами й тижневе чаювання у Трощинського, "благодійника" сім'ї (в розташованому поблизу маєтку в Кібінцях), чиїм приватним театром керував батько. Там можна було зустріти гостей не лише з навколишніх околиць, але й з Петербурга та Москви, знайомих та столувальників колишнього міністра. Там розважалися за гарними наїдками, балами, театральними виставами та споглядаючи вертеп, український ляльковий театр. Там можна було забути про провінційну сонливість власного хутора, там насолоджувалися чарівним поєднанням столичної освіченості та сільської безпосередності, там маленький Нікоша мав таке багате поле для спостережень за людьми.

Проте здебільшого він перебував удома у Василівці, де його як спадкоємця пестили й обожнювали як сентиментальний батько, так і забобонна мати. Він сприймав це як належне: "Я взагалі ні до чого не відчував сильних почуттів, я бачив все так, нібито все це були речі, створені для того, щоб служити мені. Я нікого особливо не любив, за винятком її (матері), і то лише тому, що це почуття дала мені природа. На все я дивився відстороненими очима, до церкви я йшов тому, що мені так веліли або ж носили, але коли я там стояв, то не бачив і не чув нічого окрім риз, попа та огидного реву дияконів. Я хрестився, тому що бачив, що всі хрестяться". Щоб запобігти подібній апатії при вихованні в його сестер почуття релігійності (це фундамент всього!), він дає своїй матері в цьому ж листі, датованому 1833 р., такі поради: "Необхідно сильно вразити почуття дітей, тоді на довгі роки вони збережуть все прекрасне". Тому що одного разу це трапилось в його дитинстві: "В мені все ще живуть спогади про той випадок, так ніби це трапилось лише вчора. Я попрохав Вас розповісти мені про Страшний суд, і Ви так гарно, так зрозуміло, так зворушливо розповіли мені, малій дитині, про благодіяння, які очікують на людей як винагорода за добродієсне життя, і Ви так проникливо, так страхітливо описали вічні муки грішників, що це потрясло мене і пробудило всю мою чуттєвість. Це глибоко засіло в мені і згодом викликало благородні думки".

Навіть якщо тут дещо і є стилізованим і підпорядкованим до порадового замислу листа, то не викликає сумніву, що власна недорозвинута чуттєвість, яка для свого розвитку потребувала найсильніших потрясінь, страх, що бог бачить все (що Гоголь в цьому ж листі пропонує за основу для виховання), і страх перед вічними муками грішників, є автентичними дитячими враженнями, на яких переважно ґрунтується значна частина гоголівської релігійності. У зв'язку з цим особливе значення отримують і два інших дитячих спогади Гоголя, про які нам відомо. Вони підтверджують, що бідність спілкування і страх були домінуючими факторами у формуванні світосприйняття Гоголя у дитячому віці.

Перша історія відома нам завдяки подрузі Гоголя по духу Смірновій. Гоголь розповів їй таке: "Мені було тоді 5 років. Я сидів у Василівці один. Батько й мати кудись пішли. Зі мною була лише стара нянька, та й та потім кудись зчезла. Поволі сутеніло. Я забився в куток дивану і в абсолютній тиші прислухався до цокання старого годинника. Раптом гнітючу тишу розірвало тихе нявчання кішки. Я бачив, як кішка обережно скрадалася до мене... Мені стало не по собі. Я заліз з ногами на диван і притиснувся спиною до стіни. "Кицька, кицька", – шепотів я, щоб зібратися з духом, потім зіскочив вниз, схопив кішку, яка не пручалась, побіг до саду, де кинув її у ставок і коли вона спробувала вибратися на берег, то я відштовхнув її палицею назад у воду. Мене охопив відчайдушний страх. Я весь трусився і водночас відчував щось на зразок задоволення, можливо як помсту за те, що вона мене перелякала. Проте коли вона потонула, і над нею вляглися кола від води, коли знову настала пронизлива тиша, мені несподівано стало страшенно жаль кицьку. Мене почала мучити совість. Я почувався так, ніби я втопив людину. Я жахливо ридав і заспокоївся лише після того, коли батько, якому я признався у скоєному, відшмагав мене".

За іншою версією, ця подія відбулася в жаркий полудневий день у саду. Яка з цих двох версій ближча до істини (вони обидві були переказані третіми особами лише через десятиріччя), не є принциповим. Очевидно, що Гоголь сам неодноразово переповідав цей епізод, і вже цього достатньо, тому що в ньому помістилася вся інтерпретація світу, яким його собі уявляв п'ятирічний хлопчик: він відчувається самотнім, полишеним всіма людьми. Він відчуває страх перед властивим живим істотам аспектом життя, який тут (як і в "Майській ночі" та "Старосвітських поміщиках") виступає в образі кішки, в якій він вбачає зловісно-демонічні сили. Спроба вирватися з цього самотнього страху призводить до садомазохістського синдрому: агресивність задля збадьорення; вдоволення із помсти за заподіяний йому переляк; каяття й усвідомлення гріха, яке заспокоїлося лише після батькового покарання – все це може слугувати чіткою аналогією до пекельних покарань. Подібне бачення світу (або ж трактування фактів), мабуть, було характерним тоді для сільських мешканців. Воно є типовим для суспільств з магічно-демонічним баченням світу, а в цивілізованих суспільствах характерним при певних формах неврозу.

На магічно-демонічне сприйняття світу вказує також і третій дитячий спогад Гоголя. Літературно опрацьований, він увійшов до "Старосвітських поміщиків": "Ви напевне одного разу вже чули голос, який кликав вас на ім'я, і який простий народ пояснює тим, що якась душа сумує за якоюсь людиною, після чого та незабаром помирає. Я визнаю, що подібний таємничий оклик завжди діяв на мене жахливо. Пригадую, що в дитинстві я чув його часто: інколи хтось позаду мене несподівано чітко вимовляв моє ім'я. Як правило, це траплялося серед ясного сонячного дня: на деревах не чути було навіть шелесту листя, мертва тиша панувала, мовчали навіть цвіркуни, навколо не було ні душі. Проте я визнаю, що навіть якби я один раптом опинився в дику, буремну ніч зі всіма її страхіттями посеред непрохідного лісу, то не відчував би такого страху, як перед цією тишею безхмарного полудня. Як правило, в подібних випадках я, охоплений страхом, вибігав із саду і заспокоювався лише тоді, коли зустрічав якусь людину, вигляд якої витісняв цю жахливу сердечну пустку".

Очевидно, що тут ідеться про переживання в античному сенсі "панічного" страху, пережитого, знову ж таки, в абсолютній самотності посеред природи, яка саме внаслідок своєї ботанічної пишноти сприймається як ворожа. Ці три засвідчені в спогадах про дитинство пережиті відчуття страху, безумовно, є виразом сприйняття світу, яке формувалося у Гоголя в дитячому віці, до речі, в повній співзвучності з його оточенням. Взаємозв'язок страху з релігійною сферою в російській мові дуже тісний: іменник "страх", прикметник "страшний" і, зрештою, Страшний суд.

Тема страху є центральною в багатьох творах Гоголя. Вона зустрічається в назвах багатьох ранніх оповідань чи їх фрагментів: "Страшний ведір", "Страшна рука" і "Страшна помста". Вона пронизує також оповідання "Вій" та "Ніс". Як страх перед жінкою, як уособлення життєдайності життя, вона лежить в основі оповідання про Івана Федоровича Шпоньку та комедії "Сватання", як страх перед начальством вмотивовує перебіг подій у "Ревізорі". Крім того, Гоголь пояснює, і не безпідставно, всю історію українського козацтва як наслідок страху та жахів: "Оскільки все їхнє життя було приречене на вічний страх та вічний жах, то й вони вирішили "стати страхом та жахом для своїх сусідів". У цьому вислові він підсвідомо розкрив одну із причин нездатності людей і народів до мирного співжиття.

Шкільні трагедії й комедії

"Якби життя окремої людини можна було б порівняти з життям всього людства, тоді б середньовіччя було б тим, чим є час виховання людини в школі. Ті дні проходять непомітно для оточення, її вчинки не є такими могутніми і зрілими, як це було б необхідно для світу: про них ніхто не знає, проте всі вони є наслідком несподіваного пориву і розкривають всі внутрішні переживання людини, і без них не відбулося б його майбутніх досягнень у суспільному колі. "

(Про середньовіччя –1834)

Третього серпня 1818 р. Братів Гоголів-Яновських прийняли до повітового училища в Полтаві (щось на зразок прогімназії). Після першого року навчання, за наслідками якого вчителі охарактеризували Миколу як "тупого, хворобливого і бешкетливого", а його брата Івана як "тупого, хворобливого і тихого", на десятирічного Гоголя звалилась перша катастрофа: на літніх канікулах помер його молодший брат, до якого він, очевидно, дуже прив'язався за цей рік. Можна тільки уявити, як цей удар долі подіяв на чутливу дитину. Тому батьки не стали наполягати на поверненні до училища, а винайняли для нього приватного вчителя, але знову ж таки в Полтаві, де він через рік мав вступити до гімназії.

Проте цього не сталося. Натомість у 1821 р. Він вступає до нещодавно відкритої Гімназії вищих наук князя Безбородька, яка знаходилася за 200 км у повітовому містечку Ніжин. Це був один із чотирьох навчальних закладів імперії, чиє успішне закінчення гарантувало прийом на державну службу. Хоча батько був не в змозі заплатити за навчання (1200 рублів на рік), проте завдяки протекції могутнього Трошинського юнак отримав вільне місце.

Його колишній шкільний товариш пригадує: "В гімназію Гоголя привезли батьки, які поводитися з ним якимось особливо ніжно й турботливо, як з дитиною, хворою на важку, невиліковну хворобу. Він був не просто закутаний у всілякі куртки, шуби та покривала, але буквально герметично запакований. Коли вони заходилися його розмотувати, то минуло багато часу, перш ніж показався слабкий, зовнішньо бридкий і знівечений скрофульозом маленький хлопечко... Його очі були обрамлені червоними колами, вилиці і весь ніс також були вкриті червоними плямами, з вух текло, тому вони були перев'язані пістрявою хусткою, що надавало його жалюгідній постаті комічного вигляду".

Очевидно, що на кожне розлучення з батьками юнак щоразу реагував захворюванням. На початку другого гімназичного року він повідомляє в одному з листів додому: "Перед канікулами я писав, що мені тут йдеться добре, проте цього разу все якраз навпаки. Після канікул мені стало так сумно на душі, що кожного дня, який мені посилає Господь, у мене так і льються сльози... Мій добрий Семен (кріпосний повар, який був посланий наглядати за сином) не відходить від мене, майже щоночі він розважливо говорить зі мною". В цьому ж листі йдеться також про біль у грудях та труднощі з диханням. Через рік, знову ж таки після літніх канікул: "Я був небезпечно хворим". І після початку третього навчального року (1823) вкотре згадується довгий період захворювання, після якого він лише з зусиллями може писати.

Лише з настанням статевої зрілості фізичні захворювання як вираз бажання до довіри та захищеності відступають. А до цього часу його зовнішня поведінка, мабуть, повністю відповідала картині, яку змалював вже цитований раніше його шкільний товариш: "Гоголь постійно дивився на нас скося, тримався осторонь і завжди був невдоволеним. Ми ще більше насміхалися над ним, коли він поведився поміж нас, синів аристократів, як демократ: вранці майже ніколи не вмивався і не мив рук, і завжди ходив у брудній білизні та в заплямованому одязі. Його кишені завжди були напхані солодощами... Він час від часу діставав їх і безперервно жував, навіть під час занять. При цьому він, як правило, забивався в куток подалі від усіх і поїдав свої смаколики. Щоб зайняти місце, де б його ніхто не бачив, він завжди заходив першим чи останнім, сідав позаду. Після уроку відразу ж виходив, щоб не бути висміяним". У цьому зображенні свідомо не згадуються позитивні риси, проте і в класних журналах є зауваження за неохайність (а також впертість та непокору), а потяг до поїдання їжі на самоті пригадують усі, хто знав Гоголя, разом з тими, хто познайомився з ним уже в зрілому віці, і тими, хто його щиро обожнював.

Соціальна різниця між "односелом" Яновським (як його називали в гімназії) і свідомими свого стану синами великих поміщиків була реальністю, яка не могла не впливати на підлітка так само, як і його фізичні вади, порівняно з більшістю його товаришів: слабка тілобудова, невисокий зріст, криві ноги, проблемна шкіра та такий довгий і гострий ніс. У випадку з носом, мабуть, треба шукати приховані мотиви своєрідного оповідання "Ніс". Оскільки шкільні успіхи також не були блискучими, то необхідно було зібрати всю енергію, щоб, крім відсутності люблячої довіри, компенсувати ще й потрібну – соціальну, фізичну та шкільну "мен-

шовартість". Цей процес тривав роками і, як цього і слід очікувати від дуже здібної людини, зрештою, привів до формування гіпертрофованої надкомпенсації, що, проте, так і не дозволило повністю перебороти глибоку внутрішню невпевненість. Звичайно, подальші творчі досягнення Гоголя аж ніяк не можна пояснити прямим наслідком дитячих неврозів страху чи простою гіперкомпенсацією комплексів меншовартості, але подібні причини можуть бути пов'язані з часто дивною, неадекватною поведінкою Гоголя у ставленні до нього оточення.

І коли його мати (через десятки років) пригадує: "У школі він швидко перетворився зі слабкої, хворобливої дитини на сильного, веселого, здатного до всіляких жартів та витівок юнака", то це видається занадто спрощеним. Звісно, з часом він навчився не лише зносити кпини своїх однокашників, але й гідно захищатися. В цьому йому дуже став у пригоді вроджений талант до пильного спостереження, комічної пантоміми та влучного слова. Дуже швидко він настільки оволодів мистецтвом висміювання, що навіть завоював собі відповідну повагу, яка знайшла відображення у прізвиську "таємничий Карла". Те, що мати називає "жартами та витівками", насправді більше нагадувало вилазки з обложеної фортеці. При цьому деякі вчинки явно виходили за рамки юнацьких витівок. Так, розповідають, що одного разу – очевидно, щоб уникнути фізичного покарання – він так переконливо зобразив божевільного, навіть погрожував стільцем директору гімназії, якого покликали до класу, що його на декілька тижнів поклали у шкільний шпиталь. В іншому випадку він так довго переконував одного свого однокласника, що в того не людські, а волячі очі, аж допоки той в це не повірив і до нього не почали ставитися як до людини не сповна розуму... "

Подібні ексцентричні витівки, як і холодне ставлення до в цілому доброзичливого директора, свідчать про енергію, з якою Гоголь круговою наступальною обороною намагався убезпечити своє становище яке, як він вважав, перебувало під загрозою.

Здається, що в перші роки перебування в гімназії, він був повністю зайнятий лише тим, що, звісно, не сприяло покращенню його успіхів у навчанні. Лише з одного з предметів, а саме з малювання (навіть олією), все було інакше.

Цей талант знайшов собі застосування наприкінці четвертого шкільного року (1824), коли в гімназії була заснована театральна група, в якій Гоголь бере участь спочатку як художник-декоратор. Корисне заняття в колективі знаменувало нову сторінку в безбарвному до цього шкільному існуванні. Пожвавлюється і листування з батьками. Він просить, щоб йому прислали не лише речі для малярства та матеріал для костюмів, але й книги. Скоро потому розкривається і його акторське обдарування. Один із гімназистів так описує один із його перших виступів: "Ось на сцені з'являється глибокий старий у драному кожусі, овечій шапці та валянках. Спираючись на палицю, він важко, ледь ступаючи і човгаючи ногами, доходить до лавки й опускається на неї. Сидить, трясеться, кахикає, бухикає, стогне і врешті, немов "на біс", у нього виривається напад такого задушливого сухого старечого кашлю, що публіка аж заходиться від сміху..." Вже в цій ранній пантомімі проявляється одна з головних рис гоголівського комізму: висміювання людської слабкості – спочатку фізичної, а з часом і моральної...

Але якраз в цей період, коли прокидається інтерес до театру, змінюються стосунки з товаришами, починаються проби пера, приходиться звістка про смерть батька (31 березня 1825 р.), про яку він із запізненням дізнається від чужих людей, тому що мати, не тямлячи себе від туги, була не в змозі повідомити сину. Він пише їй 23 квітня: "Не хвилюйтеся, любя матінко! Я витримав цей удар із мужністю істинного християнина. Хоча спочатку я був страшенно вражений цією звісткою, проте не показав цього нікому. Але коли я залишився один, то віддався силі безглузлого відчаю, я навіть хотів накласти на себе руки. Проте Бог уберег мене від цього – і вже під вечір я відчував у душі сум, але він вже не був таким сильним і зрештою перетворився на легку, ледь відчутну меланхолію, перемішану з благоговінням перед Всевишнім... Ах, найбільше мене непокоїть ваша печаль! Зробіть мені ласку, вгамуйте її, як я вгамував свою. Вчиніть так, як вчинив я, знайдіть прихисток у Всевишнього. Чому я зараз не можу бути з вами? Тоді Ви були б утішені..."

Втрата батька, якого він (в цьому ж листі) називає "найвірнішим другом всього того, що було дороге моєму серцю", мала для Гоголя велике значення. З одного боку, вона сприяла зростанню самосвідомості: шістнадцятилітній мусив тепер замінити для матері та чотирьох сестер главу сім'ї, що було співзвучним з його нахилом до опікування та ще більшим нахилом до повчальних настанов. Він починає проявляти інтерес до домашнього господарства, цікавиться винокурнею, спонукає до спорудження цегельні і знову розкриває свою пристрасть до садівництва.

З іншого боку, смерть батька означала велику травму. Саме в той момент, коли цей до цього латентний зв'язок починав набувати духовного виміру, він раптово обірвався, перш ніж син дійсно розкрився перед батьком. Здається, що Гоголь навіть карався цим, що він (як і пізніше після несподіваної смерті Пушкіна) намагався якось спокутувати надмірним обожнюванням померлого. Так, через два роки після смерті батька він пише матері про своє захоплення садівництвом: "Я ніколи не полишу це обране заняття. Це було

улюблене заняття татуса, мого друга, благодійника, утішителя – я навіть не знаю, як назвати цього янгола небесного, цю чисту, високу істоту, яка надихає мене на моєму важкому шляху і часто, в моменти печалі, пронизує мене як небесне полум'я, що освітлює мої помутнілі думки. В такі години мені солодко бути з ним, я зазираю в нього, тобто в самого себе, як у серце друга". Цей екзальтичний гімн є одним із перших прикладів тих поривів, які є характерними як для стилю Гоголя, так і для його творчої біографії. Вони підносять із глибокого розпачу до все нових висот ейфоричного захоплення власним словом і так само швидко сходять нанівець. Так і про батька в наступні двадцять років вже не зустрічається жодної згадки.

Але для того, щоб подібний порив стався, повинно було щось відбутися в духовній та емоційній сферах. У травні 1825 р. В Ніжин прибув новий учитель, який скоро обійняв посаду інспектора, тобто керівника інтернату. Його прізвище було Білоусов, йому виповнилося якраз 26 років, і він увібрив у себе під час навчання в університеті перші рефлексії німецької філософії. Він швидко здобув довіру старших учнів і зумів їх захопити. До їх числа належав і Гоголь, який за чималі гроші виписав собі зі Львова видання творів Шіллера німецькою мовою. Як і шкільне завдання перекласти на російську уривки з твору Канта "Спостереження над почуттям красивого і високого", прочитати їх – це було явно понад його можливості, беручи до уваги його слабкі знання німецької, що, проте, не похитнуло його захоплення основними положеннями шіллерівської естетики. Ідея "естетичного виховання людини", незважаючи на всі викривлення та модифікації, глибоко захопила Гоголя і, попри всі метаморфози, залишилась основою його розуміння мистецтва.

Мистецтво, головним чином література, знаходиться в центрі уваги ніжинських гімназистів за часів Білоусова та нового директора Д. В. Шапалинського (1825–1830). Гоголь тепер користується в них повним визнанням: "Мене прийняли як найкращого товариша", – пише він у листі додому після різдвяних канікул 1825–1826 р., а в травні 1826 ми читаємо таке: "Стосовно мого здоров'я можу сміливо запевнити Вас, що ще ніколи не почувався так добре, як тепер". Він продовжує успішно виступати на сцені, і особливо блискуче йому вдаються комічні ролі старих жінок. Йому передають нагляд за шкільною бібліотекою, яка налічувала 7000 томів і стан яких він намагався зберегти за допомогою спеціальних паперових наперників. Також він починає все частіше писати, спочатку невеликі тексти, такі як балада "Дві риби", в центрі якої було його ставлення до померлого брата, та статті до шкільного журналу. При цьому він пробує себе в історичному жанрі ("Брати Твердославичі"). Також розповідають про трагедію "Розбійники" та про сатиру на міщанські звичаї в Ніжині "Дещо про Ніжин, або Дурням закон не писаний". З усього написаного до нас нічого не дійшло, почасти тому, що шкільні журнали не зберігалися, а ще тому, що Гоголь без вагання спалював все, що не сподобалось його слухачам. Його аудиторія складалася з невеликого кола товаришів, більшість яких із часом і сама проявила себе в літературі чи зайняла високі державні пости. Вони всі відряджували Гоголя від написання прози, тому що вважали його скоріше ліриком чи майбутнім великим актором. У їхньому колі, яке часто збиралося в Білоусова, читали окремі глави роману Пушкіна "Євгеній Онегін" та московські журнали, в яких тамтешні шелліанці провіщали початок російського захоплення творчістю Гете.

На цей час розкриття духовних інтересів припадає також і перша глибока емоційна прив'язаність, про яку нам відомо – безумовно, виняткове явище в біографії Гоголя – а саме дружба зі старшим на два роки співучнем Висоцьким, який залишив Ніжин вже влітку 1826 р. І переїхав у Петербург. Завдяки цій обставині в нашому розпорядженні збереглися деякі листи Гоголя до нього. "Ні до кого моє серце не було так прив'язане, як до тебе. З самого початку нашого перебування тут ми вже зрозуміли один одного, а глупоти людські вже рано поріднили нас: разом ми висміювали їх і разом обдумували план майбутнього нашого життя. Наполовину наші думки вже здійснилися. Ти вже на місці. У Тебе вже є солодка впевненість у тому, що Твоє існування не даремне, що на Тебе звернуть увагу, Тебе оцінять, але я..." Отож, зневажливо-презирливе висміювання людей і далекосяжні плани. Висоцький як в'їдливий насмішник та витівник, мабуть, перевершив самого Гоголя. Можливо, у них була спільна причина для насмішкватості: Висоцький часто хворів і через хворобу очей був змушений довго перебувати в затемненій шпитальній кімнаті, де до нього часто приєднувався Гоголь. Те, що ця дружба не була позбавлена еротичного елемента, мабуть, відповідає дійсності, хоча не слід забувати і про самаритянське піклування. Можливо, якраз саме це своєрідне поєднання мав на увазі Гоголь, коли в 1839 р., перебуваючи біля іншого лікарняного ліжка, пригадує найщасливіший час своєї юності: "До мене повернулася мимовільна, свіжа часточка моєї юності, коли молода душа шукає дружби й братства у своїх ровесників, а саме юнацької дружби, сповненої будь-яких, майже дитячих дрібниць і чекає навзаєм знаків ніжної прив'язаності, коли так солодко дивитися один одному в очі і коли ти повністю готовий на самопожертви, в яких немає зовсім ніякої потреби".

"Блажен, хто замикається від світу, без злоби, – написав Гете, перебуваючи у схожому душевному стані. Замкнутість від світу, і без того властива Гоголю, звичайно ж, тільки підсилювалася винятковістю такої дружби. І коли друзі замикалися від світу, можливо, і без ненависті, то аж ніяк не без сильної дози зневаги до непосвячених: "Як важко бути приреченим на мертво мовчання разом з істотами нижчої невідомості! Ти

(Висоцький) знаєш всі ці створіння, які населяють наш Ніжин. Вони поховали в собі високе призначення людини під корою приземленості, свого нікчемного самовдоволення. І серед цих істот змушений я терпіти своє існування". Крім вузького кола друзів, Гоголь виділяє ще й інспектора Білоусова, якому він намагався спорудити пам'ятник у своєму останньому творі, другій частині "Мертвих душ", в образі вчителя Тентетнікова. В 1827 р. Він пише про нього: "Я не знаю, як достойно оцінити цю рідкісну людину. Він поводить з нами так, нібито ми його друзі, він заступається за нас від посягань Конференції (рада викладачів) та професорів-школярів. І, зізнаюсь, якби не він, то в мене не вистачило б терпіння тут закінчити курс".

За згадкою Конференції приховується внутрішньошкільний конфлікт, який є типовим для внутріполітичного клімату Росії після розгрому грудневого путчу 1825 р. у та сходження на трон Миколи I. Особисте суперництво між деякими вчителями перетворюється на політичну "справу", після того як один із професорів подав в педагогічну раду рапорт, в якому висловив підозру, що уроки Білоусова можуть викликати в учнів "вільнодумні" ідеї. Слова "вільнодумний" – такого ж небезпечного, як в тодішній Німеччині слова "демагогічний" – було достатньо, щоб розпочати довгий процес, який закінчився в 1832 р., вже після того, як Гоголь завершив навчання, звільненням Шапалінського, Білоусова та двох інших професорів і перетворенням гімназії на Фізико-математичний ліцей. Направлення в Ніжин шефом зловісного третього відділу ревізора з особливими повноваженнями відбулося вже за відсутності Гоголя в Ніжині.

Але й те, що він пережив за весь останній рік навчання (він належав до тих небагатьох, хто при опитуванні гімназистів свідчив на користь Білоусова), навряд чи могло спонукати його до більшої відкритості до людей та спонукати більше їх поважати. Навпаки, більше причин було для того, щоб утвердитися в своїй елітарній гордості. І Гоголь зробив це зі спокійною совістю, оскільки в тодішній Росії мода наводила в літературі, як зразок, оповитого таємницею, самотнього, незрозумілого іншим героя і митця. Те, що Гоголь сприймав себе саме в такій якості, ми знаходимо свідчення в одному з листів, якого він написав у 1828 р. Матері за три місяці до закінчення гімназії і в якому він підсумовує свої роки навчання: "Я переніс більше мук і страждань, ніж Ви думаєте. Перебуваючи вдома, я навмисне намагався демонструвати розсіяність, пустотливість та подібне, для того, щоб Ви не думали, що мені допікають, що мене переслідує зло. Та навряд чи знайдеться ще хтось, кому б довелося так страждати від невдячності, несправедливості дурних, сміхотворних припущень та холодної зневаги".

Після цього йде опис, який є одночасно й самоаналізом і самостилізацією, не позбавленими й гордості за своє особливе становище: "Це дійсно так, для всіх я є загадкою, ніхто не здатен розгадати мене повністю. У Вас мене вважають своєвільним, досить нестерпним педантом, який вважає себе розумнішим за всіх і зіпленим з іншого тіста, аніж інші люди... Тут мене називають невинною овечкою, ідеалом смиренності та терпіння. Тут я найтихіший, найскромніший, найпоштивіший, там я похмурий, знівисний, неотесаний тощо, знову ж таки, в якомусь іншому місці я базікало і нав'язливий до непристойності. Для одних я розумний, для інших дурний. Тримайте мене за того, за кого вам хочеться, але лише з мого справжнього поля діяльності Ви зможете розпізнати мій справжній характер".

Із Ніжина в Петербург

"Я не можу сказати з певністю, чи стежка письменника дійсно є моє. Я знаю лише, що в ті роки, коли я розпочав роздумувати про своє майбутнє, мені ніколи не спадало на думку стати письменником".

(Сповідь автора –1847)

"Щирісердо говорити про себе самого, на це я не був здатен ніколи".

(Із листа Шевирьову –1844)

Вже незабаром після смерті батька Гоголь запевняв матір: "Я прокладу власний шлях у цьому світі", – хоча і з певним зауваженням: "і якщо станеться не так, як це визначено кожній людині, то все ж я буду, наскільки можливо, домагатися цього". Наступного року, в часи дружби з Висоцьким і захоплення Шіллером під впливом Білоусова, він починає серйозніше роздумувати про своє майбутнє. І якщо йому при цьому дійсно ніколи не спадало на думку стати письменником, то він підсвідомо не відкидав цієї можливості. Вірогідніше, що він думав про неї, проте нікому не зізнавався, тому що його амбіції завжди були такими ж великими, як і його невпевненість у собі.

Про різнобічність його інтересів свідчить розпочата в 1826 р. Рукописна "Підручна енциклопедія" з підзаголовком "Усіляка всячина" – зошит, який налічував 350 сторінок і в якому він протягом наступних п'яти років занотовує все, що привертає його увагу. Тут можна знайти нотатки про архітектуру та історію

мистецтва, садівництво й лікарські рослини, куховарські рецепти, хрещені імена, народне вбрання, іноземні міри та грошові системи, цитати з Вінкельмана, назви творів Скрібе, картини світу Птоломея, Коперника та Тіхофон Брае впереміш з історичними фактами України. Кожна літера упорядкованої в алфавітному порядку енциклопедії закінчувалась українсько-російським словничком. Незважаючи на такі багатогранні інтереси, до яких треба додати ще й захоплення театром та малярські студії, все ж таки, починаючи з 1826 р., можна накреслити дві основні лінії, які визначали всі його уявлення про майбутнє. З одного боку, він поривається в Петербург: "Якщо я зараз про щось і думаю, то про моє майбутнє життя. І уві сні і наяву я мрію про Петербург і водночас також про службу на благо держави", – зізнається він матері в лютому 1827 р. З іншого боку, лише через 5 тижнів після цього, він пояснює їй: "Я відмовляю собі навіть у найнеобхіднішому, щоб мати хоча б найменшу можливість зберегти мій нинішній стан: щоб мати можливість вгамувати мою спрагу від потреби в спогляданні та сприйнятті прекрасного. "Зв'язок між цією естетичною потребою та інтересом до театру, живопису, архітектури та історії мистецтва є очевидним. Через посередництво улюблених тем романтизму прослідковується зв'язок також із історичними та фольклорними темами підручної енциклопедії. І навпаки, зв'язок із місцем на державній службі не є таким очевидним. Хоча таке устремління з боку випускників Ніжинської гімназії є цілком очікуваним, і не лише друг Гоголя Висоцький, але й більшість інших шкільних товаришів після закінчення гімназії подалася до Петербурга – єдиного місця, в якому в тодішній централізованій бюрократичній державі Миколи I можна було зробити кар'єру. Проте амбіції Гоголя простиралися далеко за межі звичних кар'єрних сподівань. З одного боку, вони були вираженням почуття завищеної самооцінки – "холодний піт виступає у мене на чолі при думці, що мені могло судитися перетворитися на прах, не уславивши своє ім'я єдиним благородним вчинком". З іншого боку, ці амбіції були вмотивовані морально-філантропічними намірами, що цілком відповідало духу тогочасної епохи: "Я перебираю у голові всі стани, всі посади в державі і зупинився на одному. На юстиції. Я бачив, що тут роботи буде найбільше, що тільки тут я можу бути благодіянням, тільки тут буду істинно корисним для людства". Після цього про юридичну кар'єру він більше не згадує, але моральна мотивація, відзначитися благородними вчинками і стати дійсно корисним для людства, залишається для Гоголя пов'язаною з уявою про покликання до служіння, яке він розуміє як служіння людству і сподівається реалізувати його спочатку на державній службі. Ці обидві підстави: спрага до прекрасного і служіння людству стоять за всіма його майбутніми вчинками, зокнайменше у його власному трактуванні, яке нерідко пізніше переосмислювалось чи піддавалось нещадній самокритиці. З самого початку він відчуває обов'язок бути на рівні найвищих естетичних та етичних вимог і напруження, під тягарем якого він, за натурою максималіст, нарешті зламається.

Проте спочатку обидва імпульси діють у взаємодії і сприяють розвитку гідної подиву сили волі, що, крім іншого, виразилось і в зміні ставлення до гімназії. В грудні 1827 р., за півроку до випуску, він урочисто проголошує своїй матері: "Жалкування за втраченим часом ні до чого не приведе. Необхідно надолужити його, і за ці півроку я хочу зробити вдвічі більше, і я зроблю це (адже я завжди досягав наміченого)". Власне, його наміри вже давно стосуються не лише гімназії. Так, він терміново просить прислати йому 200 рублів для занять з мови і витрачає їх на те, щоб вбратися для Петербурга. "Не міг би ти замовити для мене в Петербурзі фрак у найкращого кравця?, – запитує він у листі до Висоцького, – Який колір фраків зараз у вас у моді? Я б охоче замовив собі темно-синій з металевими гудзиками..." Це викликає асоціації з Вертером. Проте в моді був інший колір, і про це ми можемо дізнатись зі спогадів учителя латини: "Після випускних іспитів він раніше за інших з'явився в цивільному вбранні (замість гімназичної уніформи). Я бачу його перед собою, так ніби це відбувається сьогодні, у світло-коричневому сюртуці, чиї поли були підбиті червоним, у велику клітинку, матеріалом. Подібний матеріал вважався тоді вершиною юнацького шику і проходячи Гімназією, Гоголь постійно, ніби ненавмисно, розгортав поли сюртука, щоб показати підкладку".

Це було в червні 1828 р., після того як Педагогічна Рада виставила учню Яновському з поведінки, закону Божого та німецької добрі оцінки, з математики – погану, а з інших предметів рівно стільки, що він отримав право на чин 14 класу. На дванадцятий він не спромігся.

Літо й осінь 1828 р. Дев'ятнадцятирічний Гоголь проводить удома на хуторі та на навколишніх ярмарках. Він не поспішає з кар'єрою чиновника, зовсім навпаки. Так, в листі до того ж родича, якому він перед настанням нового року довірив своє потаємне бажання стати благодіянням для людства на ниві юстиції, він тепер заявляє: "З початком зими я безперечно поїду в Петербург, і тільки Богу відомо, куди мене звідти може закинути: цілком може статися так, що я поїду і декілька років про мене не буде ні слуху, ні духу, і я визнаю, що в мене немає жодного бажання колись повернутися додому". Це, очевидно, через те, що він не міг спокійно дивитися на те, як його бідна матір мучиться з господарством і марнує при цьому своє здоров'я, проте набагато вірогідніше через те, що він несвідомо відчуває потребу звільнитися від сильної прив'язаності до матері і, взагалі, до сім'ї. Що ж стосується коштів на утримання за кордоном, то

тут він не бачить жодних проблем: "Я знайомий з деяким ремеслом. Я добрий кравець, непогано розмальовую стіни у фресковому стилі, можу працювати на кухні: непогано розуміюся на куховарстві... І що ще більш важливо, за що я постійно дякую Богу, то це мої наполегливість, терпіння, яких у мене раніше не було". Порівняємо цю самооцінку Гоголя з враженнями Павла Анненкова (1812–1887), одного з найдостовірніших свідків з кола знайомих Гоголя: "Якщо ми вже з часу його навчання в Ніжині бачимо, що досягнення поставленої ним перед собою якоїсь мети чи ж замислу приводило всі здібності Гоголя в стан надзвичайного напруження ... Тож чи повинно нас дивувати те, що водночас з цим проявлялись і його вроджена замкнутість, його прорахована хитрість і нетипова для його віку здібність використовувати устремління інших у своїх власних інтересах?" Якраз останнє і мав на меті цитований лист – він мав спонукати родича опікуватися Василівкою та матір'ю на час відсутності Гоголя. Крім того, цей лист є першим свідченням нестримної пристрасті Гоголя до подорожування ("Ревізор", "Гравець", а також і "Мертві душі" за своїм сюжетом є мандрівними пригодами!), пристрасть до подорожей, яку можна було б витлумачити, як зворотню реакцію на надмірне концентрування на сім'ї, а навіть і страх перед інцестом, якби не брати до уваги ті переваги, які надає невпевненій та неконтактній людині статус інкогніто, в поєднанні з тією тугою, з якою ми познайомились як спрагою за спогляданням та сприйняттям прекрасного.

З високою вірогідністю можна сказати, що саме восени 1828 р. З'являються два віршованих твори, різні за змістом та обсягом, і обидва присвячені далеким країнам. Першим був вірш "Італія", слабка імітація гетівської "Міньйони" чи її байронівських, пушкінських та інших численних варіацій. Другим твором була куди більша за обсягом поема, чи, як зазначав підзаголовок, "Ідилія в картинках", яка складалася з 17 частин, різних за довжиною та метричним розміром. Дія відбувається в уявній Німеччині, заголовком виступає ім'я героя – Ганц Кюхельгартен. Він, як і його кохана Луїза, походить із затишного бюргерського світу "Луїзи" Йогана Генріха Восса. В будь-якому разі, він – хворий на світовий біль і незадовго до весілля (це вже типовий Гоголь), нишком тікає до Греції. В той час як він втрачає там свої ілюзії, Луїза – на зразок пушкінської Тетяни – відвідує його покинуте помешкання і знаходить там залишені книги – Платон, Шіллер, Петрарка, Аристофан і Вінкельманн. Цей (порівняно зі списком Онегіна переважно німецький) список авторів мало що говорить їй. Він повертається, і вони одружуються. Відновлена сімейна ідилія завершується епілогом, присвяченим Німеччині, країні величних думок та повітряних видінь, а також возвеличенням великого Гете (Gette, тобто Goethe).

З цим твором своєї вісімнадцятирічної юності Гоголь, разом зі своїм шкільним товаришем Данилевським, взимку 1828 р. Вирушає до Петербурга. Італія, Німеччина, Греція відступають поки-що на задній план перед напруженим очікуванням провінціала при першому візиті до столиці імперії. Але: "Петербург здався мені зовсім не таким, як я думав... Я уявляв його собі набагато красивішим і величнішим. І щоб жити тут не зовсім як свиня, тобто мати раз на день щі та кашу, виявилось набагато дорожчим, аніж ми думали". Це ж стосується і холодної двокімнатної квартири, яку він ділить разом зі своїм слугою та Данилевським, та й одягу, якому він, як і раніше, приділяє велику увагу. Про походи в театр годі й думати, а це було тим єдиним, що його дійсно цікавило. Тому що те, що тут як чиновник він не принесе людству жодної користі, він зрозумів дуже скоро.

"Петербург взагалі не має характеру – іноземці, які оселилися тут, стали місцевими і не справляють враження іноземців, а росіяни, в свою чергу, поіноземилися і є ні тим, ні іншим. Тут панує надзвичайна тиша, ніякий рух не виблискує в народі, всі лише службовці та посадовці, всі базикають про свої департаменти й колегії, все придушене, все потопає в марунію та нікчемній праці, в якій безплідно минає їх життя. Насправді управління велетенською імперією полягало, здебільшого, в переписуванні донесень, кількість яких лише в Міністерстві внутрішніх справ сягала 30 мільйонів на рік.

За таких умов стає цілком зрозумілим, чому Гоголь з двох рекомендаційних листів, які його мати взяла ще у старого Троцинського, віддає лише один і, коли це не дає ніякого результату, взагалі перестає серйозно займатися пошуками місця. Натомість, він намагається досягти іншої своєї мети – стати відомим як автор. Пізніше він сам якось розповідав Анненкову, що одна з його перших прогулянок містом привела його до квартири Пушкіна, до якої його не впустили, тому що поет нібито спав. На запитання Гоголя: "Він, мабуть, працював усю ніч?" лакей відповів: "Можна й так сказати: різався в карти". Якщо це відповідає дійсності, то це може слугувати підтвердженням того, що Гоголь з самого початку перебування в Петербурзі шукав контактів із найвищими літературними колами. Очевидним є те, що вірш "Італія" був анонімно опублікований ним в одному з журналів вже в березні 1829 р., проте лишився непоміченим.

Після цього він незабаром робить другу спробу, цього разу із "Ганцом Кюхельгартеном", якого він хоче видати окремою брошурою. Тим часом його мати очікує від кожного листа звістки про те, що він отримав якусь посаду. Замість цього приходять лише прохання про гроші, та починаючи з квітня 1829 р., також прохання про опис українського вбрання та звичаїв, забобонів і т. П. Для чого йому це потрібно, він вказує досить ухильно: "Тут всі зараз в захопленні від усього малоросійського". Тому він просить вислати йому

також дві комедії його батька: "Я спробую поставити одну з них на тутешній сцені. За це я б міг отримати певну суму, і я думаю, що треба спробувати все..." У травні він спантеличує матір звісткою, що в нього була можливість здійснити подорож за кордон завдяки фінансовій підтримці одного друга (якого ніхто не знав), проте його благодійник несподівано помер. "Отож, (!) Я залишаюся зараз у Петербурзі. Мені пропонують місце з окладом 1000 рублів на рік. Але чи маю я продати своє здоров'я і свій дорогоцінний час за ціну, якої ледь вистачить на плату за їжу та помешкання? І за абсолютні дрібниці. Не мати за цілий день більше двох годин вільного часу і тільки й знати, що скніти за столом і переписувати старі дурниці пана столоначальника?" Після цього відкриття він терміново просить вислати йому 300 рублів і закінчує лист такими словами: "Так я і стою в задумі на моєму життєвому шляху і з нетерпінням очікую здійснення деяких моїх бажань". Звісно, все це було незрозумілим для добросердої жінки, проте вона вірила в геній свого сина і відіслала все, про що він просив. Триста рублів йому були потрібні для друкування "Ганца Кюхельгартена", і всі його очікування були пов'язані з його успіхом. Книжечка з'явилася влітку 1829 р. під псевдонімом В. Алов. У короткій передмові було написано: "Даний твір ніколи б не побачив світ, якби не обставини, які є важливими лише для автора, не спонукали його до цього". У першій рецензії з задоволенням обіграли це: "Нам здається, що в нього були ще важливіші причини не видавати цю ідилію". Такою ж нищівною була й друга. Гоголь не став більше чекати. Він скуповує в книгарнях всі екземпляри і спалює їх в спеціально для цього винайнятій готельній кімнаті.

Він скрізь зазнавав поразки. Спочатку його порив принести користь людству на державній службі виявляється ілюзією, а тепер і спрагу до прекрасного – на поетичному шляху – не вдалося вгамувати. Не можна відкидати і той факт, що до цього додався і негативний досвід з протилежною статтю, який він, як припускають, намагався компенсувати за допомогою літературного успіху, проте достовірно нам це невідомо. Проте і так його самооцінка зазнала нищівного удару. Цього ніхто не повинен помітити, отож він має поїхати, якомога швидше і якомога далі.

Потреба була настільки сильною, що він був готовий піти на все. Невідомо, як йому вдалося в найкоротший строк отримати закордонний паспорт, але відомо, де і з чого він профінансував свою подорож (кораблем до Любека): 1800 рублями, які його мати переслала йому для погашення боргу за Василівку в іпотечному банку. За це він пізніше відмовився на її користь від своєї частки спадщини і прохає ще 100 рублів, які йому позичив Данилевський на одяг. Це ставлення до грошей є типовим для Гоголя: він зневажає їх, проте не задумуючись бере їх як внесок за його самовіддане служіння людству.

Лише цій високій меті мала прислужитись і несподівана поїздка за кордон, виправдовується він у листі, датованому 24 липня 1829 р.: "Цей перелом був необхідний для мене. Ця школа неодмінно виховає мене: у мене поганий характер, зіпсована, розпечена сутність (я визнаю це зі щирим серцем)... Ні, я повинен змінитися, повинен народитися заново, розпочати нове життя, запалати душевною силою в постійних зусиллях і діяльності; і якщо я не можу стати щасливим (ні, для мене я ніколи не буду щасливим...), то хоча б щонайменше присвячу все моє життя щастю і благополуччю подібних мені". Проте це все надії, наміри, але не причини. Саме тому він кожного разу наводить все фантастичніші пояснення. Спочатку він лякає матір словами, що його справедливо покарала десниця Всевишнього за те, що він противився даному Господом його душі бажанню і залишився в Петербурзі, головним чином щоб догодити матері замість того, щоб виїхати вже раніше. Після цього на сцені з'являється фатальна сумнівна винуватиця його вчинку: "Ні, я не назву її імені... Вона надто велична для кожного, не тільки для мене. Я побачив її і відчув пекельну тугу знову зустрітись з нею, але зрозумів, що повинен втекти від самого себе, щоб зберегти життя, щоб повернути хоча б тень спокою в розтерзану душу... Ні, істота, яку Він послав мені, щоб зруйнувати мій хиткий світ, не була жінкою. Це було божество, створене ним, часточка Його самого! Але, заради Бога, не питайте про її ім'я. Воно надто, надто величне".

Що реальне може приховуватися за цим божеством, то це, безперечно, може бути Муза, богиня поезії. Після фіаско "Ганца Кюхельгартена" Гоголь більше всерйоз не займався поезією. Проте від думки про літературну кар'єру він і не збирався відмовлятися, тому що в постскрипті до цього листа він просить матір і всю рідню прислати йому новий матеріал з українського фольклору.

У своєму першому листі з Любека, чий готичний собор Богородиці Марії його захопив, він ще раз згадує "ті урочисті і невимовні години мого життя, коли я втік від самого себе і намагався забути все моє оточення". Однак відповідальність за це він покладає вже не на Бога чи його загадкове творіння, а називає нову причину поїздки: через висипання на шкірі лікарі порадили йому поїхати на лікування до Травемюнде. Мати поєднує обидві причини і запідозрює венеричне захворювання. Це настільки шокує його, що він забуває і про Бога, і про висипання і наводить вже третю причину: "Моя хвороба грудей, через яку я лише через силу міг дихати". Про це він пише вже з Петербурга, куди він знову повернувся 22 вересня 1829 р. Яким би загадковим і таємничим не було б це Любецьке інтермецо, воно дає нам зразок, який часто

повторюється в подальшому житті Гоголя: спалення твору, втеча за кордон, інкогніто під прихистом суперечливих причин, і все закінчується, як в "Ревізорі", як в "Одруженні", як у першій частині "Мертвих душ", реконструкцією вихідної ситуації.

Але, як і в названих творах, в житті Гоголя відбулося багато. Він використав цей час для внутрішнього споглядання: "Часто я думаю про себе, чому Бог, коли він створив таке серце, другого якого не зустрінеш, мабуть, у цілому світі, або ж дуже рідко, і чисту душу, опалену палкою любов'ю до всього високого і прекрасного, чому він дав усьому цьому таку грубу зовнішню оболонку, чому він увібрав все це в таку жахливу суміш суперечностей, впертості, нахабної самосвідомості та найприниженішого смирення". Цей точний і безжалісний самоаналіз підтверджує його страждання від власної фізичної та моральної недосконалості – причини та рушійної сили гіперкомпенсації через найвищі естетичні та етичні амбіції, чия відсутність інтерпретується як кара Бога. Тим самим в кінці подорожі гору знову (і не востаннє) бере смиренність: "Бог присмирив мою гордість – хай здійсниться його свята воля!"

Дебют: "Вечори на хуторі"

"Причина тієї веселості, яку помітили в моїх перших творах, полягала в певній психічній потребі. Періодично мене охоплювали напади незрозумілої для мене самого депресії, яка, можливо, ховалася в поганому самопочутті.

Щоб якось відволіктись, я видумував всілякі комічні речі, на які тільки був здатен.

Я придумував комічні фігури та характери, помістив їх в найкомічніші ситуації і зовсім не переймався тим, навіщо і для чого, і кому від цього яка буде користь".

("Сповідь автора" – 1847)

Через місяць після повернення з Любека Гоголь повідомляє матері: "Скоро я сподіваюсь вступити на службу. Тоді я з відновленими силами візьмусь за роботу і присвячу їй все своє життя. Можливо, Господу сподобається надати мені можливість з часом виправити мій нерозсудливий крок". Цей лист з'явився завдяки наполяганню Андрія Трощинського, спадкоємця померлого "благодійника сім'ї". На прохання матері Гоголя він погасив всі заборгованості свого кузена, але дав тому зрозуміти, що йому пора вже й самому заробляти собі на життя. Гоголь виявляє готовність, але намагається всіма засобами уникнути безрадісної пісарської долі.

Він звертається з проханням до впливового редактора (загальновідомого шпика охоранки) Булгаріна, проте той замість місця у своєму журналі нібито запропонував йому роботу в III Відділенні. Інша спроба стосується акторської кар'єри. Пригадуючи свої ніжинські успіхи, Гоголь звертається до дирекції Петербурзьких театрів і навіть отримує запрошення на пробу. Він приходить туди, "молодий чоловік з малопривабливою зовнішністю, щока обмотана хусткою (через справжній чи симульований зубний біль), одягнутий в солідний, але позбавлений вишуканості костюм". Оскільки він нічого не знає напам'ять, то йому дають прочитати декілька уривків із класики і виносять вердикт: "У кращому разі може бути тільки статистом". Далі ухилитися вже не було можливості. В листопаді 1829 р. Гоголь стає на службу в Міністерство внутрішніх справ, яку він, через попередження про недбалість у ставленні до своїх обов'язків, лишає вже через 3 місяці. Цієї зими колезький реєстратор Гоголь-Яновський (14 щабель у таблиці про ранги, тобто на 5 щаблів нижче, ніж Акакій Акакійович!) На власній шкірі пізнав прозу служби та петербурзьку зиму за голоду та нестачі грошей. У всякому разі саме так він змальовує цю картину в багатьох листах, та й дійсно, при річному окладі в 400 рублів самостійно він не міг упоратися. Хоча Трощинський і не забував про нього. Так, приміром, він дав йому грошей на зимове пальто, проте Гоголю доводилося ще більше ніж рік просити грошей у матері.

Але він просить не лише грошей, навіть за цих непривабливих умов він не полишає своїх літературних планів: "Не сердьтеся, моя добросердечна матінко, коли я постійно надокучаю Вам проханнями присилати мені звістки про Малоросію і т. П. Це забезпечить моє існування..."

Також сестри й тітки повинні були йому повідомляти, "які пригоди та історії сталися: комічні та розважальні, сумні та страхітливі", пише він в лютому 1830 р. Цим самим він уже визначив основну тональність оповідань, які через півтора року складуть його першу книгу. Одне з оповідань вже готове. Воно з'явилося навесні 1830 р. В "Отечественных записках" під заголовком "Бісаврюк, або ж Вечір напередодні

Купали. Малоросійське оповідання (із народних переказів)". Воно належить до страхітливих і однаковою мірою зобов'язане своєю появою як народному переказу, так і "Любовним чарам" Людвіга Тіка.

Щоб покращити фінансове становище, Гоголь пробує себе в перекладі (з французької) і отримує за переклад так ніколи і не надрукованої статті "Про російську торгівлю на рубежі XVI– XVII століть" гонорар у 20 рублів. Отож не залишається нічого іншого, як знову шукати місце. 10 квітня 1830 р. Гоголь стає на службу в Департамент наділів, де незабаром він навіть отримав посаду помічника столоначальника. На цій посаді (все ще 14 ранг, але вже з окладом в 750 рублів на рік) він пропрацював цілий рік. Цього разу без зауважень.

"Щоденно о дев'ятій годині я вирушаю в канцелярію і залишаюсь там до третьої години; о пів на четверту я обідаю й о п'ятій я йду в клас, тобто в Художню академію, де я малюю, я просто не можу без живопису... В класі малювання, який я відвідую тричі на тиждень, я сиджу дві години; о сьомій я повертаюсь додому і йду на вечерю до одного із моїх знайомих, яких у мене тут багато. Лише моїх ніжинських однокашників набереться чоловік 25 (з двома з них з метою економії він разом винаймав помешкання Р.-Д.К). Після дев'ятої я починаю прогулюватись вулицями, наодинці або ж посеред загального променаду, який закінчується десь об одинадцятій. Потім я повертаюсь додому, інколи не раніше дванадцятої чи навіть першої, і навіть о такій порі можна побачити численних перехожих. Як ви знаєте, тут ночей немає". Так влітку 1830 р. Він описує свій день – жодного слова про напружену літературну роботу в ці "білі ночі"...

Коло його знайомих складається з представників двох нетипових для Петербурга груп: художників Художньої академії, "того дуже незвичайного стану в такому місті, де всі є чиновниками, купцями чи німецькими ремісниками", та його українських земляків. Саме один з них вводить його зрештою до кола "аристократів" "Літературної газети" – Орест Сомов (1793–1833), найближчий співробітник друга Пушкіна барона Дельвіга (1798–1831) в альманасі "Північні квіти" та з серпня 1830 шеф-редактор інспірованої Пушкіним "Літературної газети". В цих двох виданнях на рубежі 1830–1831 рр. З'являються деякі прозові твори Гоголя, про які йтиметься далі.

Важливішим було знайомство через посередництво того ж Сомова чи Дельвіга з двома іншими друзями Пушкіна, знаменитим поетом та перекладачем Жуковським (1783–1852) та педагогом і майбутнім ректором Петербурзького університету Плетньовим (1792–1862). Вони обидва відзначались шляхетністю характеру та підтримкою молодих талантів, обидва десяти років займали високі посади при дворі. Жуковський як вихователь спадкоємця престолу (майбутнього "царя-визволителя" Олександра II), Плетньов як вчитель російської літератури великих князів та княгинь. Вони обидва завдяки своєму високому становищу неодноразово надавали допомогу і підтримку як Пушкіну, так і Гоголю.

Ще 1848 р., майже через два десятиліття, Гоголь так пригадує свою першу зустріч із Жуковським: "Ти простягнув мені руку і був сповнений бажання допомогти своєму майбутньому соратнику! Яким сповненим любові та доброзичливості був твій погляд! Що ж поєднало нас, таких різних за віком? Мистецтво. Ми відчували спорідненість, яка була сильнішою за звичайне рідство. Чому? Тому що ми відчували святість мистецтва".

Плетньов написав у лютому 1831 р. Пушкіну в Москву: "Я повинен познайомити Тебе з одним молодим письменником, який є багатообіцяючим. Ти, можливо, помітив у "Північних квітах" уривок з історичного роману підписаний "OOOO" (чотири літери О з імені ніколай гоголь-яновський), а також у "Літературній газеті" "Роздуми про викладання географії", твір "Жінка" та розділ з малоросійського оповідання "Вчитель". Все це написав Гоголь-Яновський. Він пробував себе спочатку на державній службі, проте його пристрасть до педагогіки привела його під мої знамена, і він став учителем. Жуковський в захопленні від нього. З нетерпінням я чекаю на ту мить, коли я зможу привести його до Тебе, щоб Ти дав йому своє благословення. Він любить науки заради них самих, і він готовий, як митець, знести всі незгоди. Це саме те, що мене зворушує і захоплює".

У той час Плетньов був інспектором "Патріотичного інституту", однієї із шкіл для доньок вищих офіцерів, яка знаходилась під патронатом імператриці. Він хотів влаштувати туди Гоголя і, очевидно, порадив йому опублікувати щось педагогічне. Так з'явилися (майже реформаторські) "Деякі думки про викладання дітям географії". Одночасно Плетньов сприяв тому, щоб Гоголь отримав місце домашнього вчителя в багатьох генеральських сім'ях. Одному із його вихованців ми завдячуємо таким зображенням:

"Перше враження, яке Гоголь справив на нас, хлопчаків у віці від 9 до 13 років, було досить вираженим, оскільки на доброзичливій фізіономії нового вчителя, не позбавленій легкої насмішкватості, не було жодного сліду тієї педантичності, невдоволення та суворості, які здебільшого вважалися невід'ємною частиною виховательського корпусу. З іншого боку, лише пристойність утримала нас від того, щоб не розреготатися, реакція, до якої мусила спровокувати зовнішність Гоголя: маленький зріст, вузький горбатий ніс, криві ноги, скуйовджений вихор на не дуже елегантно постриженій голові, уривчаста манера говорити, що

постійно переривалась шморганням та посіпуванням обличчя... Якщо до цього додати ще й одяг, в якому різко контрастували усвідомлення моди та неохайність, то ви отримаєте вигляд Гоголя в його юності". Інші очевидці пригадують, крім цього, ще й дивну, підстрибуючу ходу. Проте, попри все це, молодий учитель швидко завойовує симпатію своїх вихованців, серед яких знаходився також один хлопчик-олігофрен, якого він намагався навчити читати за допомогою картинок із зображенням тварин та імітацією тваринних звуків.

Тепер Плетньов міг порадити добре зарекомендованого у впливових сім'ях та автора деяких публікацій молодого чоловіка на посаду вчителя історії у своєму Інституті благородних дівиць, посаду, яку Гоголь обійняв 10 березня 1831 р. І на якій вже 1 квітня він був затверджений у чині титулярного радника (тобто 9 щабель – як і в Акакія Акакійовича). Це не вирішило всіх фінансових проблем, але замість 42 годин на тиждень тупого переписування у нього було лише шість годин викладання історії і, таким чином, звільнилося багато часу для літературної роботи. В листі до матері він описує це так: "Імператриця звеліла мені читати лекції в підпорядкованому їй Інституті благородних дівиць. Але не думайте, що це багато значить. Щонайбільше це те, що я стану трохи відомішим завдяки моїм лекціям... Хоча ті роботи, які зроблять мене ще відомішим, творяться мною в абсолютній тиші, в моїй самотній кімнатці... Я працюю більше, ніж будь-коли, і почуваюся радіснішим, ніж будь-коли".

Коли він писав цього листа, вже були завершені перші чотири оповідання з його запланованої книжки, а інші чотири щонайменше розпочаті, і це не беручи до уваги вже надрукованих прозових творів. Серед них особливе місце займає трактат "Жінка", написаний як діалог між Платоном та одним з його учнів Телеклесом. У ньому Платон повчає Телекlesa, обуреного невірністю своєї Алкіної, таким чином: "Що таке жінка? Мова богів!.. Вона – це сама поезія! Вона – це ідея, а ми лише її інкарнація в дійсності... Допоки картина зароджується і формується в голові митця, вона є жінкою, як тільки-но вона перетвориться на матеріал і одягнеться в доторкненість, вона стає чоловіком". І далі: "Що таке любов? – Батьківщина душі, красива туга людини за минулим, де знаходиться бездоганний початок її життя, де все пронизане неназваним, нестертим слідом невинного дитинства, де все є батьківщиною. І коли душа поринає в ефірне лоно душі жінки, коли вона віднаходить в ній її батька, вічного Бога, і має її братів та відчуття й образи, які перед цим не були стосовні до земних істот – що тоді трапляється з нею? Тоді вона повторює в собі минулі звуки, минуле райське життя в грудях Бога і розвиває все це далі у безкінечне..."

Наскільки важко припустити, що Гоголь, про пристрасні чи інтимні стосунки якого з жінками невідомо нічого, свій перший текст, який він підписав своїм новим авторським ім'ям, міг присвятити жінці, настільки важливим є цей текст. Ніколи після цього Гоголь не зробив спроби так сконцентровано представити свою філософію мистецтва, адже в цьому творі йдеться саме про це: поезію, ідею митця він бачить під образом "вічно жіночого", якому протиставляється в чоловічому образі реальність, вбрана в матеріальне.

При цьому він сподівається віднайти в "ефірному лоні жіночої душі" батька, тобто Бога і братів, себто співлюдей. Тут Платонівський спогад душі про її колишнє існування в царстві первісних образів своєрідно поєднується з романтичною ностальгією, ідеалізацією дитинства та християнських уявлень, здається, що Гоголь виступає тут як попередник сучасної психології мистецтва.

Проте в цих пошуках батька та братів відображаються психічні туги невпевненої в собі та неконтактної особи, в той час як переміщення жінки в нематеріальне, ефірне та високе може бути рефлексом досвіду, який з огляду на його грубу зовнішню оболонку міг спонукати його до відмови від виконання життєвого завдання в нормальних стосунках між чоловіком та жінкою, відмови, яка вже була підготовленою раннім страхом перед біологічним аспектом життя. У творчості Гоголя цей непереборний страх перед жінкою, страх, який сам Гоголь інтерпретував як силу волі, найчіткіше відобразився в кошмарі Шпоньки (в "Івані Федоровичі Шпоньці та його тітоньці") та стрибки з вікна Підколизіна (в "Одруженні"): "Я можу добре зрозуміти і співвідчувати стан твоєї душі, – пише він в 1892 р. Закоханому Данилевському, – хоча я сам, дякувати долі, не зміг відчувати його. Я кажу: дякуючи долі, тому що це полум'я за мить перетворило б мене на попіл... На моє щастя у мене є тверда воля, яка двічі уберегла мене від бажання заглянути в цю прірву".

Гоголь, чий чоловічі протагоністи Хлестаков, Чічіков, Акакій Акакійович, а також і всі герої петербурзьких оповідань є холостяками, зображує своїх молодих героїнь (старі жінки здебільшого висміюються) або як ляльок, або як відьом (інколи як те й інше), за винятком коли він стилізує їх до недосяжної висоти, до метафори свого естетичного кредо.

Про це естетичне кредо йдеться також у нарисі "Борис Годунов", який був написаний з нагоди опублікування одноіменної трагедії Пушкіна, мабуть, в кінці 1830 р., але так і не опублікованому. Він присвячувався Плетньову і перевершує навіть "Жінку" у своїй риторичній надмірності: "О, дайте мені, дайте мені ще більше цих мук, і через них я весь виллюсь в лоно Творця і не залишу зневаженому тілу жодної із божественних краплин" (картина майже маньєристичної еротики). З одного боку, ці муки викликаються величчю царського страждальника Годунова, з іншого, проте, також неможливістю повідомити дійсне сприй-

няття мистецтва: "Чого б я тільки не дав за те, щоб хоч в одній людині я зміг прочитати повторення всього мого власного я!.. Всевишній! Чому ти дав мені неповноцінну душу? Тож доповни її або ж забори в мене і цю половину!" – вигукує він. Також тут відчувається перегук із Платоном, а саме з промовою Аристофана у "Званому обіді": його картина розділених половинок душі слугує Гоголю для опису його екзистенційної самотності.

Вона не була подолана також і в колі нових петербурзьких друзів ("Жоден із них не знав мене", – якось написав він пізніше). Проте присвята Плетньову, написання нарисів як реакція на драму Пушкіна, почуття особливої близькості до Жуковського – все це, все ж таки, свідчить, що він може почувати себе тут, щонайменше, що стосується його естетичних переконань, високою мірою зрозумілим і підтриманим. Наприкінці травня 1831 р. Він, нарешті, особисто знайомиться в домі Плетньова з обожнюваним ним ще з юності Пушкіним. Мабуть, це була найвизначніша зустріч поетів у російській літературній історії, незважаючи на всі її лжетрактування то в дусі "прогресивної" чи навіть революційної безперервності. Насправді, Гоголь зустрівся з Пушкіним, коли роки найбільшої популярності того вже давно минули, коли впливові журнали підозрювали його в аристократичній зверхності, коли його останнім творам закидали беззмістовність. "Але, але! Це безперечна істина: чим більше поет стає поетом, чим більше почуттів він висловлює, які відомі лише поетам, тим більше звужується коло його натовпу і, зрештою, воно стає таким вузьким, що поет може перелічити на пальцях своїх істинних прихильників". Цими словами Гоголь завершує свою оду Пушкіну "Деякі слова про Пушкіна" (датовану ним 1832 р., проте, вочевидь, написану роком чи двома пізніше).

З метою уберегти його від того, щоб його перша книга не була втягнута до полеміки про Пушкіна, Плетньов закликає його до суворої анонімності і пропонує ввести фігуру фіктивного видавця, який би залишився поза всякою підозрою в літературному "аристократизмі". Це призвело до появи пасічника Рудого Панька, ім'я якого мало не лише фольклорно-українське звучання, але й надало можливість поєднати різні історії від різних фіктивних оповідачів та, завдяки безтурботно-іронічній передмові пасічника, зумовило бадьорий настрій усього твору.

Успіх був надзвичайним – ще до того як публіка ознайомилася з книгою. Під час епідемії холери влітку 1831 р. Гоголь знаходився як домашній учитель в Павловську, в декількох кілометрах від Царського Села, де разом із Двором знаходився Жуковський і також проживав Пушкін. Обидва поети змагалися у складанні казок (і поетичних апологій на адресу російської політики по відношенню до Польщі). І Гоголь часто бачився з ними, нібито кожного вечора, що, звісно, є перебільшенням, тому що він писав їм також листи. Зокрема, Пушкіну він повідомляє: "Найцікавішим виявилось моє перше ознайомлення з друкарнею. Тільки-но я просунувся в двері, як набірники, угледівши мене, давай кожен фиркати та пирскати зі сміху собі в руку, відвернувшись до стіни. Це мене дещо здивувало. Я до фактора, і він після деяких ухилинь нарешті сказав: "Штучки, які ви мали милість прислати з Павловська для друкування, надзвичайно потішні і принесли велику втіху набірникам". Із цього я зробив висновок, що я письменник, який цілком відповідає смаку черні". Таким чином підозра в належності до "аристократів" була відведена, а комічна дія мови Гоголя отримала підтвердження – якщо, звісно, набірники не сміялися з його зовнішності.

14 вересня 1831 р. "Північна бджола" Булгаріна в колонці про книжні новинки помістила інформацію про два видання: "Оповідання померлого І. П. Бєлкіна, видані О. П. (нашим відомим поетом), а також "Вечори на хуторі поблизу Диканьки. Оповідання, видані пасічником Рудим Паньком". Цим було ознаменоване народження сучасної російської художньої прози. В цій царині Пушкін був таким же новачком, як і молодший на 10 років Гоголь, саме тому вони обидва подвійно маскувалися: за фіктивним видавцем чи оповідачем, який в свою чергу посилався на фіктивних оповідачів чи джерела. Проте на цьому вся схожість закінчується, бо навряд чи можна уявити собі більший контраст, ніж між лаконічно-точним стилем Пушкіна і нестримною фантазією Гоголя. Пушкін був першим, хто це розпізнав та оцінив: "Зараз прочитав "Вечори біля Диканьки". Вони вразили мене. Ось справжня веселість, щира, невимушена, без жеманства, без чопорності. А місцями яка поезія! Яка чуттєвість! Все це так незвично в нашій нинішній літературі, що я ще й досі не оговтався," – написав він в короткій рецензії, в якій пригадав також історію з набірниками в друкарні, додавши до неї: "Мольєр і Фільдінг, напевне, були б раді розсмішити своїх набірників". Ось таким коротким гумористичним зауваженням він одночасно визначає місце та своєрідність Гоголя в (світовій) літературі та провіщає автора "Ревізора" та "Мертвих душ".

Такими ж виявились враження і переважної більшості інших рецензентів. Критичні зауваження стосувалися в основному порушень норм російської мови або ж викривлення реалій українського сільського життя (треба зауважити, цілком справедливо). А взагалі, "Вечори" сприймалися як новий різновид малоросійської тематики, яка в той час користувалась високою кон'юнктурою, або ж як вітчизняний варіант романтичної фантастики (Тік, Гофман), яка також була в моді. Також зустрічалося і поєднання обох цих жанрів, переважно в роботах Сомова. Власне, нове (не беручи до уваги мову) походило з джерела, яке до

цього залишалось невідомим: з вертепу, українського лялькового театру та незначною мірою з комедій батька Гоголя.

Комбінація непретензійного, місцями грубого, комедіанства з живими діалогами, українським колоритом та казковою фантастикою призвело до появи єдиного в своєму роді твору, в першій частині якого здається, що домінує веселий, бадьорий настрій. Він приховує загальну тему: вторгнення демонічних сил у людське життя. В "Сорочинському ярмарку" вона залишається грою з забобонами селян; в "Майській ночі" з'являється навіть добра фея; в "Загубленій грамоті" достатньо хресного знаку, щоб приборкати диявольську силу. Навіть у "Купальській ночі", справжній трагедії, в якій диявол тріумфує, достатньо дотепного слова пасічника, щоб нейтралізувати це враження.

Куди більш серйозною є роль зла в деяких оповіданнях другої частини, яка з'явилася незабаром (у березні 1832 р.). У вступному оповіданні "Ніч перед Різдром" набожний коваль Вакула ще досить легко обдурює чорта, а в заключному "Зачарованому місці" витіювата оповідь шевця згладжує враження від моторошного змісту. Зовсім інакшими є обидва центральні твори. Лірична трагедія "Страшна помста" займає особне місце в творчості Гоголя: жодного натяку на гумор, натомість похмуро-величний настрій місячної ночі, водночас українська гра оссіанських пейзажів як тло до моторошної легенди про "чаклуна, такого відьмака, якого світ ще не бачив" та про його страшний кінець, після того як він спочатку переслідував свою дочку з намірами інцесту, а потім вбиває її, її чоловіка, їхню дитину та безневинного односельця. Лише в останній із загалом шістнадцяти сцен зі слів сліпого бандуриста стає ясним мотив всього як здійснення прадавнього родового прокляття. Твір дуже незвичний також композиційно.

Безневинним і зовсім не пасуючим до цього оточення видається єдине оповідання, яке, як підкреслюється, є не переповіданим, а написаним: "Іван Федорович Шпонька та його тітонька". Хрещеними батьками при його написанні були не Оссіан, Матурін чи Тік, а, як і пізніше у випадку з "Носом", Лоуренс Стерн, що найчіткіше видно на прикладі мистецького прийому імітування нібито незавершеності оповідання. "Шпонька" – це єдине оповідання "Вечорів", де не фігурує нечиста сила, а вперше домінує плоска сучасна позбавлена смаку банальність, або ж, кажучи словами Мефістофеля, "плоска незначущість" – аж до самого сну Шпоньки включно. Ці два фактори, банальність і, викликаний думкою про можливе одруження, кошмар, справляють комічне враження, та проте є такими ж страхітливими як і всі страхіття "Страшної помсти".

Поєднаним моментом цих двох таких різних оповідань є їхнє вкорінення в підсвідомому: уві сні Катерина дізнається, що чорт, який її переслідує, є її батьком; і коли той, у свою чергу, за допомогою чорної магії викликає душу своєї дочки, то ця душа стогне: "Бідна Катерина! Вона не знає багато чого з того, що знає її душа". Але в той час коли знання снів у "Страшній помсті" зачіпає лише міжлюдські стосунки, тобто обмежується внутрітекстовою "реальністю", то кошмар Шпоньки виходить за межі тексту. Сон Катерини отримує смисл на фоні казкового світу, тоді як сон Шпоньки на тлі сучасного повсякдення виглядає сюрреалістичним чи абсурдним. В обох випадках, проте, йдеться також про "роботу снів" самого Гоголя – в "Страшній помсті" про подолання давніх і глибших страхів (та про перший нарис всесильної постаті батька – в даному разі ще з негативними прикметами), в квазі-реалістичному "Шпоньці" опрацьовані недавні переживання і страхи (шкільні, професійні невдачі, невдачі з протилежною статтю).

Власна вказівка Гоголя на рівень свідомого та підсвідомого (те, що він називає знанням душі), спонукає до глибоко психологічного розгляду його особи і його творів. Під даним кутом зору зображені Гоголем стосунки між батьком і дочкою були трактовані як витісняюче переосмислення стосунків між сином та матір'ю, і ці стосунки були достатньо проблематичними, як це показує втеча до Любека та її різні пояснення. Також із надмірної фіксації на матері і взагалі на сім'ї (мати і четверо сестер) можна пояснити як його незвичайну пристрасть до подорожей, так і ставлення до жінки, яке в "Шпоньці" вперше знайшло літературне вираження. Опосередковано це могло також проявлятися у тому, що Гоголь із задоволенням транспонував еротичні картини та відчуття в свої ліричні зображення природи, саме ті місця, про які Пушкін сказав: "Яка поезія! Яке почуття!"

Старший учитель та ад'юнкт-професор

"Я не знаю, чому я зараз так прагну сучасної мені слави. Вся глибина душі хоче вирватися назовні".

(Лист Погодіну-1833)

Якось було сказано, що кожному індивіду необхідно подолати три великі життєві проблеми: співлюдськість, професію, любов та шлюб. Якщо це дійсно так, а цьому суперечить дуже мало, тоді Гоголь,

здається, зазнав невдачі з першою з них. Від любові до шлюбу він давно відмовився, хоча йому ця проблема ще довго дошкуляла і спричиняла появу найчудернацькіших літературних витворів, починаючи від кошмару Шпоньки до любові Акакія Акакійовича до його шинелі. Співлюдськість (що на сучасному жаргоні звучало б приблизно як "адаптована соціальна поведінка" і мало б вужче значення) була і залишалась, навіть у колі його ніжинських однокашників, у поведженні з тими, хто його цінував і шанував, завжди проблематичною – з одного боку, занадто великим був страх повністю довіритись кому-небудь. З іншого боку, занадто великою була спокуса через висміювання гостро підмічених слабкостей випробувати владу, якою володіє той, хто може розсмішити інших. Нарешті, що стосується професії, або, як говорив Гоголь, поля діяльності (поприще), то він у цьому питанні ніколи не був зовсім послідовним і, щонайменше протягом трьох років між появою "Вечорів на хуторі" та двома збірками оповідань "Арабески" і "Миргород", не можна не помітити якусь зловісну закономірність у тому, що герой "Записок божевільного", який пророко проживає останні години життя Гоголя, зветься саме Поприщін.

Після успіхів "Вечорів" Гоголь постарався, щоб анонімність навколо постаті пасічника була розвіяна. Він став упевненішим у собі і тому також більш товариським. У Петербурзі утворилося коло з його шкільних товаришів та нових молодих знайомих, яким він подобався і які були йому близькими. В цьому колі він поводився просто й природньо, хоча його концентрована, дещо замкнута сутність і його схильність запрягати і диригувати людьми так і не полишали його повністю, – пригадує Анненков, який в 1832 р. Прилучився до цього кола, маючи 20 років і палку закоханість у театр. Театр, література та образотворче мистецтво знаходились у центрі їх інтересу, і Гоголь наділяв учасників зустрічей прізвиськами з сучасної французької літератури – Бальзак, Гюго, Дюма... Анненков отримав ім'я Жюль Жанен. Далі він пише: "Поза межами свого кола Гоголь прокладав собі широку дорогу в життя всіма засобами, які знаходились у розпорядженні його багатой натури, зокрема також хитрістю і вмінням віднайти найчуттєвіші струни людського серця". Вже в лютому 1832 р. Він не пропустив освячення, яке провідний петербурзький видавець Смірдин влаштував із нагоди відкриття свого нового книжкового магазину і на яке з'явилися всі, хто хоч щось значив чи збирався значити в літературі. Незабаром після цього він запрошує цензора Нікітенка як "земляка" до свого ніжинського кола. Той робить такі нотатки: "Молодий чоловік років 26 (Гоголю тоді саме виповнилось 23) і приємної зовнішності. Проте на його фізіономії є слід лукавства, що змушує триматися з ним насторожено". Нарешті, влітку 1832, яке він після чотирьох років поневірянь може провести вдома, він по дорозі туди й назад робить зупинки в Москві, щоб систематично розширити мережу корисних знайомств.

Першим, з ким він там зустрічається – знову ж таки завдяки посередництву Сомова, – був ще один земляк, професор Максимович (1804–1873), який викладав у Московському університеті ботаніку і водночас захоплено збирав і публікував українські народні пісні. Гоголь відразу ж із захопленням пропонує йому свою допомогу. "Моя радість, моє життя! Ви пісні! Як я вас люблю! Чого варті всі ті засушені хроніки, в яких я зараз риюсь, порівняно з цими звучаннями, живими анналами! – пише він йому трохи згодом. – Ви не можете собі уявити, як пісні допомагають мені в моїй історії. Навіть зовсім не історичні. Навіть непристойні. І всі вони повсякчас вносять новий подих в мою історію. Розкривають все чіткіше те, ах! Минуле життя і тих, ах! Минулих людей..." Коли він говорить про "свою історію", то має на увазі сміливий план написати багатотомну історію Малоросії – у всіх смислах романтичний задум.

Друге московське знайомство відбулося також з огляду на даний замисел. Гоголь відвідує Михайла Погодіна (1800–1875), який зумів пробитися з самих низів (він був сином кріпака) до становища впливового журналіста та університетського історика. Спільне захоплення історією та педагогікою, а також Пушкіним швидко сприяло переростанню знайомства із необхідності в тісний особистий зв'язок, який настільки наблизився до дружби, наскільки це взагалі було можливо з Гоголем.

Погодін спонтанно знайомить Гоголя з Аксаковими, багатою сім'єю, яка приймає молодого автора з розкритими обіймами (без взаємності з боку Гоголя). Глава сім'ї Сергій Аксаков (1791–1859) – поміщик, мисливець, рибалка, театральний критик, деякий час також цензор, у зрілому віці не лише Нестор-літописець слов'янофілів, але й значний прозаїк, в першу чергу, проте добросердечна, здатна захоплюватися людиною – залишив "Історію мого знайомства з Гоголем", де він пише про першу зустріч, зокрема, таке: "Зовнішність Гоголя була тоді ... Несприятливою для нього: вихор на голові, коротко підстрижені скроні, гладко виголене лице та високий стійкий комірець надавали його обличчю іншого виразу (аніж на відомих пізніших зображеннях). Ми вбачали в цьому щось українське та витіювате. За його вбранням було видно, що він намагався не відставати від моди". Через Аксакова Гоголь познайомився з актором Щепкіним, тодішнім найзнаменитішим комічним актором Росії, в якого він сподівався знайти підтримку планів своїх майбутніх комедій.

В основному ці люди, до яких пізніше приєднався ще професор літератури Шевириков, склали кістяк кола його московських знайомих. Якщо петербурзьке коло (не беручи до уваги приватне коло одно-

кашників, яке швидко втратило своє значення) ґрунтувалося на спільних мистецько-теоретичних переконаннях, то московське базувалося переважно на спільних історичних та театральних уподобаннях. Заслуговує на увагу те, що Гоголь шукає і знаходить в обох столицях зв'язок із особистостями, яких скоріше за все можна охарактеризувати як консерваторів: в Петербурзі це близькі до Двору Жуковський та Плетньов (опосередковано також і Пушкін), в Москві – публіцистичні провідники офіційної ідеології "Православ'я, самодержавності та народності" Погодін, Шевирьов та Костянтин Аксаков (син слов'янофільського "патріарха" Сергія Аксакова). Щодо цього слід зауважити, що на початку 30-х рр. в Росії важко було віднайти постаті рівного калібру ліберального чи "прогресивного" напрямку – почасти внаслідок розгрому декабристів у 1825 р., частково через запізніле сприйняття гегелівської, особливо лівогегелівської філософії, яка, проте, і пізніше так і залишилась абсолютно чужою Гоголю з його ахами та охами з приводу середньовіччя та колишнього життя.

Здається, що певний час він вірив у те, що його служіння людству полягає в тому, щоб написати історію своєї батьківщини чи навіть першу всеохоплюючу "універсальну історію", а крім цього, ще й універсальну географію в трьох чи двох томах під заголовком "Земля і Люди". Він змальовує свою концепцію загальної історії під заголовком "Люди" на трьох досягненнях своїх попередників на цій історичній ниві: Шльоцера (Йоганн фон), Міллера та Гердера на п'яти друкованих сторінках, в той час як "Погляд на виникнення Малоросії" займає цілих десять. Він поміщає в багатьох журналах анонс, в якому стверджує: "Майже п'ять років я дуже старанно збирав матеріали, які стосуються історії цього краю. Половина моєї "Історії" майже (!) Готова, і, все ж таки, я не наважуюсь її видати, оскільки я припускаю, що ще багато джерел знаходяться в приватних руках". І він просить надіслати їх на його адресу. Але звісно, що все це виявляється марним.

Вінцем всієї цієї зацикленості на історії стає бажання отримати кафедру історії, а саме в новоствореному Київському університеті, куди мав бути запрошений ботанік Максимович, щоб викладати російську літературу, то чому б Гоголь не міг викладати історію... "Я також вже думав про це. Туди, туди! До Києва! В древній, прекрасній Київ! Він належить нам (українцям), не їм (росіянам і деяким запрошеним німцям), хіба не так? Так, це буде чудесно, коли ми обидва обіймемо київські кафедри. Тоді можна буде запровадити багато доброго", – пише він Максимовичу. Всю зиму 1833–1834 рр. Він живе цією надією, яка зрештою розбивається через те, що він вимагав для себе щонайменше посаду позаштатного професора.

Розчарування було гірким, і петербурзькі друзі вдалися до всіх своїх зв'язків, щоб пом'якшити і компенсувати його. Так, 9 березня 1834 р. Як "нагороду за відмінні успіхи" він отримує від імператриці перстень з діамантом. Потім його сестрам (яких він всупереч умовам вступу протиснув до "Патріотичного інституту") повернули плату за навчання, яка була утримана з його жалування. І нарешті 24 липня 1834 р. Він був призначений ад'юнктом-професором кафедри історії Імператорського петербурзького університету з одночасним збереженням своєї посади старшого вчителя та підвищенням у чині до колезького асесора (8 щабель в таблиці про ранги, що прирівнюється до чину майора).

В одній із своїх теоретичних праць він вимагав: "Стиль професора повинен бути захоплюючим і полум'яним. Кожна лекція повинна бути завершеним цілим з тим, щоб вона утворювала в головах слухачів гармонійну поему". У своїй вступній лекції він, здається, реалізував цей принцип, тим паче, що її тема "Про середньовіччя" так приваблювала його. Він називає середньовіччя "серцем історії" і цінує "його поезію та безтурботність, які, незважаючи на всі суперечності, розкривають чудесну мудрість". Подібна завершена акція вдається йому всього кілька разів – один раз, коли на його лекції були присутні Жуковський і Пушкін. У цих рідкісних випадках риторично окрилений порив підхоплює слухачів до висоти узагальнення, водночас, з такою ж легкістю відмовляючись від фактів та деталей на користь поезії. Проте це лише сяючі перлинки на небосхилі його викладацької діяльності. Зазвичай все відбувалося куди прозаїчніше, розповідає сам Іван Тургенєв (1818–1883): "Я був одним із слухачів Гоголя в 1835 р., коли він "викладав" історію в Петербурзькому університеті. Це викладання дійсно відбувалося дуже оригінально. По-перше, із трьох призначених лекцій Гоголь гарантовано двох не читав. По-друге, коли Гоголь з'являвся за кафедру, то він не говорив, а бурмотів щось незв'язне і показував маленькі металеві гравюри, які зображували Палестину та інші східні країни, і весь час був страшенно зніяковілий... На заключному екзамені зі свого предмета він сидів, обмотавши голову хусткою, нібито через зубний біль, з відсутнім виразом обличчя і ніколи не відкривав рота... Я як сьогодні бачу перед собою його худу, довгоносу постать з двома кінцями чорної хустки, які стирчать наче два вуха. Безсумнівно, що сам він чітко усвідомлював всю комічність і жалюгідність свого становища". Сам Гоголь, навпаки, представляє (в листах до свого московського колеги Погодіна) все зовсім інакше. Так, вже в грудні 1834 р. Він повідомляє: "Ніхто мене не слухає, жодного разу мені не вдалося досягти того, щоб хоч кого-небудь хоч трохи вразила очевидна правда. Тому тепер я відмовляюсь від мистецької обробки і від намагань розбудити сплячих слухачів... Ця публіка така ж без-

барвна, як і Петербург". І коли через рік його звільнили з університету (після проведеної університетської реформи в дусі Гумбольдта, за якою доценти повинні були мати академічний ступінь), то він прокоментував це так: "Тепер я вже безповоротно начхав на університет і через місяць я знову стану безтурботним козаком. (На місце старшого вчителя він "начхав" вже півроку до цього, власне, він знайшов його вже зайнятим, коли повернувся із відпустки, яка затягнулася на багато тижнів довше – Р.-Д. К.) Незрозумілим, я піднявся на кафедру, і знову незрозумілим сходжу з неї. Але за ці півтора року, які були для мене не хвалебними, оскільки суспільна думка говорить, що я взявся за щось таке, що не є моєю справою – я все-таки багато чого взяв у них і збагатив ними скарбницю моєї душі". Хіба це не нагадує те, що відбувалось після Любецької ескапади, знову та ж "суміш суперечностей, впертості, нахабної самовпевненості та найпокірнішої смиренності?" Вся ця університетська епопея постає в зовсім іншому світлі, якщо взяти до уваги все те інше, чого ад'юнкт-професор досягнув за ці півтора року. Одночасно з навчанням малих дівчаток, вивченням літописів та історичних творів, збиранням народних пісень і відданням данини картинному образу свого покоління як великого історика, він ні на мить не припиняв писати. "В той час Гоголь майже не знав відпочинку, – говорить Анненков про ці петербурзькі роки, – а жив, постійно використовуючи всі свої здібності". Він, як і раніше, був схильний до витівок, які не поступалися своєю чудернацькістю шкільним, і, як раніше, його не полишали хвороби – геморой, проблеми з травленням (при яскраво вираженій схильності до гурманства), згадуються також болі в грудях, нирках та спині, які приписуються петербурзькому клімату, хоча перебування влітку у Василівці (1832) та в Криму (1835) майже не принесли ніякого полегшення.

До цього слід додати ще й те, що Гоголь після "Вечорів" та завершення "Історії про те, як посварились Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" (1832) пережив глибоку і тривалу творчу кризу, яка, безумовно, сприяла тому, що він прийшов до висновку, що він мусить звернутися до історичної науки. "Я стою бездіяльно, непорушно. Дрібниць мені не хочеться, а велике не дається себе віднайти! Одним словом: розумовий забор", – скаржиться він Погодіну в лютому 1833 р., а у вересні це звучить вже так: "Яким нестерпним є для мене цей 1833 рік! Боже мій, скільки криз!.. Скільки я розпочав і знову спалив, скільки облишив зовсім!" Отож, можна зрозуміти появу звернення (не призначеного для публікації) до власного генія в новорічну ніч: "Що стоїш ти так таємниче переді мною, 1834 рік? Стань і ти моїм янголом. Коли лінощі і порожнеча лише спробують хоча б на мить захопити мене, о, тоді розбуди мене, не дай їм заволодіти мною... Мій генію! Ти, хто з коліски навіював мені свої гармонійні пісні, хто породив в мені такі чудесні, незрозумілі думки, хто будив і плекав в мені неймовірні, захоплюючі замріяні картини! О, зглянься, прекрасний! Опустити на мене твої ясні, небесні очі. Я припадаю до твоїх ніг! Не покидай мене! Живи на землі хоча б дві години на день зі мною, як мій прекрасний брат. Я здійсно... Я здійсно!"

Він здійснив це. І тут вже не мало значення, що цензором було загублене відкрито грубо-комічне оповідання "Праля" (де йшлося про загублені чиновницькі підштаники), чи те, що він відмовився з цензурних міркувань від продовження роботи над комедією "Володимир 3 класу" (в якій один чиновник так намагався отримати цей орден, який давав право на спадкове дворянство, що, зрештою, почав ідентифікувати себе самого з цим орденом). Незважаючи на це, в кінці 1834 р. були завершені 8 новел, в яких Гоголь показує себе як своєрідний стиліст. Здається, що його сферою є гротеск, який виростає з контрасту то з ідилічним, то зі страхітливим, то з банальним. Улюбленими художніми засобами при цьому виступають синекдоха, гіпербола та алогізм, які в жвавий мовний малюнок, що імітує надзвичайну природність, включаються нібито умисно наївно.

Попри все це Гоголь і в цих оповіданнях демонструє роботу своїх снів, хоча і в зміненій формі і при значно багатограннішій проблематиці. В лютому 1833 р. Він вже назвав оповідання з "Вечорів" казками і відмовився більше писати подібні речі. І справді, серед нових оповідань можна знайти тільки одне, в якому присутні казкові елементи, – це "Вій". Лише в ньому дійовими особами з'являються примари у фольклорному зображенні. Зовсім інший характер, який нагадує манеру Гофмана, притаманний фантастиці в "Портреті" (особливо у першому варіанті), в "Невському проспекті" та в "Записках божевільного", в той час як у "Старосвітських поміщиках" (в образі кішки) та в повісті про сварку двох Іванів (в зображенні свині, яка краде документи) містяться лише незначні залишки демонології. Проте це зовсім не означає, що діявольські сили зовсім зникли, вони продовжують діяти безтілесно в банальних нав'язливих ідеях дрібних обивателів, зокрема в марнославстві Ковальова (в надрукованій у 1836 р. Повісті "Ніс"), в амбіціях Поприщина та сварливості обох Іванів.

"Миргород" небезпідставно був охарактеризований як прощання Гоголя з любов'ю (як сюжетом). Це трагічне прощання... У "Вії" та "Тарасі Бульбі" найважливіша життєва проблема юнацького віку – ставлення до протилежної статі, утворює головну чи основну тему другого плану. Гоголь розглядає її як питання життя і смерті, і вирішення її в обох випадках є фатальним. У випадку з Хомою Брутом (!) У "Вії"

любов і водночас жіноча краса демонізуються за допомогою фольклорних засобів. Що стосується Андрія Бульби, то ця демонізація відбувається обхідним маневром через запеклий шовінізм козаків (в пізнішій редакції з сильнішим російським акцентом). Можливо, яскрава антипольська та антисемітська тональність, ідеалізація козацької вольниці, а також тенденції чоловічого братерства є причиною того, що "Тарас Бульба" і сьогодні є однією з улюблених книг юнацтва (донедавна це був найдрукованіший твір російської літератури у Франції, а свого часу – улюблена книга німецького молодіжного руху).

Для внутрішньої біографії Гоголя значення "Тараса Бульби" могло полягати в тому, що в ньому за допомогою засобів історичного роману в душі Вальтера Скотта та захоплюючого мовного мистецтва йому, нарешті, вдалася ідеальна постать батька. Багато років він безрезультатно намагався створити такий образ на основі історичної постаті козацького гетьмана Остряниці (помер 1644 р.). Гоголь впав у відчай і в 1833 р. спалив готову першу частину роману "Гетьман". І лише коли він повністю дистанціювався від історичних фактів, йому вдалася постать старого Бульби, що випромінює силу. Спрямований на історичне минуле образ чоловіка відповідав потребам ідентифікації хворобливого, змученого всілякими комплексами Гоголя такою мірою, як Цезаре Борджіа чи "білява бестія" були необхідні страждальцю Ніцше. Як це завжди відбувається при подібних потенційних фантазіях, людяність залишилась осторонь, якщо не брати до уваги коротку сцену з нещасною матір'ю Бульби. Адже цей зразковий батько вбиває (не так трагічно, аніж його літературний прототип Матео Фальконе) свого сина Андрія, так само як і чаклун у "Страшній помсті" вбиває свою дочку Катерину.

Демонізація статевої любові разом із пов'язаною з нею амбівалентністю жіночої краси приводить до висновку, який ставить під сумнів юнацький концепт Гоголя про рівнозначність жіночого та красивого. Також з'являються сумніви про етичну якість мистецтва ("Портрет"). А художник Піскар'юв (у "Невському проспекті") гине від протиріччя між красивою зовнішністю та моральною спустошеністю своєї обожнюваної, в той час як його антипод Пірогов продовжує безтурботно існувати й далі у своїй естетичній та моральній неперебірливості. З огляду на цю параболу фатального обману естета та триумфу банальності залишається лише почуття химерної недійсності: "Він обманює повсякчас, цей Невський проспект. Але найбільше тоді, ... Коли демон сам запалює ліхтарі, один і сам, щоб все постало у фальшивому світі".

З цим фіналом першого тому оповідань "Арабески" кореспондує той інший знаменитий фінал, який своєю сірою невтішністю вінчає повість про сварку обох Іванів і водночас весь другий том оповідань "Миргород": "Нудно на цьому світі, панове".

Слава і розчарування комедіографа

"Заради Бога, дайте нам російські характери, дайте нам нас самих, наших шахраїв, наших диваків! На сцену їх, на сміх усім! Сміх прекрасна річ: він нікого не позбавляє життя чи власності, але винний нагадує при цьому зайця, який потрапив у сільце."
(Петербурзькі нотатки за 1836 рік)

"Коли вже сміятися, тоді найкраще було б сміятися сильно, і з того, що заслуговує на загальне висміювання. В "Ревізорі" я відважився зібрати в одну купу все дурне в Росії, яке я тоді знав і одним махом висміяти все. "
(*"Сповідь автора"* (1847))

Попри песимістичний фінал, повість про сварку обох Іванів обґрунтувала славу Гоголя як комічного автора. Оповідання з'явилося вже 1834 р. В одному із альманахів як сигнальний варіант і впродовж короткого часу його автор став улюбленцем читаючої молоді. "Тодішнє захоплення Гоголем не можна ні з чим порівняти. Його читали скрізь, неначе в гарячці. Незвичайність змісту, персонажів, абсолютно нова, у своїй природності ще до цього не вживана мова, гумор, яким його ще ніхто не знав, – все це діяло просто приголомшливо", – пригадує один із сучасників свої шкільні роки середини тридцятих ХІХ ст. І продовжує: "З часом ми поступово розпізнали також глибоку поезію Гоголя і від цього прийшли в надзвичайне захоплення. Спочатку, проте, всіх приголомшував в першу чергу його гумор".

Єдиним, хто прохолодно поставився до цього гумору, був петербурзький літературний картель, який вбачав Гоголя одним із прихильників Пушкіна. Булгаринська "Північна бджола" та "Бібліотека для читання" Сенковського закидала йому звинувачення в абсурдності, незмістовності та відсутності смаку.

На противагу їм – цілком несподівано для Гоголя – в московському "Телескопі" з'явилась велика стаття, десь сторінок на 70, про "Російську повість та повісті пана Гоголя". Її автором був Віссаріон

Белінський (1810–1848), чиє ім'я з цього моменту своєрідним чином назавжди поєдналось з іменем Гоголя. З метою історичного огляду російської новелістики Белінський проаналізував оповідання з "Арабесок" та "Миргорода" і прийшов до висновку, що серед сучасних новелістів єдиним "справжнім поетом" є Гоголь. Що відзначає його оповідання, то це "цілковита життєвість, простота винахідливості, народність та оригінальність дотепної комічності, на якій, проте, завжди лежить відбиток глибокого почуття суму й печалі". Незважаючи на те, що він дебютант, Гоголь є, щонайменше зараз, "главою нашої літератури, наших поетів. Він в даний час стає на місце, полишене Пушкіним".

Белінський висловив, як у ставленні до зрілого Пушкіна, так і в оцінці Гоголя, сприйняття молодого покоління. "З Гоголем", говорить у цитованих вище мемуарах, "в Росію прийшла зовсім нова мова, вона імпонувала нам виключно своєю простотою, силою, гнучкістю, влучністю і природністю... Його улюблені вигуки: "Чорт забирай! До дідька! Дідько його знає хто!" та багато інших стали, раптом, як ніколи напрочуд популярними і вживаними".

Сугерована свіжістю мови, а також включення пересічних осіб та повсякденних реалій, природність гоголівських оповідань настільки вразила Белінського, що він ще в повністю романтичному розумінні мистецтва проголошує його не лише "істинним" (тобто інспірованим) "поетом", але й зразком "досконалої життєвості" (з деякими зауваженнями стосовно невдалої з його точки зору фантастичності у "Страшний помст", "Ві" та особливо "Портреті"). Не лише з огляду на ці зауваження проголошення Гоголя представником того, що пізніше було назване реалізмом, було суперечливим за своєю суттю – це була молодь, яка наслідувала Гоголя, а не він її, і романтичне уявлення Белінського про натхнення погано співвідносилось із його головним критерієм "життєвості", але все це було виголошено з таким красномовством та внутрішнім співпереживанням і з таким захопленням сприйнято, що ніхто не помітив відсутності достатньої аргументованості. Не помітив цього й Гоголь, який міг почуватися як ніколи утвердженням і який також вперше зіштовхнувся з такою широкою аудиторією, на яку він, вочевидь, міг впливати. Звичайно, це не могло не відобразитись на його художніх замислах.

На початку 1835 р. він ще працював над драмою з давньоанглійської історії "Альфред", яка залишилась незавершеною, а потім написав "Коляску", анекдот з офіцерського казино, який при повній відсутності сюжету написаний майже з пушкінською лаконічністю і в якому в другорядній ролі постає єдина у всій творчості Гоголя постать жінки, яка справляє дійсно природне враження (Не випадково це отримало особливо високу оцінку з боку великого "реаліста" Толстого і того ж Чехова як свідчення зрілості таланту та психічної рівноваги.) Після цього він, проте, знову звертається до комедії, і не можна відкидати, що це, з огляду на його, нарешті, здобуту популярність, було обумовлене, зокрема, таким міркуванням: "Коли сила сміху така велика, що її бояться, то її не можна витратити даремно", – як він стверджував набагато пізніше (1847–1848). Але очевидно, що в 1835 р. Це ще не було його головним мотивом.

До комедії його вабило вже з часу ніжинських сценічних успіхів, і вже Ганц Кюхельгартен зараховував Аристофана до числа своїх улюблених авторів. Під час його першої зустрічі з Аксаковим (1832) у того склалося враження, що молодого Гоголя "дуже цікавила російська комедія, і він висловлював про неї власні, оригінальні погляди". Аксаков цитує з цього приводу такий висновок Гоголя: "Комічне присутнє всюди: ми не бачимо його лише тому, що ми живемо всередині нього. Але якби митець показав би його на сцені як мистецтво, то ми б качалися зі сміху."

Саме це відбувалося кожного разу, коли Гоголь власноруч сам читав свої твори. В 1835 р. Він із задоволенням читав своє "Одруження", про що Погодін повідомляє так: "Гоголь читав так, як, мабуть, на це був не здатний ніхто інший. Це був взірєць дивної довершеності... Коли він дійшов до освідчення в любові нареченого нареченій, яке три рази переривається мовчанням, то він так виражав це мовчання, так показував його на своєму обличчі та в своїх очах, що всі буквально тряслися від сміху, в той час як він сам, нібито нічого й не сталося, лише поводив очима".

Попри найвищу майстерність у винаходженні та використанні комічних ефектів та ситуацій, Гоголь завжди відчував проблеми у пошуках сюжетів для завершених творів. Отож, мабуть, не лише з огляду на цензуру ("Що таке комедія без правди і злості") була перервана робота над "Володимиром 3-го класу". І навіть "Одруження", яке він так ефектно читав або ж пантомімічно зображував, було спочатку простою галереєю образів, простим нашаруванням комічних жанрових картинок. Гоголь, вочевидь, усвідомлював це, коли він 7 жовтня 1835 р. (перебуваючи до того ж у фінансовій скруті) написав Пушкіну: "Зробіть мені ласку, надішліть його ("Одруження") швидше назад і хоча б поверхово зробіть основні зауваження. Я розпочав писати "Мертві душі". Сюжет розрісся до велетенського роману: обіцяє бути дуже комічним. Але в даний час я зупинився на третій главі. Я шукаю доброго інтригана, з яким би хотів познайомитися поближче. В цьому романі мені б хотілося хоча б з одного боку показати всю Росію. Зробіть мені ласку, дайте мені який-небудь сюжет, смішний чи не смішний, лише дійсно російський анекдот. У мене руки

сверблять під час паузи написати комедію, якщо не вдасться, то мій час буде змарнованим. І я не знаю, як мені владнати свої обставини. У мене немає ніякої посади, окрім жалюгідного університетського окладу в 600 рублів. Зробіть мені ласку, дайте мені сюжет; за мить буде готова комедія на 5 актів. І я присягаюся вона буде комічнішою за самого чорта. Мій дух і мій шлунок однаковою мірою страждають від голоду".

Якою була реакція Пушкіна на цей крик про допомогу невідомо, проте Гоголь неодноразово запевняв, що сюжет "Ревізора", так само як і вже згадуваних вище "Мертвих душ", він отримав від Пушкіна. Але важливішою за часто обговорюване питання про те, що було ще приводом для "Ревізора", безперечно, є та обставина, що роботу над своїми двома найвизначнішими творами Гоголь розпочав майже одночасно. Над "Мертвими душами", щоправда, дещо раніше, під час довгої літньої подорожі в Україну та в Крим (ця подорож коштувала йому місця старшого вчителя). Ще в жовтні він вбачає в них, незважаючи на розширення сюжету, комічний, а за інтенцією реалістичний роман: з якоїсь причини, яку вже не можна достеменно встановити, він шукає знайомства з добрим інтриганом, і йому хотілося б, хоча б з одного боку, показати всю Росію.

Цей план російської "Людської комедії" є достатньо амбітним, проте під час роботи над "Ревізором", який також у свій спосіб демонструє всю Росію, здається, що в нього визрів зовсім інший вимір "Мертвих душ": "Більше ніяких хлоп'ятських ідей, жодного кола мого колишнього досвіду; ні, високі, сповнені правди та трепетної величі ідеї заповнили мене", – пише він у вже згаданому листі від 6 грудня 1835 р., в якому повідомляє про своє звільнення з університету. І далі продовжує: "Хай буде з вами мир, мої небесні гості (тобто ідеї), з вами, хто приніс божественні миті в моє тісне помешкання! Ніхто вас не знає. Я дозволяю вам опускатися на саме дно душі до нового пробудження, коли ви постанете зі ще більшою силою...". Ці туманні натяжки він довіряє лише Погодіну: "Комусь іншому я б цього не сказав, і мене б обізвали хвальком і все. Минулося, минулося це все! Я тепер вибрався на свободу... Сміятися, сміятися давай тепер більше. Хай живе комедія! Одну я хочу тепер нарешті помістити на сцену... Весь цей час я знаходився під таким тиском, що лише позавчора зміг завершити п'єсу".

4 грудня 1835 р., тобто через шість тижнів після того, як Пушкін міг отримати прохання про сюжет, була готова перша версія "Ревізора". Тепер він міг начхати на університет. Він дійсно за мить написав комедію в п'яти актах, і вона була смішнішою за чорта. Він написав її під час паузи, коли спочивала робота над "Мертвими душами", а великі ідеї опустилися на дно душі. Якщо розглянути цей витвір генія в контексті його виникнення, то з'являються приголомшливі паралелі до спресованої до кількох годин дії твору, а також до бурхливої натхненності Хлестакова, який в сум'ятті навколо його особи, згідно з Гоголем, насолоджується найпоетичнішим моментом свого життя. Він є першим знаменитим образом Гоголя, який був створений відповідно до часткової психограми самого автора (і, як завжди, стилістично "заземлений"), за допомогою, можливо, ще не зовсім усвідомлюваного методу, яким Гоголь пізніше так виразно скористався в "Мертвих душах". Подібний вид реалізму на основі інтроспекції виявився незрозумілим як для акторів, так і для глядачів, що, проте, не вплинуло на популярність п'єси.

На початку 1836 р. П'єса мала з'явитись на сцені, тобто отримати схвалення цензури. З огляду на звичне поширене трактування "Ревізора" (і політики Миколи I) її чекав неминучий провал. Проте нічого подібного не сталося. Високопоставлені покровителі Гоголя, в першу чергу поруч із Жуковським любитель музики та театру граф Михайло Вієльгорський, один із високопоставлених придворних (який, до речі, сам того не знаючи, послужив своєю забудьківастю прототипом героя "Коляски"), з успіхом заступилися за свого протеже. Кажуть, що Вієльгорський особисто добився дозволу царя на постановку п'єси, після чого вона дуже швидко пройшла всі інстанції. 27 лютого подання тексту до III відділення, 2 березня – дозвіл на постановку, 13 березня – дозвіл на друк. А вже 19 квітня в Петербурзькому Александрійському театрі в присутності царя та спадкоємця престолу перед (злегка збентеженим) партером, заповненим генералами й міністрами, відбулася прем'єра. Імператор не лише подав знак до аплодисментів, але й сміявся від щирого серця і коли виходив з ложі, то сказав: "Оце так п'єска! Всім дісталось, а мені щонайбільше!" Принаймні так стверджував один із акторів.

За права на п'єсу Гоголь отримав 2500 рублів, за видання 1000 рублів і, як подяку за подання рукопису до двору, золотий годинник вартістю 800 рублів. Три виконавці головних ролей також отримали дорогі подарунки з царських рук. Квитки на всі постановки були розпродані, не в останню чергу тому, що імператор порекомендував відвідати спектакль всім чиновникам. Автор міг би бути цілком задоволеним, якби йшлося про зовнішній та матеріальний успіх, проте Гоголю цього було мало: "Ревізора" поставили, а в мене на душі так похмуро. Так дивно... Я очікував цього, я знав, як все пройде... Мій власний твір видався мені огидним, надзвичайно чужим, нібито він був написаний зовсім не мною. Головна роль була провалена!.. Захоплення публіки мене не обходить. З усіх присутніх у залі суддів я страшусь лише одного – себе самого. Всередині себе самого я чую докори і неприязнь до моєї п'єси, які лунають гучніше за всі інші

докори. Публіка в цілому була задоволена. Половина зали сприйняла п'єсу навіть зі співчуттям, інша половина її лаяла, через причини, які не мають нічого спільного з мистецтвом".

Так він підсумовує для Пушкіна на певній часовій відстані своє враження від прем'єри. Його ж спонтанна реакція була куди різкішою. Як розповідає Анненков, після вистави Гоголь поїхав до свого шкільного товариша Прокоповича, який захотів порадувати його щойно виданим екземпляром "Ревізора". "Гоголь пожбурих екземпляр на підлогу, підійшов до столу і, обіпершись на нього, задумливо проказав: "Господи Боже! Ну, якщо б один, два лаяли, то й Господь з ними, а то ж усі. Всі..." Звісно, інсценізація та постановка викликали розчарування, оскільки п'єсу сприйняли як фарс, якраз у стилі того французького водевілю, чию порожнечу та неросійську штучність зневажав Гоголь. Очевидно, що публіка під час прем'єри також висловлювала своє невдоволення сюжетом, грубою мовою та деякими міркуваннями з приводу моральних та політичних аспектів. Але те, що лаялися всі, не відповідало дійсності. Як у ставленні до прем'єри, так і до рецензій. Гіпертрофована реакція Гоголя повинна була мати під собою глибші причини, про які лише можна здогадуватися. Згідно з його висловлюваннями у перші тижні після прем'єри, найбільше його розчарувало неправильне трактування його головної фігури Хлестакова, і Гоголь шукав причини в першу чергу в самому собі.

До цього додалися психічне виснаження після напруженого продуктивного року, а також суперечки з Пушкіним при редагуванні "Современника", перше число якого на добру третину було забраковане Гоголем. У ньому з'явилися "Коляска", "Ранок дуже заклопотаного чоловіка" (уривки з "Володимира 3-го класу"), а також, крім підписаних псевдонімом, десяток коротких рецензій, велика стаття "Про рух журнальної літератури 1834 та 1835 років". Пушкін обережно згладив в ній різку критику на адресу "Бібліотеки для читання" Сенковського, яка домінувала тоді на книжковому ринку, і викреслив ім'я Гоголя як автора. Зачеплений за живе Сенковський та його приятель Булгарін вважали автором анонімної критики Пушкіна і відреагували так різко, що Пушкін змушений був дистанціюватися від Гоголівських тез у фіктивному читацькому листі. І тут вже не допомогло, що в цьому ж числі (3) "Современника" він друкує "Ніс", що вважав за неможливе навіть найближчий друг Гоголя Погодін. Гоголь почувався глибоко ображеним. Він залишався непохитним: "Всі проти мене".

Це написано в одному з листів до Щепкіна, який терміново, але безуспішно запрошує його до Москви для підготовки до московської прем'єри "Ревізора". Це служить для нього також як пояснення нібито спонтанного рішення: "Я їду за кордон, там я хочу звільнитися від засмучень, які мені щодня чинять мої земляки. Сучасний письменник, комедіограф, повинен бути якомога далі від своєї батьківщини. Пророк нічого не вартий у себе на батьківщині". Наскільки мало це твердження відповідає істинному стану речей! Адже давно запланована поїздка до Європи згадується в одному з листів до матері, який Гоголь написав ще задовго до завершення "Ревізора". Настільки ж неправильно є також поширена версія про політично вмотивовану чи навіть вимушену еміграцію". Безсумнівно, що тут мали місце багато причин. "Якось важко і сумно дивитись, як власні земляки, яких ти любиш від щирого серця, постають проти когось одного, і коли ти бачиш, як вони все неправильно сприймають – часткове стає загальним, поодинокий випадок виводиться у правило". (Це, мабуть, перше із довгого ланцюга власних Гоголівських переосмислень "Ревізора".) І далі: "Я їду за кордон не тому, що я не зміг би винести неприємностей. Я хочу щось зробити для свого здоров'я, розвіятись і відволіктись, щоб потім, коли я знайду постійне місце перебування, ґрунтовно продумати мої майбутні роботи. Пора творити з більшими роздумами".

6 червня 1836 р. Гоголь на борту пароплава "Микола I" відпливає з Петербурга, знову ж таки, в напрямку Любека. Ситуація нагадує ту, яка була сім років тому, – він тікає з Петербурга, де він – у його власному розумінні – зазнав невдачі: як історик, театральний реформатор і вихователь народу, журналіст. Його втеча настільки поспішна, що він не встигає навіть попрощатись ні з Пушкіним, ні з Жуковським. Це спадає йому на думку лише в Гамбурзі, і він пише Жуковському: "Я не попрощався навіть із Пушкіним, часу не було, та я й не зміг би цього зробити; зрештою, він сам винен..."

Якщо, як це часто говориться, завершення "Ревізора" і наступний від'їзд за кордон повинні означати найважливіший етап в житті і творчості Гоголя, то головним чином через те, що він шукає своє майбутнє поле діяльності вже не поза межами літератури, а перевертає, одягає в літературну форму все, що він хоче створити, або ж, як він сам висловлюється, творить із більшими роздумами. І це приносить з собою нові, великі проблеми.

Переклав Анатолій Ролік

Продовження в наступному номері

ОСОБИСТІСНО-КОЛЕКТИВНИЙ ВИМІР ГОГОЛЯ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В. ШЕВЧУКА

У літературознавчих та публіцистичних працях Валерій Шевчук значну увагу приділяв постаті Миколи Гоголя. Підтримуючи погляд Є. Маланюка [3], Шевчук зазначав, що гоголівська творчість була прикладом "малоросійства". Гоголь "дивився на навколишній світ як на забавку та намагався розважити читача малоросійською екзотикою" [6, с. 58]. Порівнюючи книжку "Дім на горі" з творами Гоголя, В. Шевчук наголошував на своєрідній дискусії. Ті самі теми, той самий спосіб мислення дослідник інтерпретував значно серйозніше, ніж Гоголь, а фольклор розглядав як "частину людської духовності" [6, с. 58]. Творча дискусія актуалізувала проблему особистісно-колективного виміру Миколи Гоголя в інтерпретації В. Шевчука.

Творчість В. Шевчука привертала увагу багатьох дослідників, але про зв'язки з М. Гоголем наголошували деякі, серед них А. Берегуляк, А. Горнятко-Шумилович, М. Жулинський, П. Майдаченко, М. Павлишин та інші. Якщо ж акцентувати увагу на визначеній проблемі, про гоголівський вимір, в уявленні В. Шевчука, говорив Я. Поліщук. На його думку, Шевчук розглядав творчість Гоголя як таку, що "виникла на місці перетинання української і російської художньої традиції" [7, с. 2–3]. Тобто від початків Гоголь об'єднував в собі "українське" і "російське". На думку І. Кошової, Шевчук поділяв гоголівську творчість на українську та російську. Поділ починався "від основ і до книги "Миргород" – Гоголь як український письменник", а далі відбувався "процес активного переманювання в російську літературу". І реалізуючись у російському творчому вимірі, "Гоголь спалив у собі Україну" [2, с. 26]. Відповідно до виміру змінюється і особистість Гоголя – Гоголь-український змінюється на Гоголя-російського. В. Пахаренко згадує Шевчукове визначення належності, за якою "враховується не тільки мова, якою творив письменник, а передусім, про кого, як і для кого творив" [5, с. 20]. "Вечори", "Миргород", "Тарас Бульба" – твори українського контексту, "Шинель" – російського. Гоголь творив в українській та російській літературі. Отже, "був не тільки українським, а й російським письменником" [5, с. 20].

Перш за все розглянемо вимір М. Гоголя в інтерпретації В. Шевчука. І порушимо проблему творчості Гоголя за її особистісними властивостями. Закінчивши Ліцей князя Безбородька в Ніжині, Гоголь сам вибирає свій подальший шлях та їде в Петербург. Саме тоді абсорбується самовизначення Гоголя, він, за висловом В. Шевчука, прагне побачити широкий світ, прагне слави. Під псевдонімом В. Алов видає поему "Ганц Кюхельгартен". Але холодний прийом поеми змусив Гоголя повернутися додому з переконанням, що "щастя треба шукати на Батьківщині" [9, с. 336].

Далі звернемо увагу на Шевчукове розуміння виміру, що сприяв ширшому простору для реалізації гоголівської активності. В системі активності виділяють колективний та особистісний виміри, а розвиток активності постає як постійне розгортання протиріч між колективним і особистісним. Тому завжди актуальною є "проблема узгодження цих двох рівнів" [4]. Протягом усього творчого шляху Гоголя спостерігається витіснення одним одного цих вимірів на певній стадії, за певних умов.

Особистісне посилює у Гоголя творчу активність. Означенням цієї активності є вже вищезгадувана національна атрибуція. В. Шевчук наголошує, що Гоголь спочатку утверджує себе як український письменник, хоч і пише російською мовою, але про українців, з любов'ю до України, а вже "Мертві душі" кладуться на тлі російському, саме тоді він декларує себе як письменник російський. Отже, відбувається поділ творчої активності Гоголя на українську та російську, де перша пов'язана з національною належністю, а друга – внеском у російську літературу.

Щодо колективного виміру, то мається на увазі пильне зацікавлення Гоголя українським фольклором через використання та художнє опрацювання його мотивів, з метою розв'язання творчих завдань. Взагалі, українські народні демонологічні мотиви у формі фольклорної фантастики були вживані й іншими українцями (Гулак-Артемівський, Квітка-Основ'яненко, Байський, Карпенко, Бодяньський, Чуровський, Боричевський). У цій же царині творили росіяни (Батюшков, Пушкін, Муравйов). А відтак, Гоголь "яскраво оспівуючи Україну, не був тоді самотнім, а творив у контексті з іншими тодішніми письменниками" [9, с. 342], використовуючи фольклорні мотиви для реалізації творчої активності.

Традиція гоголівського особистісного виміру полягає в тому, що Гоголь був творцем вільнолюбного козака, зумів самостійно показати українську козачину в повісті "Тарас Бульба". Крім того, Гоголь був творцем, на думку В. Шевчука, повістей "чисто фантастичних (трагічні: "Вечір проти Івана Купала", "Страшна помста" та комічні: "Втрачена грамота", "Зачароване місце"), побутових з фантастичним елементом, де фантастика – як наслідок обдурювання: "Майська ніч, або Утоплена", "Ніч перед Різдом", "Сорочинський ярмарок" і суто побутових: "Іван Федорович Шпонька та його тітонька". Основна мета колективного виміру Гоголя "передати чарівний світ української ментальності". Так, на думку В. Шевчука, "Гоголь заговорив, як дійовий персонаж" та "український народ" [9, с. 343].

Досить часто відбувається поєднання особистісного та колективного у творчості Гоголя. Прикладом цього, на думку В. Шевчука, може бути повість "Сорочинський ярмарок", де присутня система епіграфів. З одного боку, вона визначає літературний контекст, у якому творилися повісті "Вечорів". А з іншого – відбувається реалізація запозичених елементів, присутні цитати з "Енеїди" Котляревського, із "Пана та собаки" Гулака-Артемовського, з народної пісні, з весільної пісні. Поєднання спостерігаємо в повістях "Майська ніч", "Ніч перед Різдом", де "цитовані народні пісні" та "репрезентована історія" є "ремінісценцією анонімного українського поетичного твору XVIII ст." [9, с. 344].

Колективний вимір, під час вибору шляхів для досягнення творчих цілей, ставить Гоголя у залежність не тільки від мотивів українського фольклору, а й від російської літератури. Гоголь пробує написати п'єсу про чиновників "Володимир третього ступеня", але не закінчує її, зацікавлюється історією України, студіює українські пісні та літописи, мріє написати шеститомну історію України, хоче стати професором у Києві. Але, на думку В. Шевчука, "в Київ Гоголя просто не пустили" [9, с. 345]. Іншої думки М. Максимович. За його словами, Гоголя не прийняв в університет опікун Київського навчального округу фон Брадке.

Творча активність Гоголя наблизила колективний вимір до справжнього особистісного, а це крок до "особистісної активності" [4]. Микола Гоголь, на думку В. Шевчука, створює універсальну картину України та українського народу. Такий спосіб бачення та зображення дійсності був не новий. Але Гоголь йде далі і дає спосіб уявлення та зображення дійсності своє бачення та осмислення. Поєднуючи звичаї, обряди, вірування, свята, фантазію із реальністю, створює образ українського народу. В "Тарасі Бульбі" показує героїчне минуле. Образ сірого, тривіального, беззмістовного поміщика-пана протиставлений живому, яскравому, екзотичному простолюдину, "котрий живе в дивовижному світі пишної природи і в системі яскравих сонячних чи тінювих характерів" [9, с. 347].

На особистісно-колективний вимір М. Гоголя впливали традиції, релігія, мистецтво, наука. Про вплив традицій В. Шевчук говорить так: "Українські сюжети йому поставляла мати через фольклор та казки, їх він збагачував запозиченнями літературними" [8, с. 557]. Гоголь не міг бути вільним від стосунків з іншими людьми, але прагнув обрати свій шлях відчуження від людей, від суспільства взагалі. Він дописує "Тараса Бульбу", що, на думку В. Шевчука, є спробою реанімувати в собі Україну [8, с. 565–566].

Особистісно-колективний вимір Гоголя – це уміння мріяти, фантазувати, творчо усвідомлювати світ, прагнучи зробити його кращим: "Голова моя так странно устроена, что иногда мне вдруг нужно пронестись несколько сот верст и пролететь расстояние для того, чтоб менять одно впечатление другим, уяснить духовный взор и быть в силах обхватить и обратить в одно то, что мне нужно" [1, с. 144–146]. Гоголь жадав формувати та утверджувати свою особистість. Створення українського образу вільнолюбного козака, свого внутрішнього світу, не схожого на навколишню дійсність, використання демонологічних мотивів української фольклорної фантастики – це найважливіші прояви особистісно-колективного виміру.

Література

1. Гоголь Н. В. Письмо Шевыреву С. П., 28 февраля н. Ст. 1843 г. Рим / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / АН СССР. Ин-т рус. Лит. (Пушкин. Дом). – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952.
Т. 12. Письма, 1842–1845. – 1952. – С. 140–148.
2. Кошова І. Микола Гоголь: Доля. Творчість. Любов / Інна Кошова // Вісник Черкаського університету. Серія "Філологічні науки". – Черкаси, 2009. – Вип. 158. – С. 21–35.
3. Маланюк Є. Гоголь в літературознавстві / Є. Маланюк // Вежа (Кіровоград). – 1997. – № 6–7. – С. 207–216.
4. Меркотан К. Особистісні виміри сьогодення / К. Меркотан // Соціальна психологія. – 2004. – № 4 (6). – С. 106–112.
5. Пахаренко В. І. Український Гоголь / В. І. Пахаренко // Вісник Черкаського університету. Серія "Філологічні науки". – Черкаси, 2009. – Вип. 158. – С. 12–20.
6. Дім на горі: розмова з Валерієм Шевчуком / А. Пивоварська Авторизований переклад з польської Н. Білоцерківець // Сучасність. – 1992. – № 3. – С. 54–59.
7. Поліщук Я. Палімпсест Гоголя / Ярослав Поліщук // Слово і час. – 2007. – № 10. – С. 3–19.
8. Шевчук В. "Відсутність світла", або Микола Гоголь як російський письменник післямова / В. Шевчук // Гоголь М. В. Програмні твори. – К., 2000. – С. 555–574. – (Зарубіжна література в освіті. Хрестоматія 2).
9. Шевчук В. Втрачене серце України, або Микола Гоголь як український письменник : післямова / Валерій Шевчук // Микола Гоголь. Програмні твори. – К. : Обереги, 2000. – С. 334–350. – (Зарубіжна література в освіті. Хрестоматія 1).

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ**Бутурлим Тетяна****Виховний захід із української мови
"МОВНИЙ ОЛІМП ХХІ СТ."****Мета виховного заходу:****Навчальна** – узагальнити знання, вміння, навички старшокласників із української мови;**Розвивальна** – удосконалити навички репродукції раніше засвоєного матеріалу, творчого його переосмислення, розвивати пізнавальні процеси, кмітливність, уміння ефективно розв'язувати мовні ситуації, аналізувати власний рівень знань, умінь, навичок із української мови;**Виховна** – виховувати моральну культуру старшокласників.**Форма проведення виховного заходу.** Лінгвістична гра-змагання.**Методи виховання.** Змагання, заохочення, роз'яснення, створення виховних ситуацій, бесіда.**Засоби виховання.** ПК-презентація, аудіо- та відеозаписи, картки зі словами, словосполученнями, реченнями, заохочувальні призи, магнітофон, саморобні пазли, "чарівний кубик", "штрафні картки", "картки-підказки", паперові зірки, портрет Бетховена, фото Харкова, скляний посуд, таця, декоративне дерево, паперове доміно, "чарівний мішечок", бланки.**Література**

1. Варняк І. С. Особливості художнього сприйняття літератури / І. С. Варняк // Актуальні проблеми практичної психології : збірник наукових праць. – Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2009. Ч. I. – 2009. – С. 195–201.
2. Говорун Т. Гендерна психологія : навчальний посібник / Т. Говорун, О. Кікінежді. – К. : Академія, 2004. – 308 с.
3. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека (советы воспитателям) / В. А. Сухомлинский. – К. : Рад. Школа, 1975. – 235 с.
4. Сухомлинский В. А. О воспитании / В. А. Сухомлинский. – М. : Молодая гвардия, 1975. – 272 с.
5. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну / В. А. Сухомлинский. – К. : Рад. Школа, 1987. – 543 с.

Хід виховного заходу**Слово вчителя**

- Доброго дня всім присутнім! Вітаю Вас на грі "Мовний Олімп ХХІ ст.!" Споконвіку людство прагнуло до вищого, божественного, оволодіти надприродними силами, проте досягнення життєвого успіху не завжди визначається чарами: і сьогодні ми переконаємося в цьому. На мовному Олімпі зустрінуться найкращі знавці української мови м. Ніжин і доведуть, що ґрунтовні знання та наполегливість – важливіші за людські надможливості.

Перш ніж розпочати лінгвістичний двобій, потрібно ознайомитися із правилами гри:

- ❖ Проявляти до інших гравців повагу, стриманість, моральну етичність;
- ❖ Право ходу належить тій команді, у кого зверху "чарівного кубика" випаде "x";
- ❖ Кожна команда має право вибору будь-якого активного сектору;
- ❖ За кожну правильну відповідь команда отримує один пазл, загальна кількість яких дасть можливість наприкінці гри скласти загальний малюнок;
- ❖ Будь-яка підказка "знімає" запитання сектору, а команда-суперник отримує "штрафну картку" (червоного кольору);
- ❖ Команди мають право скористатися "карткою-підказкою" (тоді відповідь оцінюється карткою жовтого кольору);
- ❖ Відповідь слід виголошувати лише після музичного сигналу;
- ❖ Додатковий бал команди можуть отримати, зробивши правильну ставку на іншу команду – дадуть правильну чи неправильну відповідь;

❖ Перемагає та команда, яка набрала найбільшу кількість призових карток (пазлів).

Темою сьогоднішнього шоу є "Мораль". Дегуманізація українського суспільства є одним із актуальних питань, яке потребує негайного вирішення. Світ просто благає нас змінитися: стати більш толерантними до себе та інших, творити добро безкорисливо. Сьогоднішня гра допоможе замислитися, який рівень нашої моральної культури та яким чином її можна вдосконалити.

Об'єктивність гри забезпечить суворе, але толерантне журі (представлення членів журі).

Отож, перед початком гри нам потрібно визначити, яка команда стартуватиме у двобої за звання "Найкращий знавець української мови – 2011 р." (2 представники від команд кидають "чарівний" кубик).

Перед вами 9 секторів: "Музика", "Історія", "Психологія", "Математика", "Література", "ЗМІ", "Спорт", "Географія", "Педагогіка".

Обирайте будь-який із них. Якщо у вас виникатимуть труднощі з відповіддю на запитання, можете скористатися "карткою-підказкою".

Перед вибором кожного сектора будь-якою командою здійснюється ставка на команду суперника (члени команди, які спостерігатимуть за виконанням завдання своїх опонентів, кидають у скляну тарілку картки з "+" ("правильна відповідь") чи "-" ("неправильна відповідь"): якщо вони вгадають, що інша команда дасть правильну / неправильну відповідь на запитання, отримують додатковий бал).

"МУЗИКА"

Завдання для команди № 1

- Одним із факторів, що позитивно впливає на формування нашої особистості, є музика: вона облагороджує, возвеличує людину, спонукає до творення добра. Послухайте мелодію.

❖ Відгадайте назву української народної пісні за першими нотами. Що вона виховує у слухачів? Прослухайте уривок із пісні. Випишіть одне складне речення, визначте його тип, побудуйте схему.

Відповідь: Н. Валевська "Палала".

Вітер на тополі всі гілки зламав, Він, як я, у долі, щастя свого питав (СБР).

У ставку лілеї – у очах любов, А десь там над нею зорі падають знов (СБР+ССР).

Я й не знала.

Завдання для команди № 2

- Музика не лише виховує людину, а й дає певні знання, коригує наше "Я". Як би ви повели себе в певній життєвій ситуації, якби перед поспішним рішенням, вираженням емоціями послушали релаксуючу музику?

❖ На основі біографічних фактів відгадайте ім'я композитора та затранскрибуйте назву музичного твору, що звучить в аудиторії, та рису характеру композитора.

- Німецький композитор, піаніст перехідної доби від класицизму до романтизму;
- У 12 р. Працював помічником придворного органіста;
- Після смерті матері став єдиним годувальником родини;
- Перебуваючи у Вені, створив власний фортепіанний стиль;
- Вирізнявся серед інших незграбністю, неохайністю, різкістю висловлювань;

- У 26 р. Почав втрачати слух через запалення внутрішнього вуха;
- Усі кошти витрачає на виховання племінника;
- Написав 9 симфоній (№ 1, № 2, № 3 "Героїчна", № 4, № 5, № 6 "Пасторальна", № 7, № 8, № 9), 11 симфонічних увертюр, серед яких "Коріолан", "Егмонт", "Леонора" № 3.

"СПОРТ"

Завдання для команди № 1

- Займаючись спортом, особистість або досягає стану максимального розслаблення, або продовжує думати про щось. Зазвичай хаос думок зосереджується навколо актуального для неї питання. На даний момент хвилюючим для всіх питань є знання з української мови. Спробуємо поєднати приємне з корисним.

❖ Усі члени команди мають розташуватися в шеренгу відповідно до членів речення (кожен прикріплює до себе картку з написом члена речення):

Розумно мислити – ось основний принцип моралі (Блез Паскаль).

Відповідь: обставина, підмет, присудок, означення, присудок, означення.

Завдання для команди № 2

- Інколи на уроці виникають ситуації боротьби за право першим відповісти на запитання. Особливо образливо тим учням, які ретельно підготувалися до уроку. Оскільки сьогодні в цій аудиторії зібралися найкращі учні, дамо право відповісти кожному із вас.

❖ Потрібно визначити на слух вид простого речення за граматичною основою. Відповідь слід виражати рухами: встати, якщо речення двоскладне, сплеснути долонями над головою, якщо воно односкладне:

- ✓ Співчуття – основа всієї моралі (Артур Шопенгауер). (Д)
- ✓ Про все май свою думку, на все свій погляд (Василь Сухомлинський). (О)
- ✓ Спочатку повинна прийти любов, а потім – мораль. Зворотній варіант є мукою (Альбер Камю). (Д)
- ✓ Моральність не дає переваги в боротьбі за існування (Вільгельм Віндельбанд). (Д)
- ✓ Чиста совість – це постійне свято (Луцій Сенека). (Д)
- ✓ Найкраща гігієна – чиста совість (Карел Чапек). (Д)
- ✓ Не виражай радості, побачивши нещастя іншого, навіть твого ворога (Джордж Вашингтон). (О)

"МАТЕМАТИКА"

Завдання для команди № 1

- Учень, що схильний до самоаналізу, усно чи письмово фіксує негативні сторони своєї поведінки. Це є важливим для переосмислення власного "Я" та корекції поведінки. Зараз нашим завданням буде аналіз рівня розвитку певної риси характеру. Яку саме, нам потрібно відгадати.

❖ Потрібно декодувати мовний шифр, що являє собою набір цифр. Кожна цифра відповідає порядковому номеру алфавіту. Перекодувавши шифр, потрібно додати певні голосні, щоб утворилося слово. Потім визначити його відміну.

223		116		221		118	223	118		222	223	331
-----	--	-----	--	-----	--	-----	-----	-----	--	-----	-----	-----

Відповідь: толерантність (III відміна).

223	19	116	77	221	11	118	223	118	112	222	223	331
-----	----	-----	----	-----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Завдання для команди № 2

- Переосмислюючи свої моральні чи аморальні вчинки, ми виокремлюємо серед них головне й другорядне. Основне змушує нас замислитись, що потрібно зробити, щоб відповідати позитивним очікуванням власного "Я" та оточення. Зараз ми відсіємо в реченнях про мораль їх головні члени.

❖ Визначити кількість граматичних основ у поданих реченнях і скласти формулу, використовуючи знак "плюс". У результаті ви отримаєте одне число:

✓ Мораль ніколи не буває реальністю, інакше увесь світ став би святим (Освальд Шпенглер). – 2

✓ Совість – це пам'ять суспільства, засвоєна окремою особистістю (Лев Толстой). – 1

✓ Часто люди пишаються чистотою своєї совісті лише тому, що вони мають коротку пам'ять (Василь Сухомлинський). – 2

✓ Не забувайте, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують (Василь Сухомлинський). – 3

Відповідь: 8.

"ІСТОРІЯ"

Завдання для команди № 1

- Знання історії, звичаїв, традицій, мови своєї держави є важливою складовою національної культури особистості. Зречення національних цінностей перетворює людину на бездуховний механізм, річ. Наша історія зафіксувала ряд ключових точок, коли українську націю як таку прагнули стерти з лиця землі, перетворити на рабів. Перегорнемо кілька сторінок історії й згадаємо про одну з важливих подій.

Подумайте, про яку історичну подію йдеться в документі?

ЗАКОН

УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Про мови в Українській РСР

(Вводиться в дію Постановою ВР № [8313-11](#) від 28.10.89)

... Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності.

Виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР, а російської мови як мови міжнародного спілкування народів Союзу РСР – обов'язок державних, партійних, громадських органів та засобів масової інформації республіки. Вибір мови міжособового спілкування громадян Української РСР є невід'ємним правом самих громадян...

❖ "Зберіть урожай" із "зимового дерева": зірвіть "яблука-картки" зі складними словами та розкладіть їх відповідно до сорту: орфограма-контакт, орфограма-пропуск, орфограма-дефіс: напів/відкритий, педагог/вихователь, в/цілому, по/троє, аби/що, хто/небудь, не/реалізована мною мрія, не/мій, ні/котрий, Мін/освіти, 125/річний, не/безпека, не/вихованість, не/заздрісний, а егоїстичний, морально/етичний, по/справжньому.

Відповідь:

Орфограма-контакт	Орфограма-пропуск	Орфограма-дефіс
Напіввідкритий	В цілому	Педагог-вихователь хто-небудь
Абищо	По троє	125-річний
Нікотрий	Не реалізована	Морально-етичний
Міносвіти	Мною мрія	По-справжньому
Небезпека невихованість	Не мій	
	Не заздрісний, а егоїстичний	

Завдання для команди № 2

- Українська історія багата на видатних політичних діячів, які намагалися зробити державу незалежною, високорозвиненою та відомою у всьому світі. Зробімо екскурс у недалеке минуле – ХХ ст.

❖ Що об'єднує всіх цих політичних діячів?

Володимир Винниченко
(1880—1951)

Володимир Винниченко

Симон Петлюра

Федір Швець

Антон Макаренко

Назвіть дату створення Директорії. Провідмінійте отримане число в письмовій формі:

- А) серпень 1918 р.;
Б) листопад 1918 р.;
В) грудень 1918 р.

Відповідь: б.

Н. В. Тисяча дев'ятсот вісімнадцять

Р. В. Тисячі дев'яти(ьох)сот вісімнадцяти(ьох)

Д. В. Тисячі дев'яти(ьом)ста вісімнадцяти(ьом)

Зн. В. Тисячу дев'ятсот вісімнадцять

О. В. Тисячею дев'ятьма(ьома)стами вісімнадцятьма(ьома)

М. В. Тисячі дев'яти(ьох)стах вісімнадцяти(ьох)

"ЗМІ"

Завдання для команди № 1

- "Саме з найнепомітніших, на перший погляд, дрібниць формується моральна суть людини – те, що в широкому розумінні ми називаємо людяністю, гуманністю", – писав Василь Сухомлинський. Однією з таких "дрібниць" є ЗМІ. Контент-аналіз відеопродукції, створеної в радянські та постмодерні часи, показує, що у XXI ст. Художні та мультиплікаційні фільми виконують переважно деструктивну функцію: формують агресію, лінь, корисливість, індивідуалізм, егоїзм тощо. Недосконалою є відеопродукція ХХ ст., проте вона більшою мірою спрямована на формування моральних цінностей глядачів.

❖ Перегляньте відеоклаж із мультиплікаційних фільмів радянської доби. Які моральні категорії зображені? Підрахуйте кількість займенників, переклавши їх на українську мову, визначте розряди. Примітка (усі повторювані слова рахувати окремо).

Відповідь:

Назва м/ф	Особові	Зворотні	При-свійні	Вка-зівні	Озна-чальні	Питально-відносні	Запе-речні	Неозна-чені
"Як кішечка і собачка мили підлогу"	Ми Тобою Нам Я Тебе Ти Мене							
"Вовка в тридев'ятому царстві"	Я				Сам			
"Троє із Простоквашино"	Вас Вона Я Вони Я			Такими				
"Жив собі пес..."	Ти					Що		
"Енеїда"	Він Їм		Твоє		Весь Всім			

"Капітошка"	Я		Моя Моя		Всі			
"Пригоди поросятка Фунтика"				Цьому цьому	Усім Усім			
"Дюймовочка"	Вас Ви Мені Я Я		Моєю			Яке		
	23	0	4	3	6	2	0	0
38								

- Які розряди займенників за значенням домінують у відеоколажі мультиплікаційних фільмів? (особові)

Завдання для команди № 2

- Однією з позитивних функцій окремих художніх фільмів є те, що вони спонукають глядача до переосмислення власної поведінки, ставлення до навколишнього світу, самого себе, формують установку не повторювати деструктивний варіант екзистенції кіногероїв або ж, навпаки, переносять ідеальну схему інтеракції в реальний світ.

❖ Перегляньте відеоколаж із художніх фільмів радянської доби.

Які моральні категорії зображені? Яку рису характеру, властиву кіноперсонажам, ви б хотіли розвинути / викоринити в собі? Випишіть дієслова, які виражають моральне / аморальне ставлення до світу, та визначте їх дієвідміну.

Відповідь:

Назва фільмів	Дієслова	Дієвідміна
"Я купив тата"	Базикаеш	I
	Звуть	I
	Будем	I
	Знайомитися (2)	II
"Москва сльозам не вірить"	Слухає	I
	Пам'ятаю (2)	I
	Жартує	I
	Приїхали	I
	Почали	I
	Називати	I
	Не можу	I
	Ідемо	I
	Не знаю	I
	Возить	II
	Бачите	II
"Службовий роман"	Хочете	I
	Вмієте	I
	Працювати	I
	Люблю	II
"Сватання на Гончарівці"	Пусти (2)	II
	Прогуляться (2)	I
	Сиди (2)	II
	Пропадай (2)	I
	Не втікай (2)	I
	Скучатиму	I
	Казатиму	I
	Била (6)	I
	Товкла (2)	I
"Тіні забутих предків"	Спаси (3)	I
"Поспішай любити"	Не заздрить	II
	Не пишається	I
	Не ніяковіє, не боїться	I,II
	Не мислить	II
	Не шукає	I

	(Не) радіє	I
	Веде	I
"Сніжинка"	Знати	I
	Пройде	I
	Бути	I

"ЛІТЕРАТУРА"

Завдання для команди № 1

- Одним із засобів виховання є література. Так, Т. Говорун та О. Кікінеджи зазначають: "Пізнаючи друковане слово, дитина вчиться "приміряти на себе" різні життєві ситуації, ролі, статуси і вчинки" [2, с. 211]. На виховну функцію літератури вказує й І. Варняк: "Ідентифікуючись з тими чи іншими текстуальними суб'єктами, абстрагуючись від негативних персонажів, читач формує власну систему етичних переконань, поведінкових норм, так званий етос" [1, с. 201]. Таким чином, вивчення української літератури має не лише пізнавальне значення, а й розвивально-виховне: навчає жити, допомагає усвідомити раніше неусвідомлюване, критично проаналізувати деструктивну поведінку персонажів з метою уникнення подібних учинків у своєму житті, розвиває позитивні якості, спонукає до вияву толерантності у взаємовідносинах зі світом.

❖ У яких художніх творах порушена морально-етична проблема? Які з них навчили вас не повторювати подібні ситуації в реальному житті, а які змусили замислитися над особливостями власної поведінки. Прослухайте речення з художніх творів та визначте тип складного речення, піднявши відповідну картку:

- ✓ Царівна О не хотіла будити коханого, бо він був дуже зморений (Ю. Покальчук "Озерний вітер") – (СПР).
- ✓ Ми ж природні з'яви, ми частки колообігу життя, ми допомагаємо Природі і нікого не руйнуємо... (Ю. Покальчук "Озерний вітер") – (СБР).
- ✓ Марк любив і поважав Елу за її працю, за те, що ради нього вона переїхала в село (В. Даниленко "Слід у лататті") – (СПР).
- ✓ Його любила жива, юна дівчинка, а до цієї мешканки підводного світу має прийти натомість щось інше... (Ю. Покальчук "Озерний вітер") – (ССР).
- ✓ Марно чекав – не з'явилась більше красуня... (Ю. Покальчук "Озерний вітер") – (СБР).
- ✓ Вона така гарна, така чудова, і вона любить його, і він любить її... (Ю. Покальчук "Озерний вітер") – (ССР).
- ✓ Марк був ввічливий до Ели, він їй дякував за те, що вона робила для нього (В. Даниленко "Слід у лататті") – (СБР, СПР).
- ✓ Тато хоч і суворий на вигляд, але в душі дуже добра людина, а мама – сама доброта (Ю. Покальчук "Озерний вітер") – (ССР).
- ✓ Нелюбов перетворює людину на прокаженого із дзвоником на ший: його чути всюди, і його дзвін – знак розбігатися для решти (Ірен Роздобудько "Гудзик") – (СБР, ССР).
- ✓ Вона, мабуть, і справді була унікальною, вона обрала мене для свого тихого й відданого кохання (Ірен Роздобудько "Гудзик") – (СБР).
- ✓ Я й сам тепер із новою силою розумію сутність цієї дівчинки – не помічати зла, яким переповнений світ... (Ірен Роздобудько "Гудзик") – (СПР).
- ✓ А я дивитимусь на її зворушливу тонку шийку і відчуватиму, що душа моя спокійна: я знайшов те, чого мені бракувало в цьому шаленому світі (Ірен Роздобудько "Гудзик") – (СПР, СБР).

Завдання для команди № 2

- Українська література не багата на твори, де зображені ідеальні характери, представлена цілкова гармонія між персонажами, та й читати таку утопію було б нецікаво. Проте змалювання позитивних персонажів у дисгармонійному світі дає можливість читачам краще усвідомити необхідність у моральному самовдосконаленні, потребу у вирішенні життєвих труднощів толерантним шляхом.

❖ У яких художніх творах представлений ідеальний зразок міжособистісних взаємовідносин? (Марічка й Іванко (М. Коцюбинський "Тіні забутих предків"), Наталка і Григорій (Іван Багряний "Тигролови"), Віра та Іван (Олесь Гончар "Собор"), Олена й Стефан (О. Кобилянська "Людина"), Софія й Михайло (Гр. Тютюнник "Три зозулі з поклоном")). По черзі витягніть із "чарівного мішечка" картки з іменниками та доберіть до них означення у формі прикметників (мінімум – по одному до кожного персонажа).

Орієнтовні відповіді

- Марічка – духовна, гармонійна, вірна, щира, добра, емоційна.
 Іванко – відкритий, добрий, відчужений.
 Наталка – активна, мужня, вірна, енергійна.
 Григорій – волелюбний, цілеспрямований, мужній.
 Віра – вірна, маскулінна, справедлива, духовна.
 Іван – розумний, толерантний, справедливий.
 Олена – емансипована, цілеспрямована, розумна, замкнена.
 Стефан – розумний, толерантний, чесний, справедливий.
- До якого розряду належать усі названі вами прикметники? (якісних)
 - Зробіть морфемний аналіз слова "цілеспрямований"

"ПСИХОЛОГІЯ"

Завдання для команди № 1

- Усе в нашому житті взаємопов'язане: творення добра веде за собою прийняття іншими, рефлексія – самовдосконалення, цілеспрямована й самовіддана праця – успіх тощо. Психологія та українська мова теж має грані дотичності. Вивчаючи новий матеріал, в учнів активізується сприймання, пригадуючи засвоєний матеріал – короткотривала чи довготривала пам'ять, аналізуючи мовне явище – працює мисленнєва сфера, виконуючи нестандартні завдання – уява тощо. Зараз ви виконаєте завдання, котре потребуватиме включення всіх пізнавальних процесів одночасно.

- ❖ Знайдіть взаємозв'язок між картками за принципом "доміно".

Орієнтовна відповідь

1	ССР	1	різнітні частини					
		2	СБР	2	нерівноправність частин СР			
		4	двокрапка - II частина доповнює I	3	СПР	10	постановка запитання від ГЧ до ПЧ	
		4	ССР	3	наявність 2 і більше граматичних основ	10	сполучники підрядності	
5	[], [], []	5	сполучники сурядності			9	СБР	
							9	відсутність сполучників
6	СБР						8	[] - []
6	не так..., як; не стільки..., скільки	7	ССР	7	[], ()		8	підрядний зв'язок

Завдання для команди № 2

- "Твої вчинки виявляють рівень твоєї моральної культури", – писав Василь Сухомлинський. Як ви оцінюєте свій рівень моральної культури? Які морально-етичні помилки найчастіше зустрічаються серед сучасної молоді? (агресія, брехня, зрада, заздрість, недовіра, вживання спиртного, наркотиків, розпуста, егоїзм). До чого це призводить? (деструктивного самопочуття, конфліктних взаємовідносин із оточенням, моральної деградації). Помилки, на жаль, присутні не лише в наших вчинках, а й у мовленні.

- ❖ Відредагуйте словосполучення:

Сама добра учениця – найдобріша учениця (проста форма найвищого ступеня порівняння);

Півтора гектар (-а/у/и) – півтора гектара (Р. В. Одн.);

Шести/десяти/річний чоловік – шістдесятирічний чоловік (написання складного числівника, написаного літерами);

Більш хитріший юнак – більш хитрий юнак (складена форма вищого ступеня порівняння);

Прибу'тковий – прибутко'вий;

Самопізнан'ня – самопізна'ння;

Ста'ранный – стара'нний;

Добро в світі – добро у світі (у перед св-);
Лінь й конфліктність – лінь і конфліктність (і між приголосними);
Поверх(-а/-у) – поверху (виняток із правила вживання -а у Р. В. Одн. Ім. ІІ в. У назвах будівель, споруд, приміщень та їх частин);
Насолоджуватися кіном – насолоджуватися кіно (невідмінюваний іменник).

"ПЕДАГОГКА"

Завдання для команди № 1

- Одним із основних завдань освіти є виховання всебічно розвинутої високоморальної особистості. В. Сухомлинський зазначав: "Програма морального виховання – це, образно висловлюючись, – креслення, за яким ми, педагоги, повинні відточувати, шліфувати істоту, здатну стати людиною". Якби ви були Міністром освіти, що б зробили для морального самовдосконалення української молоді?

❖ Свої думки учні пишуть на папері у вигляді одного простого речення. Потім учитель називає його вид: за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні), емоційним забарвленням (окличні, неокличні), характером предикативних відношень (стверджувальні, заперечні), складом граматичної основи (односкладні, двоскладні), наявністю / відсутністю другорядних членів речення (поширені, непоширені), наявністю / відсутністю пропущених членів речення (повні, неповні), наявністю / відсутністю ускладнюючих конструкцій (ускладнені, неускладнені). Учасники команди, у яких створене ними речення відповідає названому вчителем типу, мають устати й обґрунтувати свою думку.

Завдання для команди № 2

- "Моральне невігластво починається з невміння оглянутися", – писав В. Сухомлинський. Уявіть, що вам випав шанс прожити ще одне життя. Яких помилок ви намагалися б не повторювати? Чому? Відповіді напишіть на зірках, наклеївши їх на нічне (паперове) небо. Формула словосполучення має бути такою: частка НЕ + СЛОВО (РАЗОМ), частка НЕ + СЛОВО (ОКРЕМО). Потім установлюються відповідність між "зірками" та фразеологізмами, написаними на картках.

³⁵₁₇ Не дати собі в кашу наплювати (показати себе з кращого боку, не осоромитися).

³⁵₁₇ Не виносити сміття з хати (не розголошувати що-небудь неприємне).

³⁵₁₇ Не в свої сани не сідай (не рівнятися до тих, хто належить до вищого суспільства).

³⁵₁₇ Не втрачати ґрунту під ногами (не позбуватися зв'язку з реальністю).

³⁵₁₇ Не грайся з вогнем, бо обпечешся (не робити те, що може потягти за собою негативні наслідки).

³⁵₁₇ Не давати волі рукам (не чіпати кого-небудь проти його волі).

³⁵₁₇ Не давати себе скривдити (не дозволяти завдавати собі шкоди).

³⁵₁₇ Не забігати поперед батька в пекло (не поспішати).

³⁵₁₇ Не згадувати лихом (не згадувати погано про кого-небудь).

³⁵₁₇ Не знати вагань (бути рішучим).

³⁵₁₇ Не зупинятися ні перед чим (бути готовим на все).

³⁵₁₇ Не копай іншому яму, бо сам упадеш (неприємність може трапитися з тим, хто бажає іншому зла).

³⁵₁₇ Не одним хлібом жити (турбуватися про задоволення не тільки матеріальних, а й духовних потреб).

³⁵₁₇ Не примушувати себе чекати (швидко робити щось, без затримки).

³⁵₁₇ Не спитавши броду, не лізь у воду (не братися за щось без знання справи).

³⁵₁₇ Не спускати з думки (наглядати, стежити за ким-небудь / чим-небудь).

³⁵₁₇ Не терши, не м'явши, не їсти калача (будь-яка справа потребує зусиль).

³⁵₁₇ Не ти перший, не ти й останній (те, що посилає нам доля, не є чимось особливим, це саме пережили й переживають й інші).

³⁵₁₇ Не шкодуючи сил (самовіддано віддавати себе цілком).

"ГЕОГРАФІЯ"

Завдання для команди № 1

- "Завдання вихователя полягає в тому, щоб кожний його вихованець уже в дитинстві набув морального досвіду в глибоко особистих відносинах з іншими людьми діяти так, як велить йому грома-

дзянський обов'язок", – писав В. Сухомлинський. Справжній українець повинен знати свою державу, видатні місця, архітектурні пам'ятки. А ще краще, якщо він знатиме, як писати власні назви.

❖ Про яке місто України йдеться в описі? Поясніть орфограми визначних пам'яток цього населеного пункту.

Це місто було засноване 1650 р. Його назва в перекладі означає "мілководна, пересихаюча річка" (I версія) чи "стійбище скотарів" (II версія). Історичні оповіді вказують, що основоположником міста був отаман Харко. Одна з його вулиць була змальована О. Квіткою-Основ'яненком у творі "Сватання на Гончарівці". Саме в цьому місті був створений перший вищий навчальний заклад в Україні. Центр культурного життя XIX ст. (опис супроводжується демонстрацією фото міста).

Харківський національний педагогічний університет імені Г. Сковороди
Будинок з химерами
Фонтан "Дзеркальний струмінь"
Собор Покрова Пресвятої Богородиці
Харківський державний академічний театр опери та балету (ХАТОБ)

Завдання для команди № 2

- Мандруючи країною, ми розширюємо свої знання, кругозір, уяву. Наскільки ми знаємо куточки своєї держави, зараз перевіримо. Перегляньте відеосюжет. Про який регіон України йдеться в ньому?

❖ Використовуючи карту України, випишіть три населені пункти Закарпатської області, що мають два корені. Перекладіть і поясніть їх написання.

Орієнтовна відповідь

Верхний Быстрый – Верхній Бистрий
Верхний Студеный – Верхній Студений
Верхняя Грабовница – Верхня Грабовниця
Глубокий Поток – Глибокий Потік
Заверхняя-Кичера – Заверхня-Кичера
Кобылецкая Поляна – Кобилецька Поляна
Косовская Поляна – Косівська Поляна
Липецкая Поляна – Липецька Поляна
Малая Мартынка – Мала Мартинка
Малый Раковец – Малий Раковець
Нижнее Болотное – Нижнє Болотне
Нижнее Селище – Нижнє Селище
Нижние Ворота – Нижні Ворота
Нижний Быстрый – Нижній Бистрий
Нижний Дубовец – Нижній Дубовець
Русская-Мокрая – Руська-Мокра
Усть-Чорна – Усть-Чорна
Черная Тиса – Чорна Тиса
Черный Поток – Чорний Потік
Широкий Луг – Широкий Луг

ВИСНОВОК: написання окремо географічної назви, вираженої прикметником та іменником; написання через дефіс географічної назви, вираженої іменником та прикметником; ий – ий, ий – ій, ый – ий, ая – а, ец – ець, ын – ин, цк – цьк, ск – ськ, яя – я, ица – иця, ее – є, ие – і.

ГРА З ГЛЯДАЧАМИ

"Відмінності" (потрібно встановити відмінності між трьома реченнями):

- ❖ Мораль – це вуздечка, в яких тримає себе людина (Жорж Батай).
- ❖ Людина є моральною, коли не через страх перед авторитетами, а внаслідок високої свідомості і солідарності в ній не може навіть породити бажання здійснювати злочин (Мікаель Налбандян).
- ❖ Насправді кожен клас і навіть кожна професія має власну мораль, яку вони порушують щоразу, коли можуть зробити це безкарно (Фрідріх Енгельс).

ВІДПОВІДЬ: у третьому реченні є 2 підрядних частини.

"Друкарська машина" (глядачам роздають ролі "кома", "тире", "крапка з комою", "двокрапка" (по кілька чоловік на одну роль); учитель повільно зачитує речення; у тому місці, де потрібно поставити в реченні відповідний розділовий знак, учасники, що його представляють, мають піднятися з місця; поступово вправа виконується швидше).

✓ Найважливіші весняні турботи в Озерному краї було залагоджено: загаги у підземних річках прочищено, озера оглянуто, русалок та інших озерних мешканців розбуджено до літнього життя (Ю. Покальчук "Озерний вітер").

✓ Уже дуже давно Волин не розмовляв ні з ким людською мовою, усі розумілися в їхньому світі без слів (Ю. Покальчук "Озерний вітер").

✓ Кожному з нас у будь-який момент загрожує небезпека впасти в стадну мораль, у конформізм, у мораль абсолютно ірраціональну (Г. О. Марсель).

✓ Немає іншої моралі, окрім тієї, що ґрунтується на принципах розуму і впливає з природної схильності людини до добра (п'єр Бейль).

✓ Основа життя – це основа і для моралі. Там, де від голоду, від бідності ти не маєш ніякого матеріалу в тілі, там немає основи й матеріалу для моралі в тій голові, у твоєму серці і в твоїх почуттях (Л. Фейєрбах).

✓ Виховати людину інтелектуально, не виховавши її морально, – означає виростити загрозу для суспільства (Т. Рувельт).

"Передай далі" (учитель дає глядачам картку із завданням; той, у кого картка опиняється на "удар долонями", відповідає на одне із запитань і т. д.).

У якому рядку всі іменники спільного роду?

А) суддя, бідолаха, стаття;

Б) нероба, сирота, базіка;

В) лівша, дубище, середа.

У якому рядку всі іменники мають форму лише множини?

А) шахи, діти, Суми;

Б) дітвора, канікули, хрестини;

В) ножиці, граблі, олівці.

У якому рядку всі іменники належать до однієї відміни?

А) їжак, граблі, вовк;

Б) дуб, стілець, мама;

В) рілля, солома, сирота.

"Устаньте, члени речення" (глядачам роздають ролі: "іменник", "прикметник", "числівник", "займенник", "числівник", "дієслово", "прислівник", "сполучник", "частка", "прийменник", "вигук"; глядачі, проаналізувавши частиномовну належність слів у реченні, мають встати відповідно до своєї ролі):

✓ Лихослів'я – це плітка з нудним відтінком моралі (Оскар Уайльд).

✓ Чого не забороняє робити закон, те забороняє робити сором (УНТ).

✓ У будні ми не дуже вдало використовуємо свою моральність: до неділі вона завжди потребує ремонту (Марк Твен).

✓ Мораль є учінням не про те, як ми повинні зробити себе щасливими, а про те, як ми повинні стати достойними щастя (Імануїл Кант).

✓ Моральність людини виражається у ставленні до слова (Лев Толстой).

"Шифр" (глядачі мають визначити групу прикметників, невербально вказуючи на їх різновид: тверда група – встати, м'яка – плеснути в долоні):

Братній – м'яка група (плеснути в долоні);

Винен – тверда група (устати);

Безкрай – м'яка група (плеснути в долоні);

Працьовитий – тверда група (устати);

Прав – тверда група (устати);

Справжній – м'яка група (плеснути в долоні);

Повинен – тверда група (устати);

Батьків – тверда група (устати);

Новітній – м'яка група (хлеснути в долоні).

"Цифри" (глядачі мають невербально визначити кількість звуків у словах: однакова кількість букв і звуків – "один удар", менша кількість звуків, ніж букв, – "два удари", більша кількість звуків, ніж букв, – "три удари"): кращий, розшити, пишаються, вошко, вітчим, під дзьобом, свято, знаю.

Відповіді:

6 б., 7 зв. (три удари);

7 б., 6 зв. (два удари);

9 б., 8 зв. (два удари);

5 б., 5 зв. (один удар);

6 б., 5 зв. (два удари);

10 б., 7 зв. (два удари)

5 б., 5 зв. (один удар);

4 б., 5 зв. (три удари).

"Устань – сядь" (глядачам роздаються ролі: "речення з однорідними підметами", "речення з однорідними присудками", "речення з однорідними означеннями", "речення з однорідними додатками", "речення з однорідними обставинами"; на слух вони сприймають речення та встають, якщо речення відповідає їхній ролі):

❖ Вміти керувати своїми бажаннями – елементарне правило, перший рядок першої сторінки букваря моральної поведінки (В. Сухомлинський) (ОЧР – присудки).

❖ Утвердити в кожній людині доброту, сердечність, чуйність, готовність прийти іншому на допомогу, чутливість до всього живого і красивого – елементарна, азбучна істина шкільного виховання (В. Сухомлинський) (ОЧР – додатки, означення).

❖ Моральна чистота, моральна цілісність вихователя – це передусім його любов до людей, органічна непримиренність до зла (В. Сухомлинський) (ОЧР – підмети, присудки).

❖ Моральне переконання – це діяльні сили особистості, гаряче прагнення відстояти правильність, довести істинність свого погляду, готовність піти в ім'я цього на будь-які прикросі (В. Сухомлинський) (ОЧР – присудки, означення).

❖ Грубість, вульгарність, цинізм окремих молодих людей мають своїм корінням невихованість почуттів, байдужість, безсердечність ставлення людини до людини насамперед у сім'ї, потім у школі (В. Сухомлинський) (ОЧР – підмети, додатки, обставини).

"СПР – ?" (глядачам читаються складні речення, у яких вони мають визначити кількість частин; відповідь мають виразити ударами в долоні; одночасно вони мають піднятися з місця відповідно до типу складнопідрядного: із однією підрядною (означальне, з'ясувальне, обставинне) (I група учасників) чи кількома підрядними (однорідна супідрядність, неоднорідна супідрядність, різночленна супідрядність, змішаного типу, послідовна підрядність, комбінованого типу) (II група учасників) (різновид називають усно).

❖ Дитина повинна відчувати, що в кожній людині є серце, яке треба берегти (В. Сухомлинський). – 2 (з'ясувальне)

❖ Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре (В. Сухомлинський). – 2 (послідовна підрядність)

❖ Моральне переконання – це ідеал, вершина морального розвитку, шлях до якої лежить через єдність моральної звички і моральної свідомості (В. Сухомлинський). – 1 (означальне)

❖ Ніколи не відкладай на завтра те, що треба зробити сьогодні (В. Сухомлинський). – 1 (з'ясувальне)

❖ Моральна культура – це і є моральні звички, що стали емоційним стражем поведінки (В. Сухомлинський). – 1 (власне означальне)

❖ Кожен, хто вступає в життя, повинен бути не тільки прекрасним умільцем, майстром, творцем матеріальних цінностей, а й душевною, чуйною, чутливою людиною (В. Сухомлинський). – 1 (займенниково-означальне)

❖ Моральна культура людини характеризується тим, що переконання стають в її житті самостійною духовною силою, що спонукає на нові моральні вчинки (В. Сухомлинський). – 2 (послідовна підрядність)

❖ Азбука виховання людяності в тому, щоб дитина, віддаючи тепло своєї душі іншим людям, знаходила в цьому особисту радість (Василь Сухомлинський). – 1 (з'ясувальне)

- ❖ Серця дітей повинні бути широко відкриті для радощів і горя інших людей – ось одна з найважливіших передумов того, щоб маленькі люди, які переступають поріг школи, взагалі були вашими вихованцями (В. Сухомлинський). – 2 (послідовна підрядність)
- ❖ Той, хто живе турботами про інших людей, стає сприйнятливим, чуйним до слова, яке несе в собі заклик до ідеалу моральності, до утворення краси в самому собі (В. Сухомлинський). – 2 (послідовна підрядність)
- ❖ Той, хто живе в світі моральних цінностей, із малих років почуває себе сином Батьківщини (В. Сухомлинський). – 1 (займенниково-означальне)
- ❖ Доброта й ще раз доброта – це найтонші й наймогутніші корінці, що живлять дерево дитячої радості – радості ніжного доторкання до живого й красивого (В. Сухомлинський). – 1 (власне означальне)
- ❖ На новому місці хлопці почувалися так, неначе вилізли з чорної нори на світло денне (Іван Багряний). – 1 (обставинне, порівняльне)
- ❖ Дитині хочеться бути хорошою лише тоді, коли вона бачить ідеальне й захоплюється цим ідеальним (В. Сухомлинський). – 1 (обставинне, умови)
- ❖ Кожному поколінню юнаків і дівчат, що йдуть до самостійного життя, я нагадую про те, що вони відповідають перед суспільством, перед народом за те, які в них будуть діти (В. Сухомлинський). – 3 (послідовна підрядність)

"Руханка"

Трошки всі ми притомились, – *підняти руки вгору, трохи розвести в боки*
Мові рідній поклонились, – *низько нахилитися донизу*
Тож з полегшенням зітхнемо, – *глибоко вдихнути і видихнути*
Кісточки всі розімнемо. – *потрусити всім тілом*
Всю утому треба зняти, – *скинути важкість у руках*
Сил космічних з неба взяти, – *підняти руки й голову вгору*
Хай енергія нам плеться, – *легенько провести руками по всьому тілу*
А душа весняна засміється. – *посміхнутися один одному, пританцювувати*
Розімнемо трохи плечі – *зробити кругові оберти плечима*
Кров, енергія – лелечі – *проставити руки до плечей, показуючи фізичну силу*
Зробим коло головою – *покрутити головою*
Легкість, задоволення собою. – *вдихнути, піднявши руки вгору, видихнути повітря, опустивши руки*
Подивіться вниз на ноги, – *нахилитися до ніг*
Скиньте втому до знемоги. – *потрусивши всім тілом, повільно піднятися*
Руки вгору: раз і два, – *піднявши руки вгору, зробити 2 приставні кроки*
І повторюймо слова: – *покивати головою*
"Ми розумні, молоді, – *обійняти один одного*
Думки наші золоті. – *потиснути один одному руки*
Всіх люблю, усіх прощаю, – *періодично зробити три удари*
Мову рідну добре знаю". – *погладити себе по обличчю*

Складання учасниками гри загальної картинки з пазлів-"призів".

Підведення підсумків гри членами журі.

Заключне слово вчителя

- Сьогоднішня гра "Мовний Олімп XXI ст." довела, що старшокласники м. Ніжина глибоко знають українську мову. Також своєю поведінкою показали, що українська нація має шанс на моральне відродження: їй потрібна лише підтримка у складній екзистенційній ситуації та віра у вдосконалення моральної свідомості. Василь Сухомлинський називав моральність найніжнішою і разом із тим найкрасивішою і найнепомітнішою квіткою в букеті. Тому я вам бажаю, щоб ці маленькі квіточки у ваших серцях розквітли і своєю дивовижною красою вражали світ. А ми порадіємо за вас! Дякую за плідну роботу! До побачення!

Тетяна Бутурлим

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

В 10–11 КЛАСАХ

Основною формою оцінювання знань, умінь, навичок учнів із української літератури є тести. Проте не завжди вони є об'єктивним показником знань, тому пропонуємо авторські контрольні завдання за творчістю Василя Стефаника, Лесі Українки, Миколи Вороного, Олександра Олеся, Володимира Винниченка, Павла Тичини, Михайля Семенка, Максима Рильського, Євгена Плужника, Миколи Хвильового, Григорія Косинки, Юрія Яновського, Валер'яна Підмогильного у формі тестів, незакінчених речень і запитань, що потребують розгорнутої відповіді.

**Контрольні завдання за творчістю
Василя Стефаника**

1. Василь Стефаник народився:

- А) у с. Русове (Івано-Франківська область);
Б) у с. Піски (Чернігівська область);
В) у с. Нагуєвичі (Львівська область).

2. Василь Стефаник вчився на медичному факультеті Краківського університету, тому що:

- А) прагнув отримати вищу освіту;
Б) мріяв вилікувати своїх рідних;
В) хотів самореалізуватися як лікар.

3. Першою збіркою Василя Стефаника є:

- А) "Камінний хрест";
Б) "Синя книжечка";
В) "Дорога".

4. Василя Стефаника називають "чорним", тому що:

- А) він був похмурим, носив темний одяг, зображував у творах страждання українського селянства;
Б) творчість його була забороненою;
В) використовував у своїй творчості екзистенціалізм.

5. Дружиною Василя Стефаника була:

- А) Євгенія Бачинська;
Б) Ольга Кобилянська;
В) Ольга Гаморак.

6. Який із художніх творів Василя Стефаника був екранізованим?

- А) "Камінний хрест";
Б) "Новина";
В) "Катруся".

7. Знайдіть відповідності:

1. Головний герой.	А) Переломаний.
2. Дружина Івана.	Б) Михайло.
3. Кума.	В) Тимофіха.
4. Кум.	Г) Іваниха.

8. Чим відрізняється імпресіонізм від експресіонізму? Наведіть приклади.**9. Охарактеризуйте символіку новели В. Стефаника "Камінний хрест".****10. Проаналізуйте жанрові особливості новели В. Стефаника "Камінний хрест".****11. Охарактеризуйте елементи експресіонізму в новелі В. Стефаника "Камінний хрест".****12. Визначте грані дотичності життєвого шляху В. Стефаника та його героя Івана Дідуха.****ВІДПОВІДІ**

1	2	3	4	5
А	Б	Б	А	В
6	7			
А	1 – А;			

	2 – Г; 3 – В; 4 – Б.
--	----------------------------

**Контрольні завдання за творчістю
Лесі Українки**

1. Знайдіть фото Лесі Українки серед інших жінок-письменниць:

1

2

3

- А) 1;
Б) 2;
В) 3.

2. Леся Українка прожила:

- А) 40 р.;
Б) 41 р.;
В) 42 р.

3. Конфлікт Лесі Українки з матір'ю зумовлений:

- А) ставленням Олени Пчілки до дочки як небажаної;
Б) агресивністю Лесі;
В) розлученням батьків.

4. Причиною написання першої поезії Лесі Українки "Надія" стала (-о):

- А) хвороба Лесі;
Б) арешт тітки Єлі (Олени Косач);
В) прагнення реалізуватися у творчій діяльності.

5. Леся Українка страждала через невзаємне кохання до:

- А) Сергія Мержинського;
Б) Василя Стефаника;
В) Івана Франка.

6. У якому році Леся Українка вийшла заміж?

- А) 1906 р.;
Б) 1907 р.;
В) 1908 р.

7. Знайдіть відповідності:

1. Поема.	А) "Блакитна троянда".
2. Драма.	Б) "Кассандра".
3. Збірка поезії.	В) "Лісова пісня"
4. Драма-феєрія.	Г) "На крилах пісень".

8. Музей Лесі Українки знаходиться:

- А) у Ніжині, Чернігові, Сумах;
Б) у Прилуках, Харкові, Одесі;
В) у Києві, Колодязному, Новограді-Волинському, Сурамі, Ялті.

9. На якій банкноті знаходиться образ Лесі Українки?

- А) 100 грн.;

- Б) 200 грн.;
В) 500 грн.

10. Знайдіть зайве:

- А) Мавка;
Б) Килина;
В) мати Лукаша.

11. Знайдіть відповідності:

1. Дон Жуан.	А) Лукаш.
2. Голос мудрості.	Б) Той, що греблі рве, Перелесник.
3. Голос заборон.	В) дядько Лев.
4. "Плотух".	Г) Водяник, Лісовик.
5. Жертва.	Г) Килина.
6. "Сталева" жінка.	Д) Мавка.
7. Агресор.	Е) мати Лукаша.

12. Проаналізуйте причини, ознаки та наслідки моральної деградації Лукаша.**ВІДПОВІДІ**

1	2	3	4	5	6
В	В	А	Б	А	Б
7	8	9	10	11	
1 – Б; 2 – А; 3 – Г; 4 – В.	В	Б	А	1 – Б; 2 – В; 3 – Г; 4 – А; 5 – Д; 6 – Г; 7 – Е.	

Контрольні завдання за творчістю**Миколи Вороного****1. Роки життя Миколи Вороного:**

- А) 6 грудня 1871 р. – 7 червня 1938 р.;
Б) 13 (25) лютого 1871 р. – 19 липня (1 серпня) 1913 р.;
В) 14 травня 1871 р. – 7 грудня 1936 р.

2. Микола Вороний навчався:

- А) у Снятинській міській школі, польських гімназіях Коломиї та Дрогобича, Краківському університеті;
Б) у приватних учителів;
В) у Харківському реальному училищі, Ростовському реальному училищі, Віденському і Львівському університетах.

3. Микола Вороний працював:

- А) послом австрійського парламенту;
Б) літературознавцем;
В) бібліотекарем, коректором Наукового товариства імені Шевченка, режисером українського театру товариства "Руська бесіда", у редакції журналу "Життє і слово", викладачем, директором драматичної школи при Музичному інституті імені М. Лисенка.

4. Микола Вороний є основоположником:

- А) символізму;
Б) експресіонізму;
В) неоромантизму.

5. Першою поетичною збіркою Миколи Вороного є:

- А) "Ліричні поезії";
Б) "В сяйві мрій";
В) "Поезії".

6. Причиною смерті Миколи Вороного є:

- А) хвороба;
Б) розстріл;
В) суїцид.

7. Образ Блакитної Панни у творчості Миколи Вороного символізує:

- А) весну;
- Б) кохану;
- В) революцію.

8. У рядках поезії Миколи Вороного "Блакитна Панна" "Має крилами Весна Запашна" використано:

- А) інверсію, уособлення;
- Б) гіперболу, порівняння;
- В) метонімію, епітет.

9. У рядках поезії Миколи Вороного "Іванові Франкові" "Одна з них – велетень-гнобитель, А друга – геній-визволитель" використано:

- А) метафору;
- Б) тавтологію;
- В) антитезу.

10. Вірш Миколи Вороного "Блакитна Панна" написано ... розміром.

11. Темою вірша Миколи Вороного "Іванові Франкові" є...

12. Ідеєю вірша Миколи Вороного "Інфанта" є...

ВІДПОВІДІ

1	2	3	4	5
А	В	В	А	А
6	7	8	9	10
Б	А	А	В	Хорей

Контрольні завдання за творчістю

Олександра Олеся

1. Справжнє прізвище Олександра Олеся:

- А) Лозов'ягін;
- Б) Кандиба;
- В) Рудченко.

2. Олександр Олесь народився:

- А) у м. Білопілля;
- Б) у с. Арсенівка поблизу Єлисаветграда;
- В) у м. Новоград-Волинськ.

3. Коли були опубліковані перші вірші Олександра Олеся?

- А) під час навчання у двокласному училищі;
- Б) під час навчання в Дергачівській землеробній школі;
- В) під час навчання в Київському політехнічному інституті та Харківському ветеринарному ін-

ституті.

4. Олександр Олесь працював:

- А) ветеринаром;
- Б) учителем;
- В) інженером.

5. Першою поетичною збіркою Олександра Олеся є:

- А) "Минуле України в піснях";
- Б) "З журбою радість обнялась";
- В) "Поезії".

6. Що споріднює Олександра Олеся з Олегом Ольжичом?

- А) дружні відносини;
- Б) родинні відносини;
- В) трудові відносини.

7. 1919 р. Олександр Олесь:

- А) одружується;

- Б) помирає;
В) емігрує.

8. Знайдіть відповідності:

1. "З журбою радість обнялась..."	А) Ні, сонцем стань! Вгорі спинися, Осяй мій край і розлетися Дощами судними над ним.
2. "Чари ночі"	Б) І йде між ними боротьба, І дужчий хто – не знаю я...
3. "О слово рідне! Орле скутий!.."	В) Сміються, плачуть солов'ї І б'ють піснями в груди: "Цілуй, цілуй, цілуй її, – Знов молодість не буде!
4. "По дорозі в Казку"	Г) Ліс. Ніч. Люде. Сплять, збираються спати.

9. Знайдіть відповідності:

1. Метафора.	А) "О слово рідне! Орле скутий!"
2. Риторичний оклик.	Б) "З журбою радість обнялась..."
3. Уособлення.	В) "Весна іде назустріч вам".
4. Оксиморон.	Г) "...кров морозить в жилах".

10. Вірш Олександра Олеся "З журбою радість обнялась..." має ... римування.

11. Темою вірша Олександра Олеся "Чари ночі" є...

12. Жанр твору Олександра Олеся "По дорозі в Казку" – це...

ВІДПОВІДІ

1	2	3	4	5
Б	А	Б	А	Б
6	7	8	9	10
Б	В	1 – Б; 2 – Б; 3 – А; 4 – Г.	1 – Г; 2 – А; 3 – В; 4 – Б.	Ямб

Контрольні завдання за творчістю

Володимира Винниченка

1. Володимир Винниченко народився:

- А) 16 (25) липня 1880 р.;
Б) 27 серпня 1856 р.;
В) 17 вересня 1864 р.

2. Чому Володимиру Винниченку не вдалося закінчити Єлисаветградську гімназію, Київський університет?

- А) через стан здоров'я;
Б) через революційну діяльність;
В) через низький пізнавальний інтерес.

3. Які події відбулися в житті Володимира Винниченка 1902, 1903, 1907, 1918 рр.?

- А) видання збірок художніх творів;
Б) зміна стилю літературного письма;
В) арешти.

4. У якій країні помер Володимир Винниченко?

- А) в Україні;
Б) у Франції;
В) в Італії.

5. Сутність філософії кохання Володимира Винниченка полягає в розумінні любовних почуттів як:

- А) духовної близькості;

- Б) тваринного інстинкту, ілюзорного потягу;
В) рівності статей.

6. Володимир Винниченко ставиться до християнської релігії

- А) із повагою;
Б) зневажливо;
В) фанатично.

7. Елементи якого літературного напрямку спостерігаються в новелі Володимира Винниченка "Момент"?

- А) імпресіонізм;
Б) експресіонізм;
В) символізм.

8. Знайдіть відповідності:

1. Він ("Момент" Володимира Винниченка).	А) "будучий мертвяк". Б) "мені тепер дуже гарно стало – якось бадьоро, цікаво, дужо".
2. Вона ("Момент" Володимира Винниченка).	В) "великі, чисті очі, ...злі, сталеві, темні". Г) "в мені з мукою щеміло осиротіле щастя".

9. Знайдіть відповідності:

1. Порівняння.	А) "кохалося поле, шепотіло, цілувалось"
2. Епітет.	Б) "темніла, як тин, смуга лісу"
3. Уособлення.	В) "осиротіле щастя"
4. Гіпербола.	Г) "серце билось несамовито"

10. Які ознаки імпресіонізму простежуються в новелі "Момент"?

11. Які любовні почуття переживають головні герої новели Володимира Винниченка "Момент"?

12. Поясніть назву новели Володимира Винниченка "Момент".

ВІДПОВІДІ

1	2	3	4	5
А	Б	В	Б	Б
6	7	8	9	
Б	А	1 – А; Б; Г. 2 – В.	1 – Б; 2 – В; 3 – А; 4 – Г.	

Контрольні завдання за творчістю

Павла Тичини

1. Павло Тичина народився:

- А) у Києві;
Б) у с. Дебальцеве (Донецька область);
В) у с. Піски (Чернігівська область).

2. Павло Тичина мав:

- А) 10 братів і сестер;
Б) 11 братів і сестер;
В) 12 братів і сестер.

3. Павло Тичина навчався:

- А) у Новобасанівській школі, Чернігівській бурсі, Чернігівській духовній семінарії;
Б) у Миргородському, Гадяцькому училищах;
В) у Шаргородському духовному училищі.

4. Павло Тичина був:

- А) приватним учителем;
Б) помічником хормейстера, членом Харківської міськради, депутатом і головою Верховної Ради УРСР, директором Інституту літератури АН УРСР, міністром освіти Радянської України, членом ЦК КП України;
В) військовим кореспондентом.

5. Символічне світосприйняття властиве поетичним збіркам Павла Тичини:

- А) "Партія веде";
 Б) "Чуття єдиної родини";
 В) "Сонячні кларнети".

6. У якому напрямку відбулася трансформація творчого методу Павла Тичини?

- А) від символізму до екзистенціалізму;
 Б) від символізму до імпресіонізму;
 В) від символізму до соцреалізму.

7. Характерною особливістю символізму є:

- А) відображення ірреальної дійсності через символи;
 Б) наслідування античної літератури;
 В) змалювання сильної особистості, яка бореться за щастя народу.

8. Знайдіть відповідності:

1. "Арфами, арфами..."	А) "Наречена йде!"
2. "О панно Інно..."	Б) "Думами, думами – наче море кораблями, переповнилась блакить Ніжнотонними"
3. "Ви знаєте, як липа шелестить..."	В) "Кохана спить, кохана спить, Піди збуди, цілуй їй очі, Кохана спить... "
4. "Одчиняйте двері..."	Г) "Я – сам. Вікно. Сніги... Сестру я Вашу так любив – Дитинно, злотоцінно"

9. Знайдіть відповідності:

1. Порівняння.	А) "О панно Інно, панно Інно!"
2. Риторичне звертання.	Б) "Я Ваші очі пам'ятаю, Як музику, як спів".
3. Інверсія.	В) "...Одчиняйте двері – Наречена йде! Одчиняйте двері – Голуба блакить!"
4. Синтаксичний паралелізм.	Г) "Арфами, арфами – Золотими, голосними"

10. Вірш "Ви знаєте, як липа шелестить у місячні весняні ночі?" Павла Тичини написано ... розміром.

11. Вірш "Ви знаєте, як липа шелестить у місячні весняні ночі?" Павла Тичини належить до ... лірики.

12. У вірші "Арфами, арфами..." Павла Тичини використано такі художньо-виражальні засоби творення...

ВІДПОВІДІ

1	2	3	4	5
В	В	А	Б	В
6	7	8	9	10
В	А	1 – Б; 2 – Г; 3 – В; 4 – А.	1 – Б; 2 – А; 3 – Г; 4 – В.	Ямб

**Контрольні завдання за творчістю
 Михайля Семенка**

1. Михайль Семенко є основоположником:

- А) екзистенціалізму;
 Б) сюрреалізму;
 В) футуризму.

2. Справжнє ім'я Михайля Семенка:

- А) Михайло;
Б) Іван;
В) Петро.

3. Михайль Семенко навчався:

- А) у Петербурзькому психо-неврологічному інституті;
Б) у Чернігівській духовній семінарії;
В) у Київській приватній гімназії В. Науменка.

4. Перша збірка Михайля Семенка:

- А) "Дерзання";
Б) "Українська хата";
В) "Кверофутуризм".

5. Асоціація панфутуристів, організована Михайлем Семенком, називалася:

- А) "Мистецтво";
Б) "Фламінго";
В) "Аспафунт", "Нова генерація".

6. Дружину Михайля Семенка звали:

- А) Лідія Горенко, Наталія Ужвій;
Б) Поліна Коновал;
В) Віра Берзіна.

7. Причиною смерті Михайля Семенка було (-а):

- А) хвороба;
Б) ув'язнення;
В) розстріл.

8. Дітей Михайля Семенка звали:

- А) Ростислав, Ірина;
Б) Олександр, Марія;
В) Федір, Ганна.

9. Знайдіть зайве – збірку, яка не належить творчості Михайля Семенка:

- А) "п'єро мертвопетлює";
Б) "Кобзар";
В) "Перемагать і жить!"

10. Порівняння "Твоє тіло слизьке, як пристрасть" у вірші "Пристрасть" Михайля Семенка

означає:

- А) розцінювання жінки як сексуального об'єкта, що збуджує плоть;
Б) відразу;
В) справжнє кохання.

11. Знайдіть відповідності:

1. Порівняння.	А) "Я люблю твій стан Я закоханий у згиби тіла".
2. Метафора, гіпербола.	Б) "Прекрасна, ніби станс Ти у екстазах загорілась".
3. Повтор.	В) "Як близько, як близько омріяні ніжки".
4. Анафора.	Г) "Роздягни свою душу".

12. Визначте підтекст рядків вірша "Я люблю твій стан" Михайля Семенка:

*Ти чиста й еришна як свята
І сяєш в сяйві білим тіла
Коли уперше затремтіла
Розквітла ти мов золота.*

ВІДПОВІДІ

1	2	3	4	5	6
В	А	А	Б	В	А
7	8	9	10	11	

В	А	В	А	1 – Б; 2 – Г; 3 – В; 4 – А.
---	---	---	---	--------------------------------------

Контрольні завдання за творчістю

Максима Рильського**1. Максим Рильський прожив:**

- А) 65 р.;
- Б) 67 р.;
- В) 69 р.

2. Дитинство Максима Рильського минуло:

- А) у Києві;
- Б) у с. Романівка;
- В) у с. Третя Рота.

3. Під час навчання в Київській приватній гімназії В. Науменка Максим Рильський прожива-**в:**

- А) удома;
- Б) у Лисенка;
- В) на квартирі.

4. Максим Рильський отримав вищу освіту за спеціальністю:

- А) лікар;
- Б) учитель;
- В) композитор.

5. Максим Рильський працював:

- А) учителем, помічником секретаря, дійсним членом Академії наук УРСР, директором Інституту мистецтвознавства, фольклору, етнографії Академії наук України, депутатом Верховної Ради СРСР;
- Б) помічником хормейстера, членом Харківської міськради, депутатом і головою Верховної Ради УРСР, директором Інституту літератури АН УРСР, міністром освіти Радянської України, членом ЦК КП України;

- В) військовим кореспондентом.

6. Максим Рильський був:

- А) членом "Бу-ба-бу";
- Б) панфутуристом;
- В) неокласиком.

7. Причиною смерті Максима Рильського було (-а):

- А) хвороба;
- Б) ув'язнення;
- В) розстріл.

8. Хто з перелічених письменників не входив до школи "Неокласики"?

- А) М. Зеров;
- Б) М. Рильський;
- В) М. Драй-Хмара;
- Г) П. Филипович;
- Г) Михайль Семенко;
- Д) Юрій Клен (О. Бургардт).

9. У яких поетичних збірках Максима Рильського простежується еволюція творчої свідомості?

- А) "На білих островах", "Знак терезів", "Троянди й виноград";
- Б) "На білих островах", "Синя далечинь", "Крізь бурю й сніг";
- В) "Троянди й виноград", "Далекі небосхили", "Голосіївська осінь".

10. Знайдіть відповідності:

1. Порівняння.	А) "Клянусь тобі, веселий світе".
2. Риторичне звертання.	Б) "Шумлять щасливі води".
3. Метафора, епітет.	В) "І ти смієшся, й даль ясніє,

	І серце б'ється, як в огні, І вид пречистої надії Стоїть у синій глибині".
4. Анафора.	Г) "Твій погляд, ніби пролісок несмілий".

11. Визначте тему вірша "Молюсь і вірю. Вітер грає..." Максима Рильського.

12. Визначте ідею вірша "Солодкий світ! Простір блакитно-білий..." Максима Рильського.

ВІДПОВІДІ

1	2	3	4	5	6
В	Б	Б	Б	А	В
7	8	9	10		
В	Г	А	1 – Г; 2 – А; 3 – Б; 4 – В.		

Контрольні завдання за творчістю Євгена Плужника

1. Євген Плужник прожив:

- А) 36 р.;
- Б) 37 р.;
- В) 38 р.

2. Літературний псевдонім Євгена Плужника:

- А) Клен;
- Б) Вартовий;
- В) Кантемирянин.

3. Євген Плужник змінив громадянство через:

- А) переслідування влади;
- Б) переїзд родини;
- В) хворобу.

4. Євген Плужник працював:

- А) учителем, актором;
- Б) лікарем;
- В) актором.

5. Євген Плужник не закінчив Київський музично-драматичний інститут імені Миколи Лисенка через:

- А) небажання навчатися;
- Б) революційну діяльність;
- В) тяжку хворобу (туберкульоз).

6. Євген Плужник був арештований і засланий на Соловки через звинувачення його в:

- А) належності до національної терористичної організації;
- Б) убивстві посадових осіб;
- В) пропаганді антидемократичних настроїв.

7. Євген Плужник був членом літературних об'єднань:

- А) "АСПИС", "МАРС";
- Б) "Аспафунт", "Нова генерація";
- В) МУР, "Гарт".

8. Євген Плужник був:

- А) поетом;
- Б) драматургом;
- В) перекладачем;
- Г) прозаїком;
- Г) сценаристом;
- Д) мовознавцем;

Д) поетом, драматургом, перекладачем, прозаїком, сценаристом, мовознавцем.

9. Дружиною Євгена Плужника була:

- А) Ольга Рошкевич;
Б) Галина Коваленко;
В) Марія Юркова.

10. Знайдіть відповідності:

1. Поетична збірка.	А) "Недуга".
2. Роман.	Б) "Професор Сухораб".
3. П'єса.	В) "Рівновага".
4. Вірш в оповіданні.	Г) "Третя революція".

11. Знайдіть відповідності:

1. "Вчись у природи творчого спокою В дні вересневі".	А) Філософська лірика.
2. "Річний пісок слідок ноги твоєї І досі ще – для мене! – не заніс".	
3. "Для вас, історики майбутні, Наш біль – рядки холодних слів!".	Б) Інтимна лірика.
4. "Ніч... А човен – як срібний птах!.. (Що слова, коли серце повне!)".	

12. Знайдіть відповідності:

1. "Вчись у природи творчого спокою..."	А) чоловіча рима.
2. "Хіба що вітер хмари нажене..."	Б) жіноча рима.
3. "Забудь про ті натхненні свята..."	В) дактилічна рима.
4. "Наш біль – рядки холодних слів!"	

ВІДПОВІДІ

1	2	3	4	5	6
В	В	Б	А	В	А
7	8	9	10	11	12
А	Д	Б	1 – В; 2 – А; 3 – Б; 4 – Г.	1 – А; 2 – Б; 3 – А; 4 – А.	1 – Б; 2 – А; 3 – Б; 4 – А.

Контрольні завдання за творчістю

Миколи Хвильового

1. Справжнє прізвище Миколи Хвильового:

- А) Бургардт;
Б) Фітільов;
В) Лозов'ягін.

2. Микола Хвильовий народився:

- А) у с. Тростянець (Харківська область);
Б) у с. Писарівка (Катеринославська область);
В) у с. Піски (Чернігівська область).

3. Микола Хвильовий писав на фронті поезії та фейлетони під псевдонімом:

- А) Дядько Микола;
Б) Дядько Іван;
В) Дядько Григорій.

4. Микола Хвильовий був членом літературних об'єднань:

- А) "АСПИС", "МАРС";
Б) "Аспафунт", "Нова генерація";
В) ВАПЛІТЕ, "Гарт", "Політфронт", ВУСПП.

5. Ім'я Миколи Хвильового було забороненим до останніх років існування тоталітарного режиму в Україні через публікацію:

- А) циклу памфлетів "Камо грядеши?", "Думки проти течії", "Апологети писаризму", полемічного трактату "Україна чи Малоросія?", роману "Вальдшнепи";
Б) поетичних збірок "Молодість", "Досвітні симфонії";

В) збірок оповідань "Сині етюди", "Осінь".

6. Літературна дискусія 1925–1928 рр., започаткована Миколою Хвильовим, пов'язана з такими виголошеними гаслами:

- А) "Творити власне українські літературні стилі!";
 Б) "Геть від Європи!"
 В) "Геть від Москви!", "Орієнтація на психологічну Європу".

7. Новела – це:

- А) малий художньо-публіцистичний твір, де зображуються дійсні події, факти сучасності, люди, яких автор знав особисто;
 Б) невеликий за обсягом твір, у якому зображується один випадок із життя, актуальними є один конфлікт, одна проблема;
 В) невеликий за обсягом твір про незвичайну подію, для якого властиві психологізм, динамізм, несподівана розв'язка, мінімум персонажів, уривчастий синтаксис.

8. Що передбачає собою соцреалістичне письмо?

9. Знайдіть відповідності:

1. Головний герой ("Я (романтика)").	А) "втілений прообраз тієї надзвичайної Марії".
2. Мати ("Я (романтика)").	Б) "із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця".
3. Доктор Тагабат.	В) "м'ятежний син".
4. Андрюша.	Г) "низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс".
5. Дегенерат.	Г) "з розгубленим обличчям".

10. Чим закінчилася літературна дискусія 1925–1928 рр.?

11. Із чим пов'язаний внутрішній конфлікт головного героя Миколи Хвильового "Я (Романтика)"?

ВІДПОВІДІ

1	2	3	4	5	6
Б	А	А	В	А	А
7	8	9	10		
А	В	В	1 – В; 2 – А; 3 – Б; 4 – Г; 5 – Г.		

Контрольні завдання за творчістю

Григорія Косинки

1. Справжнє прізвище Григорія Косинки:

- А) Стрілець;
 Б) Фітільов;
 В) Лозов'ягін.

2. Батьки Григорія Косинки були:

- А) мати – домогосподарка, батько – учитель;
 Б) мати – учителька, батько – священник;
 В) мати – швачка, батько – працівник цукроварні.

3. Першою книгою, яку прочитав Григорій Косинка, була повість:

- А) "Кайдашева сім'я" І. Нечуя-Левицького;
 Б) "Конотопська відьма" Г. Квітки-Основ'яненка;
 В) "Земля" О. Кобилянської.

4. Дружину Григорія Косинки звали:

- А) Тамара;
 Б) Клава;
 В) Людмила.

5. Григорій Косинка отримав вищу освіту:

- А) в Україні;
 Б) за кордоном;
 В) не здобув вищої освіти.

6. Григорій Косинка був членом таких літературних угрупувань:

- А) "Гроно", "АСПИС";
 Б) "Аспафунт", "Нова генерація";
 В) ВАПЛІТЕ, "Гарт", "Політфронт", ВУСПП.

7. Григорій Косинка був:

- А) поетом, драматургом, перекладачем, прозаїком, сценаристом, мовознавцем;
 Б) писарчуком, кур'єром-реєстратором, редактором, секретарем, сценаристом на Київській кінофабриці, директором Харківського і Київського радіокомітетів;
 В) учителем, директором школи, депутатом Верховної Ради.

8. Першою збіркою художніх творів Григорія Косинки була:

- А) "В житах";
 Б) "На золотих богів";
 В) "Політика".

9. Коли Григорія Косинку було розстріляно через "організацію терористичних актів проти керівників партії та Радянської влади"?

- А) 1937 р.;
 Б) 1934 р.;
 В) 1938 р.

10. Коли Григорія Косинку було реабілітовано?

- А) 1957 р.;
 Б) 1960 р.;
 В) 1980 р.

11. Знайдіть відповідності:

1. Уляна.	А) "воно безцеремонно грається волосинками на моїй нозі, любовно оглядає забрьохану колошу на штанях і сміється з мене".
2. Сонце.	Б) "зустрічає низькими поклонами пашні вітер, а він проходить полями – теплий, ніжний, смикає за вуса горду пшеницю, моргає до вівса й довго, довго цілує кучеряві голови гречок – п'є меду степові".
3. Степ.	В) "гладила рукою мій чуб".
4. Корній.	Г) "його розчісували уже другий рік дощі, сніги і дике вовче дезертирське життя".

12. Проаналізуйте особливості імпресіоністичного письма в новелі Григорія Косинки "В житах".**ВІДПОВІДІ**

1	2	3	4	5	6
А	В	Б	А	В	А
7	8	9	10	11	
Б	Б	Б	А	1 – В; 2 – А; 3 – Б; 4 – Г.	

**Контрольні завдання за творчістю
Юрія Яновського****1. Знайдіть портрет Юрія Яновського:**

1

2

3

- А) 1;
 Б) 2;

В) 3.

2. Юрій Яновський є лауреатом:

- А) Шевченківської премії;
Б) Сталінської премії;
В) Нобелівської премії.

3. Знайдіть зайве:

- А) "Прекрасна Ут";
Б) "Мамутові бивні";
В) "Вершники";
Г) "Чотири шаблі";
Ґ) "Майстер корабля";
Д) "Вальдшнепи".

4. Юрій Яновський працював після закінчення Єлисаветградського реального училища:

- А) в адміністративному відділі повітового виконкому, у повітовому статистичному бюро;
Б) в університеті;
В) у театрі.

5. Перші поетичні твори мали ознаки:

- А) неореалізму;
Б) неоромантизму;
В) неонародництва.

6. Знайдіть відповідності:

1. Андрій.	А) білогвардієць (-і).
2. Оверко.	Б) махновець (-і).
3. Панас і Сашко.	В) петлюрівець (-і).
4. Іван.	Ґ) денікінець (-і).

7. Знайдіть відповідності:

1. Андрій.	А) "Рід – це основа, а найперше держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає".
2. Оверко.	Б) "Роде, мій роде, прости мені, роде, що я не милую згоди. Рід переведеться, держава стоятиме".
3. Панас.	В) "Рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу вростає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?"
4. Іван.	Ґ) "Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодуги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас, і Карл Маркс".

8. Смерть головних героїв новели Юрія Яновського "Подвійне коло", за винятком одного, відбулася в такій послідовності:

- А) Оверко → Андрій → Панас → Іван;
Б) Андрій → Оверко → Панас → Іван;
В) Оверко → Андрій → Іван → Панас.

9. Знайдіть відповідності:

1. "Подвійне коло".	А) "Одесу видно по другий бік морської затоки, це місто обдував трамонтан, воно височіло на березі, мов кістяк старої шхуни".
2. "Дитинство".	Б) "грего нав'яв тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої".
3. "Шаланда в морі".	В) "степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск".

10. Наведіть приклади неоромантизму в новелі Юрія Яновського "Шаланда в морі".

11. Наведіть приклади імпресіонізму в новелі Юрія Яновського "Дитинство".

12. Поясніть назви новел Юрія Яновського: "Подвійне коло", "Шаланда в морі", "Дитинство".

ВІДПОВІДІ

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

Б	Б	Д	А	Б
6	7	8	9	
1 – Г; 2 – В; 3 – Б; 4 – А.	1 – Б; 2 – А; 3 – В; 4 – Г.	Б	1 – Б; 2 – В; 3 – Б.	

**Контрольні завдання за творчістю
Валер'яна Підмогильного**

1. Валер'ян Підмогильний прожив:

- А) 36 р.;
- Б) 40 р.;
- В) 42 р.

2. Валер'ян Підмогильний досконало знав:

- А) англійську мову;
- Б) німецьку мову;
- В) французьку мову.

3. У творчості Валер'яна Підмогильного домінують ознаки:

- А) символізму;
- Б) імпресіонізму;
- В) екзистенціалізму.

4. Знайдіть характерні особливості екзистенціалізму:

- А) відображення загостреного суб'єктивного світобачення гіпертрофованого авторського "Я", напруги переживань, емоцій, знеособлення людини в дегуманізованому суспільстві, розпад духовності;
- Б) змалювання людини, позбавленої сенсу життя, що виражається або в депресивному стані, або в суїцидальних думках чи поведінці, або в девіатній поведінці, або в сексуальному задоволенні, або в прагненні до влади;
- В) зображення яскравої неповторної індивідуальності, що вирізняється з-поміж інших і бореться проти сірої буденності.

5. Крізь призму психоаналізу Валер'ян Підмогильний дослідив творчість:

- А) Лесі Українки;
- Б) Михайла Коцюбинського;
- В) Івана Нечуя-Левицького.

6. Валер'ян Підмогильний був редактором:

- А) журналу "Життя і революція";
- Б) журналу "Літературний ярмарок";
- В) журналу "Червоний Шлях".

7. Причиною смерті Валер'яна Підмогильного була (-о / -в):

- А) хвороба;
- Б) розстріл;
- В) ув'язнення.

8. Основними ознаками роману як епічного жанру є:

- А) змалювання долі героїв у зв'язку із дійсністю;
- Б) відтворення епохального перелому в житті народу, відображення подій, що мають вирішальне значення для поколінь;
- В) розгалуженість фабульних ліній, детальне розкриття життєвих доль багатьох героїв протягом тривалого періоду, зображення героїв у суспільних взаємовідносинах, побуті, наодинці із собою, розкриття психології героїв, синтез монологу, діалогу, полілогу.

9. Знайдіть відповідності:

1. Оповідання.	А) "Повість без назви".
2. Повість.	Б) "Проблема хліба".
3. Роман.	В) "Місто".
4. Поетична збірка.	Г) "Історія пані Івги".

10. Охарактеризуйте екзистенційну свідомість головного героя художнього твору Валер'яна Підмогильного "Місто".

11. Поясніть, чому Степан Радченко почувався дискомфортно в місті.

12. Проаналізуйте ґендерні психотипи жіночих персонажів у художньому творі Валер'яна Підмогильного "Місто".

ВІДПОВІДІ

1	2	3	4	5
A	B	B	Б	В
6	7	8	9	
A	Б	В	1 – Г; 2 – А; 3 – В; 4 – Б.	

Запропоновані тестові завдання та запитання, що потребують короткої чи розгорнутої відповіді, допоможуть учителеві перевірити сформований рівень знань, умінь, навичок учнів, виховати в старшокласників потребу до систематизації засвоєного матеріалу.

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА, ПЕРЕКЛАДИ**Олександр Забарний****ЛІНАРА**

Море ловить відлуння Місяця, а той стрибає з хвилі на хвилю, як пустотливий хлопчак по купинах. Спробуй дістань.

А ще море дає життя міріадам нових зір у недрах Нептунових, а вони, словнені бентежної краси, віддзеркалюють у душу.

Лесь, прикипівши поглядом до зоряної отари, відшукує свою, оту одну-єдину, яка має супроводжувати його все життя. Він не може її впізнати, але має підказати серце. "Може оця? Та ні... А та? Та ні ж! Либонь ота, яскрава, що вместилася на самісінькому гребені хвилі. Зачекай! Ти ж моя! Моя... Лети мені назустріч... Пригорнись..."

На піску лише невеличкий білий шматочок піни, як клаптик весільного плаття: "Хвиле, навіщо забрала від мене кохану?"

Олесь підвівся і попростував берегом туди, де лунала музика і чувся веселий гамір друзів. Співали про чуже весілля. Особливо боляче дошкуляли хлопця рядки: "Ну вот и все, ты замужем теперь". Вони засівали серце безнадією, розбурхували спогади про минуле, але ще боляче кохання. Спогади, як ті хвилі, накочували на Олесеве серце...

Школа... Волошкові оченята Оксанки... Щедра на любов достиглість літа... Проводжання до війська, рясно зрошені сльозами коханої..., а ще виразно-стриманий погляд товариша: "Не дочекалася". Це було, здається, ще вчора, та ні ж бо, ні... Вже ж минуло два роки. "Чужая свадьба..." Знущалася пісня. Кольнуло в серце. А небо, певно від люті, шубовснуло у море зіркою.

* * *

Гурт однокурсників вітав Олеся радісно:

– Олесю, ти бува не з Мавками кохався?

– Та ні, братове, наш Лесик пестив свою цнотливість!

– Облиш його, розбещений бовдуре, налий краще в келих вина та вип'ємо за те, що є ще на Україні путящі парубки.

– Скажи, Олесю, чи багатою на вірші була твоя чернеча мандрівка?

Та він не звертав уваги на базікання хлопців. Що вже вдієш – Крим... Море... Літо... Вино, а ще палке бажання кохати. Прохолодою вогкою ночі обгорнулася душа. Наповнив келиха. За кохання!

* * *

Неповторна мелодія скрипки спалахнула одинокою ватрою серед темряви людської байдужості. Її полум'я збудило сонні серця, замиготіло маревом у піднебессі. Люди, немов боячись лишитися самотніми, шукали поглядами та серцями один одного, йшли назустріч і, обійнявшись, щоб не розхлюпати набуте тепло, розчинялися у тихоплинності танцю. Ніч гойдала колиску людського кохання, а може, людської самотності...

Лесь знову спорожнив келиха. Від думок вагітніли скроні: "Щось не так... Щось не так у житті. Чому ж музика падає на серце осіннім листям? Я ж колись цілував губи ніжні, п'янки. Я ж іще не напився досхочу любові!"

І раптом погляд знайшов її. Чи може серце знайшло її? А може просто зустрілися очі... Вона сиділа за кілька столиків ліворуч. Ліворуч серця. І була зовсім непомітною, така юна і тендітна... І лише дві зоринки кохання відсвічували в ніч з її розкосих азіатських очей. Їх погляди зустрілися, злилися, і щось незбагненно радісне перелилося в Олесеве серце.

Він підвівся і вже був ладен поринути у полум'я звуків. Та пісня згасла, ставши маленьким чорним згарком смутку.

* * *

Серпнева ніч кидалася зорями. Вони падали з неба, вишиваючи на його тьмяному полі золотаві стьожки. Поруч п'яно промимрив Мишко:

– Диви, Лесю, Господь Бог знову обтрушує яблуню Всесвіту...

Олесь не відповів. Він вже був у полоні почуття. Йому було нестерпно самотньо без її погляду. Спрагле серце шукало цілющої оази кохання.

Куйовдилися думки... "Як тільки впаде сьома зірка, встану і піду знайомитись". Перша... Друга... Він цілував її поглядом. Третя... Четверта... "А потім поведу її у стоголосся ночі слухати сонату серцебиття". П'ята... "І хай літо пестить нас. Дарує чари зорепаду. І хай чайки викрилюють нам танок любові". Шоста... "Олесь, зупинися, бо там, за порогами часу, спинитися вже буде несила". Сьома!

Підвівся і, задихаючись в утомі почуття, підійшов до її столика. Гречно схилився у цілунку над пелюсткою її долоньки, а згодом: "Мене звати Олесь, дозвольте..." І не в силі підвести погляд все ще чаклував над ніжною засмаглістю її довгих пальців, аж поки не почув трохи зніяковілий шепіт: "А мене Лінара... Прошу". Засміялися зорі.

* * *

Вони вдвох допивали чорну каву ночі, блукаючи вузькими вуличками цього затишного курортного міста. Не говорили про любов, бо боялися словоблуддя. Та й навіщо, адже найщиріші сонети кохання пишуть серцями. Вони освідчувалися цілунками поглядів, дотиками пальців та ще пречистою святістю думок...

До цього міста Лінара приїхала зовсім недавно. До того жила у Ташкенті. Навчалася у консерваторії. Повернулася з родиною, коли, врешті, переконавшись у безповоротності старих часів, кримські татари почали вертати на батьківщину.

Він ловив кожен подих її серця, кожен порух її вуст, кожен погляд її очей. Бо вони відцілювали його самотню, зневірену душу. Лесь спрагло пив оазу її чарівності і не міг вгамуватися.

Вони купалися у ніжному шепотінні хвиль світанкових, все ще тримаючись за руки і п'ючи росинки щирих слів. Раптом вона зупинилася, рвучко повернулася і, поклавши долоню йому на серце, запитала: "Чи щирий ти зі мною?" Збентежений, він не знайшов що відповісти. Тільки серце промовляло: "Так, так!"

Долонькою прикрила йому уста: "Не говори, ходи за мною..." Вони пірнули у якийсь провулок і за кілька хвилин зупинилися перед старою напівзруйнованою татарською баштою.

– Це башта смутку, святиня мого народу, тут не можна лукавити. Слухай, я співатиму для тебе!

Вона притулилася щокою до подзьобаної роками та кулями стіни, обхопила її руками і скидалася віддала на розкрилену птаху. Паранджа волосся закрила обличчя. Завмерла... Непорушно стояв і Олесь. Щось нове і допоки незнане відкривалося йому... Вони лишилися наодинці з Вічністю. А коли біль років почав сковувати їхні серця, тоді душа озвалася джерельно чистим голосом пісні. Лінара заспівала. І хоча Лесь не знав мови, якою співала його кохана, однак все зрозумів, бо в тому співі вчувалася і туга за втраченою батьківщиною, і смуток серця, і високого ґатунку слова кохання.

Лесь підійшов до дівчини, взяв у долоні її обличчя, і, поринаючи в тернове безмежжя очей, запитав: "Хто розповів тобі про це?" "Бабуся", – прошепотіла у відповідь. Їхні уста зустрілися... А ранок, розідравши чорне покривало ночі, вже бавився перехожими.

* * *

Вони йшли вранішнім містом, повінчані високим дивом ночі, не приховуючи свого щастя. Їм і на думку не спадало, що необхідно розлучатися, що їх чекають і, певно, бідкаються. Вони ніжно посміхалися один одному, а ще сонцю, яке пестило їх у своїх теплих долонях.

– Лін, – він навмисне, бавлячись, скоротив її ім'я. – А що означає твоє ім'я?

– Сонячна, – посміхнувшись відповіла дівчина. – А твоє? Воно якесь химерне.

– Це мама ще маленьким нарекла Лесиком, то так і призвичаїлись... А взагалі мене звати Сашком, Олександром. В перекладі з грецької – захисник. Так мене назвали на честь діда. Я дуже схожий на нього зовні. На військових фотокартках – майже брати.

– А що він захищав?

– Як що? Крим! Він був у загоні спеціального призначення. Навіть ордена бойового має – Червоної Зірки.

Лінара засміялася: "Ну ти й хвалько!" І від того сміху, здалося юнакові, зяясніли хмаринки.

* * *

Білий аркуш ранку вже палав сонячним полум'ям, коли вони дійшли до будинку, що вгніздився у затишку тополь.

– Батько, певно, вже на роботі. А от з мамою та бабусею буде клопіт, – трохи сумно посміхнулася Лінара.

– Я їм усе поясню. Вони зрозуміють... У нас же все по-справжньому! – переконливо заявив Олесь, хоча особливої впевненості не відчував. – Ходімо...

Він перший піднявся сходами і вже збирався натиснути ґудзик дзвінка, як двері відчинилися і на порозі з'явилася літня жінка. Від несподіванки її чорні очі зойкнули здивуванням та за мить вже вдарили блискавицею. Вона сахнулася. Обличчя зблідло. Олесю здалося, що зблідли навіть вуста. Глухий, здавлений болем, стогін вирвався, здається, із самого серця: "Будь проклятий, кате!"

* * *

Горіли дні, перетворюючись на чорний попіл ночей. Горіло серце, перетворюючи голову на палаючу стайню, в якій думки-коні гарцювали, сахалися, але вирватися з вогню на волю не могли. Минуло вже п'ять днів від того щасливого і водночас трагічного ранку, коли Лінарина бабуся, Ліля Османова, впізнала у юнакові вбивцю, свого ката і кривдника, старшину Нечипорука. І ожило півстоліття одним днем... Точніше ніччю. Запалала вона пожежами, збагряніла кров'ю, відчасом вдарила у серця і долі людей, яких "можновладна рука Москви" перекинула ген за Урал, охрестивши "депортованими".

У той день, коли Османови відвезли матір до лікарні, Лесь зрозумів, яке завдання виконував загін спеціального призначення, а ще, чому така червона дідова нагорода...

Душе моя, праведна! Розкрита ти для болю і радості. Для добра і зла. Труєна і бита... Ти завжди очищалася від скверни. Маю надію: простять тебе і нині... Хай вогонь спокути палає у тобі! Та не обпалює, щоб не була ти чорною.

ОКРАЄЦЬ ЧУЖОГО ЩАСТЯ

Вечір уже заколочував чорну каву ночі. У цьому невеликому, але затишному ресторанчику провінційного містечка було тепло й гамірно. Я самотньо сидів у затишній кабінці і допивав чергову чашку кави, усе ще сподіваючись, що така бажана для мене зустріч відбудеться. Та спливали хвилини, усе далі відносячи мої сподівання, перекреслюючи жмутки мрій, які малювала мені уява. Кожна мить чекання робила серце все важчим і важчим. Ставало кепсько...

Столика я замовив завчасно, а тому ніхто мене не турбував, хоча через звислі китиці оксамиту, що слугували своєрідним входом до кабінки, я бачив, що ресторанна зала вже переповнена. Хотілося палити, але я стримував себе, знаючи, що наступним кроком стане пляшка коньяку, а далі, як кажуть: "Гуляй, вороні!"

Звучала музика, і я знічев'я став розглядати пари, що танцювали. Все-таки дивна річ – музика. Вона, немов інфрачервоними променями, просвічує людину, висвітлюючи усі її запати і бажання. Ось цей товстенький чоловічок, що притиснув до себе молоденьку білявку, вже бачить себе із нею у ліжку. А ота фарбована пані бальзаківського віку надзвичайно хоче сподобатися смаглявому кавказцю, який уже кілька місяців гендлює на місцевому ринку. А ось для цих двох музика – мов вінчальна меса, і все навколо для них уже втратило сенс. Вони розмовляють мовою сердець, мовою кохання, ні на хвилину не відриваючи погляду один від одного. І рухи танцю, у якому вони зійшлися, видаються зовсім недоречними. Від цієї гармонії кохання мені стало зовсім не по собі. І я гукнув офіціанта...

Після певної дози гарного коньяку світ таки змінився. Не можу стверджувати, що він став кращим. Ні, він просто став іншим. А деякі речі, які хвилину тому ще мали певну вагу, стали мати іншу вартість...

Я вже перестав чекати і не шукав виправдань ані собі, ані їй. Гіркий присмак полину по вінця наповнював цей день, що догоряв. Разом з ним догоряла у попільничці і листівочка, у якій вона прохала про зустріч. І лише червоні троянди, що, певно, вже ніколи не дочекаються на свою володарку, виглядали у вазі шляхетно і граціозно...

Кількість випитого коньяку вже значно перевищувала кількість випитої кави, коли я дійшов висновку, що ковток свіжого повітря мені не завадить. Вийшов у прохолодну темряву ночі і запалив. Далека чарівність зір, тиша вулиць міста, що засинало, якимось зовсім незвідане почуття причетності до чогось таємничого повернули мене до доброго гумору. Чомусь навіть головна прикрість цього вечора вже сприймалася інакше. На думку спали слова головної героїні роману "Віднесені вітром": "Про це я подумаю завтра..."

Я повертав до зали, коли майже біля самих дверей зіткнувся із парою молодих людей, які у чомусь гаряче переконували швейцара. До мене долинули уривки розмови:

- Я військовий, у мене лише цей вечір... О четвертій ранку треба їхати далі. Це моя наречена. Допоможіть, будь ласка.

- Та ви ж самі бачите, що немає місць. Ну куди я вас посаджу?

- Та нам лише ж на годинку, – перепрошувала білява юнка, що, судячи зі специфічних ознак одягу, була студенткою місцевого вишу. Вона так щиро саянула блакиттю своїх переповнених благанням очей, що відмовити їй, здавалося б, неможливо. Проте чоловік був невблаганним:

- Та кажу ж вам – немає місць! Зайдіть ще кудись...

- Та були вже, – похмуро відповів хлопець, беручи свою наречену за руку. – Скрізь одна пісня. Хіба ж я винен, що приїхав півгодини тому... Клята служба! Ходімо, Таню.

Вони попрямували до сходів. Мені ж чомусь здалося, що я чимось завинив перед цими молодятами. Сиджу собі, марную час, тішу себе надією, на яку вже марно сподіватись. І якщо вони зараз підуть, то саме я буду винен у тому, що позбавив їх кількох годин втіхи. Спробував відмахнутися від цієї думки і вже навіть відчув у долоні прохолоду металевої ручки від дверей, що вели до бенкетної зали. Проте докір сумління виявився сильнішим.

- Зачекайте, молоді люди, – кинув я їм навздогін. – Якщо ви ще з півгодини змиритесь із моєю присутністю, допоки я зведу свої рахунки з коньяком, то за моїм столиком знайдеться пара вільних місць.

Її очі глянули на мене з пересторогою і, як мені здалося, навіть з докором. Але так тривало лише декілька секунд, а потім знову, через хмарини зневіри, до них повернулася надія.

- Колю, може, скористаємося запрошенням? – якось зовсім по-дитячому запитала вона.

- Неодмінно, Танюшо! – бадьоро вигукнув юнак і вже за мить тиснув мені руку. – Ви не хвилюйтеся, ми не будемо вам заважати...

- Ет, лише б не заважав вам я... – відповів я і гостинно прочинив двері, запрошуючи їх до зали.

Вечір набув нового змісту. Ті півгодини, за які я обіцяв полишити молодят наодинці, давно вже минули. Вони виявилися, як на мене, гарними співрозмовниками, хоч у суперечках між собою постійно не знаходили згоди. А сперечалися вони через усе на світі. Тож я для них слугував "третейським суддею" і мав клопіт постійно їх мирити. Втім, мені здавалося, їм це подобалося. Мої ж баєчки і розповіді зі всіляких журналістських відряджень на певний час їх втихомирювали і по-справжньому цікавили. Хоча це могло мені лише здаватися. А проте...

- Олександрє Вадимовичу, як ви думаєте, наречена має тримати на весіллі букет червоних троянд чи білих? – з напускною серйозністю запитав Микола.

- Волошок нарвеш, коли з полігону будеш повертатися, та й досить, – розсипала свій сміх Тетяна.

- Та ти хоч знаєш, скільки на весілля потрібно букетів?! Один мені, один мамі, один для покладання, один для подруг, а ще...

- Зачекай, зачекай, серденько. Дай прийти до тям. Отже, тобі – волошки, тещі – безсмертники, подругам... – ет, треба не забути відрядити вояків, щоб біля штабу клумбу з чорнобривцями обкарнали, – із вдаваною задумою відповів Микола.

- Та я тобі за ці слова ти знаєш що влаштую? – вибухнула Тетяна. – Я тобі весільне ліжко кактусами обставлю. От!

- Та хоч протитанковими їжаками... Все одно не врятують, – розсміявся Микола.

- Колю, а якщо серйозно? – зовсім по-дитячому мовила вона і благально глянула на свого коханого...

Я зрозумів, що настала моя черга розмірковувати над даним питанням:

- На мою думку, квіти – це поезія природи. Не випадково вона так щедро розсіяла їх по всьому світові і кожній квітці надала свого змісту. На Сході існує навіть мова квітів – мистецтво складання букетів, цього вчать у спеціальних школах. А тому ваш весільний букет – то справа глибоко індивідуальна. Які слова вважаєте за доцільне зробити знаковими у своєму житті, такі квіти й добирайте...

- Тоді я приїду до тебе, кохана, із букетом найчервоніших троянд, – вигукнув Микола. – І кожна квіточка у ньому буде освідченням тобі у коханні!

- Я боюся пишномовності, – посміхнулася Тетяна. – Принеси краще квіти вірності...

- А які ж це? – зніяковів хлопець.

- От дізнайся які, – грайливо насупила бровенята дівчина. – Простудіюй довідкову літературу і принеси.

- Та добре... – примирливо відповів Микола. Здавалося, питання було вичерпане. Але Тетянин погляд упав на мій букет, і вона запитала:

– А ваші пурпурові троянди – це теж поетичні рядки?

– Скоріше лебедина пісня, – знехотя відповів я і додав, – ви можете взяти квіти собі на згадку про цей вечір.

– Дякую, але я відмовлюсь, – тихо відповіла дівчина. – Цього вірша писали не для мене...

Ми замовкли. У цю хвилину кожен думав про своє. Коли ж пауза небезпечно затягнулась і я вже збирався гукнути офіціанта, щоб приніс рахунок, Таня, скоріше від ввічливості, а не за потребою, сказала:

– А у нас у кімнаті такий смішний випадок трапився. Ти ж, Колю, знаєш нашу Лідку... Така собі тихоня, їй усе бібліотека та читалка... Ані на дискотеку, ані на вечірку. Ми їй кажемо: "Як ти особисте життя збираєшся влаштувати? Сходи куди-небудь, познайомся..."

А вона: "Якщо я комусь потрібна, то мене і тут знайдуть!" Ассоль місцева! Аж тут ти до мене приїхав. Женька свого Сергія викликала. Ну а Маринка, ти ж знаєш, їй достатньо погляд кинути – ціла ватага хлопців прибіжить. Ми щасливі своїм коханням. У кімнаті тільки й балачок, що про хлопців. А Ліда все мовчить. І раптом одного вечора повертається вона у гуртожиток із букетом шикарних троянд. Ми до неї: "Лідо, звідки?" А вона з погордою: "Подарували. А що?" І щотижня, у неділю, стала повертатися вона з квітами. І головне, кожен букет кращий за попередній. А хто їй квіти дарує, не говорить. Ми вже її і перепрошували, і стежили, а вирахувати цього Лідчиного "супермена" ніяк не могли.

Коли це минулої неділі, півгодини потому, як повернулася Ліда, як завжди із квітами, влітає із реготом у кімнату Маринка: "Підйом, дівкі, я Лідчиного мужика вирахувала". Ми до неї: "Що? Як?!" А Маринка: "Сиджу я з Вітькою під кущем бузку неподалік від меморіалу загиблим воїнам. Цілуємося. А навколо темно, десята ж година, лише поодинокі ліхтарі горять. Коли це бачу, підходить до меморіалу якась постать, нахилиється і поправляє букети з квітами. Ви ж знаєте, щонеділі весілля у місті, то молодята і покладають букети до меморіалу, як данину шани і пам'яті. Так от, ця таємнича постать квіти порозкладала, а один букет взяла і пішла собі. Ми з Вітькою за нею. Підійшли під ліхтар. Дивимося, аж то наша Лідка. А ви – супермен, супермен..."

– Ми до Ліди, а та в сльози: "Хотіла, – каже, – хоч крайцем чужого щастя пожити, коли власного немає". Комедія!

– Скоріше трагедія, – кинув Микола. – Ох і стерви ж ви, дівчата.

Таня щось відповіла, і вони знову поринули у вир суперечки. Я ж сидів, вражений почутим, і подумки повторював Лідині слова: "Хочу пожити крайцем чужого щастя, коли власного немає". Потім підвівся, гукнув офіціанта, розрахувався, забрав із вази троянди і, прощаючись із молодятами, перепитав у Тані:

– Так у якій кімнаті, ти кажеш, живе Ліда?

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Бутурлим Тетяна Іванівна**, вчитель української мови та літератури, аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради.
2. **Дацько Олена Олексіївна**, провідний фахівець Гоголезнавчого центру Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
3. **Забарний Олександр Вадимович**, декан філологічного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доцент, член Національної спілки письменників України та Національної спілки журналістів України, кандидат педагогічних наук.
4. **Корольова Наталія Сергіївна**, професор кафедри госпітальної хірургії № 1 лікувального факультету Московської медичної академії ім. І. М. Сеченова.
5. **Луняк Євген Миколайович**, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат історичних наук.
6. **Райбедюк Галина Богданівна**, доцент, професор кафедри української мови та літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету, кандидат філологічних наук.
7. **Ролік Анатолій Васильович**, доцент кафедри німецької мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат філологічних наук.
8. **Рольф-Дітріх Кайль**, професор Боннського університету.
9. **Шевченко Світлана Петрівна**, асистент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Науково-популярний часопис
Для вчителів України та діаспори
"Наш український дім"
№ 2, 2012 рік

Періодичність – 2 рази на рік.

Матеріали для друку можна надсилати за адресою:

Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою
Ніжинського державного університету
Імені Миколи Гоголя
Вул. Крапив'янського, 2, кімн. 210
М. Ніжин, Чернігівська обл.
16600, Україна
E-mail: ukr_diaspora@ukr. Net
Тел. 7-19-59

Підписано до друку
Гарнітура Computer Modern.
Замовлення №

Формат 60x84/8
Ум. друк. арк. 11,62

Папір офсетний.
Тираж 55 пр.
